

Ніжинський державний педагогічний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 15

*Спадщина П.Куліша
в сучасних дослідженнях*

Ніжин - 2001

УБК 821.161.2'06+94(477)"9"
ББК 83.3(4Укр)5 + 63.3(4Укр)52
Л 64

Збірник друкується за рішенням вченої ради Ніжинського
державного педагогічного університету ім.Миколи Гоголя
Протокол № 9 від 31.05.2001 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку
наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів
дисертаційних робіт з філології (Бюлєтень ВАК України. - 1999.
- № 4.- С. 50) та історії (Бюлєтень ВАК України. - 2000. - № 2.-
С. 73)

Збірник засновано у 1990р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:

докт. філол. наук, проф. Г.В.Самойленко (відп. ред. і упорядник),
докт.філол.н., проф. Н.М.Арват, докт. істор. н., проф. М.К.Бойко, канд.
філол. н., доц. Н.І.Бойко, докт. істор. н., проф. А.О.Буравченков, канд.
мистецтв., доц. Г.І.Веселовська, докт. філол. н., акад., проф. А.Л.Грищенко,
докт. істор. н., проф. В.М.Даниленко, докт. істор. н., проф. В.О.Дятлов, докт.
філол. н., проф. З.В.Кирилюк, канд. філол. н.,доцент П.В.Михед, докт. філол.
н., проф. А.Я.Мойсієнко, докт. мистецтв., проф. В.І.Рожок, докт. мистецтв.,
проф. В.В.Рубан, докт. мистецтв., проф. С.В.Тишко, канд. мистецтв., доц.
Ю.І.Чекан, докт. істор. н., проф. Ю.І.Шаповал.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип.15. Спадщина П.Куліша в
сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. -
Ніжин, НДПУ, 2001.

*У збірнику друкуються статті про творчість видатного
українського письменника П.Куліша, а також подаються архівні
матеріали з спадщини П.Куліша та Б.Грінченка.*

ББК 83.3(4Укр)5 + 63.3(4Укр)52

© Самойленко Г.В.
© Ніжинський пед. університет

**“Ответ “Бояну”-Стебельскому на “Письмо до Кулиша”
(Письмо к редактору “Правды”):
питання авторства**

До написання “Ответ “Бояну”-Стебельскому на “Письмо до Кулиша” (Письмо к редактору “Правды”)” причинилася гостра мовно-правописна полеміка, яка виникла між Кулішем і галицькими москофілами у 1867 р. Приводом для полеміки стала несанкціонована Кулішем публікація у львівських москофільських виданнях “Слово” і “Боян” уривків його приватних листів до Я. Головацького, в яких ішлося про можливе відречення автора від фонетичного правопису – “кулішівки”, у разі його вживання “не яко підмога народові до просвіти”, а використання поляками “яко знамено нашої руської розні” в Галичині [1]. Не вдаючись у висвітлення цієї в цілому з’ясованої і відомої (проте доволі заплутаної) теми, зазначу, що зі шпальт періодики полеміка набула широкого розголосу, так що в неї включилися і народовці – на підтримку Куліша, і одіозна централістична московська преса Аксакова і Каткова – з нападками й звинуваченнями письменника у сепаратизмі, у потурannі полякам та інших “гріхах”. Таким чином, суперечка набула чітко вираженого політичного й світоглядного характеру. Ставилися дилемні питання: бути чи не бути українській літературі, мові, на базі якого правопису вона мусить розвиватися – фонетичного чи етимологічного. “Слепой разве не может видеть, что в вопросе языка заключается ныне вопрос политический” [2], – прикметно акцентував на національній з проекцією на політичну зумовленості тогочасних мовно-літературних суперечок Й. Ливчак, діяч москофільського табору, один із активних учасників літературного процесу Галичини 60-х рр. XIX ст.

Брошуро опубліковано за підписом “Русин” у додатку до № 14 (11 серпня) львівського літературного часопису “Правда” 1867 р., і питання авторства досі остаточно не розв’язано. Псевдонім спробував розкрити Олександр Барвінський, який 1867–1868 рр. брав участь у редактуванні видання. У некролозі В. Білозерського він заявив, що саме небіжчик написав для “Правди” цю, а також деякі інші статті, надруковані в ній без підпису [3] (згодом дане свідчення він повторив у “Споминах з моого життя” та інших своїх працях [4]). Цю версію розшифрування псевдоніма цілком прийняв К. Студинський, назвавши свідчення Барвінського “революційним” [5]. Так урешті подано і в “Словнику українських псевдонімів” [6].

Інша версія постала відразу після появи брошури на світ: мовляли – її написав П. Куліш. Так, редакція “Бояна” у рецензії на брошуро обережно висловила припущення, що “некоторые заключаютъ, – можетъ

быти совсмъ ошибочно, – что реченная брошурка составлена самимъ г. Кулишомъ”[7]. В іншій відповіді на “Ответ...”, що її дав Й. Ливчак у редактованому ним віденському гумористичному часописі “Страхопуд” у формі полемічного діалогу між собою (яко прокурором), Кулішем (підсудним) і умовним персонажем – Логікою (суддею), вкладено в уста Куліша цілі фрагменти брошури, чим недвозначно підкреслено його авторство обговорюваного твору [8]. Але Куліш у “Громадському суді над “Страхопудом” заперечив це: “Став би Куліш такому блазневі одвітувати” [9]. Також спростовував чутки про написання Кулішем “Ответа...” О. Барвінський. У листі до С. Карпенка 1867 р. він зазначив: “Неправда се, що Куліш автором сеї брошури” [10]. У бібліографічному покажчику праць Куліша Є. Кирилюк подає “Ответ...” як Кулішевий твір, але лише на підставі згадки про нього у названій статті в “Страхопуді” як про “Кулишевську брошурну” [11].

Примирити ці дві версії спробував Є. Нахлік, щоправда, спеціально не заглиблюючись у питання. Приймаючи і твердження Куліша про його непричетність до написання “Ответа...”, і свідчення О. Барвінського про авторство В.Білозерського, він зазначив: “Усе ж, судячи з тексту брошури, Куліш таки брав участь у її складанні – і то, гадаю, не тільки як редактор, а й як співавтор” [12].

Отже, перед тим, як викласти свій погляд на питання авторства брошури, піддам сумнівові істинність свідчення О.Барвінського (про авторство Білозерського) та заяви П.Куліша (про свою непричетність до написання статті).

Твердження Барвінського, що автором “Ответа...” є Білозерський, підкріплювалося тим фактом, що в 1860-х рр. колишній редактор “Основи” займав доволі активну позицію в стосунках із галицькими народовцями, листувався з ними і в цілому переймався долею галицької української літератури, зокрема, допомагав їй коштами. У справі з нападками на Куліша московських газет Аксакова й Каткова він також не залишився осторонь, про що свідчать декілька його листів до О. Партицького із порадами, якого змісту має бути редакційна стаття в “Правді” в оборону Куліша [13]. В іншому його листі – до невідомого, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т.Шевченка, навіть міститься україномовна стаття Білозерського “Дивовижа на Слав'янщині” як вступне слово до можливої публікації збірки статей–передруків з “Московских ведомостей” і “Москвы” нападок на Костомарова й Куліша, а також відповіді останнього на них. Таке оприлюднення полеміки викрило б неперебірливість російської централістичної преси у засобах, якими вона користувалася для дискредитації так званого “українського вопроса”. Однак активність Білозерського в усій цій справі навряд чи реалізувалася у власному надрукованому тексті (хоча окремі його поради, дані в листі до О.Партицького, останній використав при написанні статті “Одповідь московським журналам”[14]). Та ж його “Дивовижа на Слав'янщині”

не була опублікована і справляє враження доволі невиразного й недоказового документа, який навряд чи могла написати та сама особа, що й динамічний, наскрізь логічний, блискучо саркастичний, високоерудований твір, яким є “Ответ...”. Головну увагу в передмові Білозерського вділено питанню всеслов'янської єдності, тоді як у текстах Куліша з приводу полеміки насамперед обстоювалося право на самостійний розвиток української літератури, єдиним виражальним засобом якої повинна бути народна українська мова [15].

Кулішеве заперечення, що він є автором “Ответа...”, – це почести небажання уславленого діяча від свого імені полемізувати з дев'ятнадцятилітнім задерикуватим претензійним юнаком, що Куліш сприймав би як приниження власної гідності, почести – уникнення додаткового нагнітання пристрастей, не бажаних для нього як високого державного службовця, а почести – певна “гра”, властива творчій манері Куліша. Пригадаймо аналогію, як він заперечував у листах і до О.Барвінського, і до О.Огоновського своє авторство твору “Сіра кобила” [16], підписаного псевдонімом Іродчук, унаслідок чого це оповідання в Західній Україні довгий час сприймалося як “переробка”, себто твір невідомого автора, підданий редакційному опрацюванню Куліша.

Узагалі, треба відзначити, Куліш був надзвичайно вигадливий на різnorідні містифікації, які продукувала його схильна до “гри” психіка. З іншого боку, перебуваючи у складних соціально-національних обставинах, аби долати вузькі рамки дозволеного, стверджуючи загальнолюдські й національні вартощі, автор змушений був маскувати своє обличчя під псевдонімами, нерідко наділяючи їх реальними чи вигаданими біографічними рисами. Схильність до епатажних прийомів проявилася вже на початках творчості письменника, коли він під прибраним ім’ям нібито існуючого десь у Чернігівській губернії штаб-лікаря Гладкого (дівоче прізвище матері письменника) 1846 р. видав “Карманную книжку для помещиков, или лучший, извлеченный из опыта, способ управлять именем”. На допиті у жандармському третьому відділенні Куліш прикметно пояснив містифікацію бажанням зробити видання дієвішим: “Имя же свое я скрыл под вымышленным именем штаб-лекаря Гладкого для того, чтобы придать более правдоподобия описываемому в ней пребывания мнимого Гладкого в Пензенской губ. В противном случае многие, зная, что я постоянно нахожусь на службе, открыли бы мистификацию, и тогда цель – выставить как образец для всех достоинства русского помещика в лице гр. Строганова и благородство характера русского простолюдина, его приказчика, не была бы достигнута” [17]. Інший, не позбавлений інтересу приклад “розщеплення” авторського “я” Куліша, коли він про себе мислить як про третю особу, наділяючи її різноманітними чеснотами, а твір – удостоюючи найвищих похвал, наявний в одному з його листів до М.Д.Білозерського [18]. Такий прийом шифрування свого авторства був

характерний для Куліша у час, коли перебуваючи під забороною займатися літературною працею, він під своїми творами підписувався криптонімом “Ніколай М.”, якого йому “позичив” приятель-фінансист Микола Макаров. У цей період Куліш був урядовцем і мріяв про службову кар’єру.

1867 р., коли відбувалася полеміка зі слов’янофілами, Куліш також був урядовцем – членом установчого комітету в набутому чині надвірного радника. З початком року його службові обставини у Варшаві після відставки покровителів Мілютіна та князя Черкаського значно погіршилися, і він навіть подумував чи не звільнитися від служби. Однак обмежені засоби для існування, а також повинність розплатитися з боргами, змушували Куліша триматися місця праці навіть після того, як його понизили в посаді та зменшили платню. Саме у цей час він зазнав іще одного несподіваного удару, яким стала публікація його листів, унаслідок чого він, державний урядник, був змушений публічно спростовувати погляди про всеслов’янську єдність під знаком російського царизму, які йому приписували московофіли, і делікатно пояснювати свою українофільську орієнтацію, відкидаючи при тому будь-які закиди в сепаратизмі й підкреслюючи, що його культурницька праця не має політичних наслідків. Понижений у посаді, у самий розпал суперечки, він раптом отримує від галицьких семінаристів “патріотичний адрес”, що врешті стало формальним приводом для усунення його від служби взагалі. Однак і протягом наступного року він не перестає снувати планів на продовження кар’єри, як це видно з його тогочасних листів О.М.Білозерському [19]. Звичайно, задля благонадійності, Кулішеві доводилося приховувати свої погляди і зацікавлення. Про це красномовно свідчить хоча б той факт, що *жодного* свого твору, опублікованого в Галичині (ідеться не про передрукі художніх творів і статей) протягом 1865–1871 рр., і коли він був урядником у Царстві Польському, і під час мандрівки по Європі, він не подав під власним прізвищем, а друкував лише під псевдонімами і без підпису. Зокрема, декілька своїх праць він надіслав галицьким народовцям, прикриваючись постаттю В. Білозерського.

Так, Кулішева автобіографія “Жизнь Куліша” у середовищі галицьких народовців однозначно сприймалася як твір його швагра. Це підтверджується і листами самого В.Білозерського, в яких ідеться про його заходи стосовно публікації твору [20], і тогочасною кореспонденцією народовців, зокрема О. Барвінського і Д. Танячкевича [21]. Так само сприймався в середовищі народовців і “Ответ...” – як писання колишнього редактора “Основи”, який же вів з ними переговори і про друк [22]. Тим-то згодом О.Барвінський наголошував, що Білозерський був автором “Ответа...”, “Жизні Куліша”, а також – статті “Громадський суд над “Страхопудом”. Кулішеве авторство останніх двох творів сьогодні є незаперечним, і ніхто не ставитиме питання про можливе співавторство Білозерського, хоча, наскільки мені відомо, воно

також спеціально ніким не з'ясовувалося. Однак з “Ответом...” вийшла плутаниця, внаслідок чого треба доводити авторство... таки Куліша.

Оскільки безпосередньою причиною написання “Ответа...” була мовно-правописна суперечка, то, природньо, декілька сторінок статті присвячено саме обґрунтуванню переваг фонетичного правопису над етимологічним. За автором, теперішній етимологічний правопис свого часу також був фонетичним. Однаке з розвитком мови у міру різних причин з'явилася різниця між тим, як слово зафіксовано на письмі, і як воно вимовляється. Коли література розвинута, має багатовікову традицію, звичка до певного історичного написання домінує. (Тим-то і з'явилася непродуктивною спроба російського письменника Лажечникова видати фонетичним правописом свій роман “Бусурманін”.) У нових національних літературах, які роблять лише перші кроки, необхідно відразу ставати на засади фонетичного написання слів, що значно полегшить їх сприйняття і розуміння. Починаючи від Котляревського, Гулака-Артемовського, Гребінки і Квітки, українська література розвивалася саме на базі фонетичного правопису, і Куліш лише вдосконалів його. Водночас, відомий під назвою “кулішівка”, цей правопис усе ще не відповідає сучасним вимогам фонетики і його слід було довершити:

1. Можна відмовитися від літери ъ наприкінці слів, позаяк вона не має звукового вираження. Цю ж думку Куліш висловлював іще в 1861 р. у листі до А. Кобилянського: “Ми свій ёръ (ъ) тілько дочасно ставимо, поки побільшає нашої письменної громади. А то, знаєте, привикли на церковних та на московських книжках та й спотикаються: усе здається, що слово не дописане” [23]. А в 1869 р., коли Куліш став фактичним редактором “Правди”, він таки поставив вимогу вживати у часописі “кулішівку” без ъ [24], і свої твори публікував цим же правописом.

2. Треба ввести літеру є на означення йотованої е, при чому не лише на пом’якшення приголосних (*синє*), а й після голосних (*синіє*). – Цього принципу Куліш також послідовно дотримувався наприкінці 60-х років, хоча галичани-народовці практикували його ще в “Меті” та інших виданнях “фонетикою”.

3. У дієслівних закінченнях третьої особи бажано писати так, як вимовляється: -ця (питаєця), а не -тця (питаєтця). Цю останню норму Кулішем так і не було запроваджено; її вжито, окрім в “Ответе...”, лише в статті “Громадський суд над “Страхопудом”. Проте ще в 1871 р. творець “кулішівки” розмірковував над цим питанням, про що свідчить його лист до В.Барвінського, де йшлося про вибір правопису для “Псалтиря”. “Коли Ви ще не зовсім відпечатали 1-й аркуш, – писав він, – то прийміть от яке правило правописі: робітся, а не робитця, єгипецький, а не єгипетський, бо в 1-мі слові тс зливається в ц(як у слові оце), то коли писати ц, так т не має вже місця, а як не можна писати робиця, то мусимо писати робітся” [25].

Моттом до брошури вибрано українську приказку: “Правда всюди

нівечиться, а все колись визначиться”. Іти шляхом правди, не впадати у тенденційність навіть в ім’я патріотизму, не спокушатися виправдовуванням на кшталт “мета освячує засоби” – такі головні настанови, виведені на початку статті. “Без правды и нравственного достоинства в слове и деле нет будущности: если народная жизнь не проникнута этим началом – самый искренний патриотизм не принесет плода, а если и принесет, то горький”. І висновок, знову таки приказкою: “С неправдой можно свет пройти, да назад нельзя вернуться” [26]. Ці думки, так властиві Кулішеві, перегукуються з його висловлюваннями в цей період. У листі до О. Партицького від 28 червня 1867 р.: “<...> наше знамено між політиками – *правда*. Доки поважатимемо правду, доти в нас буде своє обличчя і своя будущина. Праведна цивілізація має єдину мету – правду. Нехай же, як собі хоче, гордо несеться багатий, могущий і прославлений, – не переважить він нас, коли пройшов світ брехнею” [27]. У статті “Громадський суд над “Страхопудом”: “Та в нашого народу тілько й щастя, що одна правда! Іншого ідеалу в його не було й не буде. Се його й політика, се його й слава! се його й будущина! Одної правди – нічого більш не жадає русин. Правдою він вдергався до нашого часу, правдою й до кінця світа стоятиме” [28]. Возвеличений образ правди – центральний у Кулішевій містерії “Іродова морока” (написана, правдоподібно, до 1869 р.) і т. д.

Брошура “Ответ...” виявляє надзвичайно високу ерудицію автора і обізнаність із лінгвістичною проблематикою. У різних контекстах згадуються імена українських і російських літераторів Котляревського, Гребінки, Гулака-Артемовського, Квітки-Основ’яненка, Гоголя, Лажечникова, Крилова, Гнєдича, класиків світового письменства Шекспіра, Данте, Петrarки, Гете, братів Грімм, слов’янських учених і суспільних діячів Шафарика, Коллара, Ербена, Гаммерника, Патеру, Караджича, Міколошича та ін. На підтвердження своїх думок, автор цитує сучасних європейських і російських учених: істориків, народознавців, мовознавців, філософів. Так, щоб аргументувати потребу вивчення простого народу, пізнання його звичаїв, мови він наводить міркування французького історика Мішле з книги “Le people”. Для увиразнення, надання більшої переконливості судженню про важливе значення місцевих діалектів у формуванні і розвитку літературної мови автор “Ответа...” робить велику виписку з праці відомого на той час лінгвіста Макса Мюллера “Лекции по науке о языке”, де йдеться про неминуче костеніння й відмирання мови, коли вона відривається від народного ґрунту. (На цього ж лінгвіста-романтика, представника гумбольдівської школи, Куліш покликається принаймні ще раз, у “Хоторской философии”, наголошуючи, що кожна мова має природне право розвиватися [29].) Щоб підкреслити важливість використання народної мови як виховного чинника в педагогічній практиці, що дозволяє прищепити любов і повагу до батьків, сприяє розвиткові розумових здібностей і моральних якостей учнів, подано широкі виписки із праці

українського філософа П. Юркевича “Чтения о воспитании”. І врешті, естетичний і моральний аспект питання про рідну мову, “отлично виясненный одним писателем”, прокоментовано за допомогою витягу із Кулішевої статті “Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде”)”.

У відкритому листі до редактора “С. Петербургских ведомостей”, відповідаючи на нападки Каткова й Аксакова, Куліш відзначив, що, при потребі, і сьогодні повторив би все, що було виголошено ним 1857 р. в “Эпилоге...” [30]. Цей Кулішевий лист, написаний кількома тижнями пізніше, ніж було опубліковано “Ответ...”, почали доповнює і почали повторює текст брошури. Так, детально прояснена в “Ответе...” історія з оприлюдненням приватної кореспонденції Куліша в москофільській пресі виглядає як зреферована в його листі до петербурзької газети. В обидвох публікаціях наголошено на тому, що Куліш ще 20 років тому стояв під “знаменем Кирила и Мефодия” [Кирило-Мефодіївського товариства. – О.Ф.], а тепер був удостоєний вибору членом комітету для прийому слов'янських гостей у Варшаві, звідки вони у травні 1867 р. вирушили в Москву для участі у відомій етнографічній виставці і т. д. Нарешті й такий нюанс, як іронічне прозивання Демосфеном своїх противників: Аксакова – у листі до петербурзької газети і Стебельського – в “Ответе...” дозволяє ствердити, що ці дві статті написані одною рукою. Водночас треба зауважити, що Куліш в листі про Каткова й Аксакова будує дещо іншу аргументацію для підтвердження права самостійного існування української мови на фонетичному принципі, наводить короткі цитати учених Шульца, Міклошича, Шлейхера, Я. Грімма.

Думки, широко й ґрунтовно розвинені в “Ответе...” про необхідність розвитку і загальнолітературної, і народної мови, яка постійно підживлює першу й не дає їй омертвіти, Куліш виклав також в іншому своєму тогочасному полемічному листі, призначенному для публікації в “Москві”. Акцентуючи на другорядності російської мови по відношенню до рідної, відводячи їй статус лише мови міжнаціонального спілкування слов'ян, він підкреслив, що зневажання однієї слов'янської мови іншою неодмінно приведе до відчуження й антагонізму між їхніми носіями: “Что русский общелитературный язык должен сделаться общелитературным языком всех славян и что всеми силами надо ускорить время, когда он явится живым звеном между образованными славянами, – в этом не может быть сомненья. Но я не сомневаюсь также и в том, что русский общелитературный язык не может сделаться народным языком для всех славянских племен, и поэтому вовсе не желательно, чтобы племенные наречия коснели и замирали в замкнутой навеки среде своей, в тесном кругу выраженных ими до сих пор понятий. Пренебрежение к народному языку влечет за собой разъединение и отчуждение между слоями общества; и кто же станет отвергать необходимость сочувственной связи между образованными

людьми и простым народом? Кроме того, народные наречия необходимы для питания, для жизни самого литературного языка, как свежие притоки для реки или для озера. Литературный язык, потерявший общение с наречиями, не подкрепляемый живительною их силой, кристаллизируется, каменеет, мертвееет. Поэтому следует желать, чтобы и наречия жили и развивались, пока чувствуется в них надобность, и чтобы самая смерть их знаменовалась плодотворным живлением языка литературного” [31].

Для повнішого уялення про суть суперечки, наведу прикметний коментар редакції “Москви” до цього уривка. Він відзеркалює погляд одіозних централістичних кіл Російської імперії, а також найбільш “твердої” частини тогочасних галицьких московофілів, супроти якого Кулішеві та його однодумцям доводилося виступати, відстоюючи право української мови й літератури на повноцінне існування та розвиток. З точки зору редакції цього видання, Кулішеві міркування про роль російської мови лише як “звена между образованными славянами”, себто її мовленнєву вторинність для іншої народності слушні лише у тому разі, “когда дело идет о чехах или сербах, но нисколько ни до галичан, ни вообще до малоруссов относиться не может <...>. Для галичан и малоруссов русский литературный язык <...> свой [тут і далі в цитаті підкреслення автора. – *O.Ф.*], такой же свой, как и великоруссов и белоруссов, как жителей Рязанской или Минской губернии <...>. У русского Руси Галицкой, Карпатской, Днепровской, Приволжской язык литературный один, существующий русский, другого нет и быть не может. <...> Г. Кулиш рассуждает однако ж так, как будто галичане и вообще малоруссы стоят к России как особые какие-то племена, в тех же отношениях, как и чехи, как и другие “образованные славяне”, для которых небесполезно избрать один общий литературный язык в качестве звена при полном литературном развитии их племенных наречий. <...> Но ведь против этих-то именно попыток раздробить духовное единство Руси через создание вместо одного русского литературного двух-трех литературных языков и восстает общественное мнение в России, лучшие люди <...>”.

Особливe місце в “Ответе...” з огляду на зазначену проблематику відведено актуалізації творчості Т. Шевченка. Автор, наводячи приклад “самородного поэта”, цитуючи його твори, особливо ті, які возвеличують рідне слово, прагне надати своїм “ученим” аргументам неспростовної “природної легітимності”. Недаремно саме наприкінці брошури, ніби завершальними акордами, він підsumовує: Шевченко – “авторитет особого рода, убедительный без ученых доказательств, как власть имущий, – авторитет самородного поэта, который, хотя возрос и возмужал в виду большого столичного мира, но, родясь в бедной сельской хате, сохранил неизменную любовь к своему народу до могилы и вещим чутьем, унаследованным от народа, не только угадал, следует ли сберечь язык его, но и доказал своими неподражаемыми творениями,

стоит ли беречь этот благозвучный, самобытный, сильный язык, эту живую душу, которую грешно скрывать, по его собственному выражению” [32]. Відтак у брошури наведено низку цитат з поезії Т. Шевченка. Одна – своєрідна контамінація-доповнення парадигмазованих рядків із “Гайдамаків”: “Не цурайтесь того слова, / Що мати співала, / Як малого сповивала, / З малим розмовляла” (у Шевченка: “Не одцувавсь <...>, Як малого повивала <...>”; рядки 237–240) строфами з поеми “І мертвим, і живим...”: “Бо хто матір забуває, / Того Бог карає” і т. д. (рядки 222–229), за якими вмонтовано наступне: “Настане суд [рядок 66] і не буде / Кому помагати” і т. д. (рядки 71–78) [33]. Безперечно, таке вільне поводження з віршем свідчить про неабияку пам’ять автора “Ответа...”, гнучке поетичне мислення, уміння цитувати римований текст з довільного місця, що як нікому іншому було властиве Кулішеві [34]. Інший процитований фрагмент – з поезії “Подражаніє 11 псалму” (рядки 17–25). У брошури стверджується, що цей вірш Шевченко написав “под впечатлением разговора о положении Галицкой Руси” [35]. Таку розмову поет міг мати хіба що з Кулішем, який незадовго перед тим побував у Львові, нав’язав узаемини з Головацьким і навіть мав намір написати велику статтю про Галичину, що виходила б за рамки на той час уже доволі ліберальної цензури [36].

Спеціального розгляду заслуговує публікація в “Ответе...” великого уривку присвяти Шафарикові з поеми Шевченка “Єретик” (рядки 30–87). Як зазначалося в брошури, “благодаря непонятному для украинцев и галичан страху сепаратизма”, це послання є маловідомим, і навіть ті, хто знають його, воліють не згадувати. Однак саме воно, за Кулішем, переконливо доводить причетність українців до утвердження ідеї всеслов’янського братерства, що зумисне замовчувалося на недавній етнографічній виставці в Москві, причому ім’я Шевченка, одного з найбільших слов’янських поетів, навіть не згадувалося в літературно-наукових колах її учасників. “А между тем, – ішлося далі в статті, – по доходившим слухам, величайший из славянских мужей П.И. Шафарик плакал над “Посланием”, которое написал к нему Шевченко не позже 1845 или 1846 года при поэме “Иван Гус, або Еретик”. <...> И можно поверить, что Шафарик почтил слезами названное “Послание”, ибо едва ли находится другое стихотворное произведение (кроме, разве, некоторых куплетов Slavy Dcera Колляра), где бы так поэтически, так образно, с таким глубоким чувствованием и сознанием великой будущности была выражена идея славянского возрождения и единения” [37]. Відтак ув “Ответе...” зазначалося, що в Росії відомі лише окремі уривки поеми. Кулішева висока оцінка цього твору відома з кількох його листів до Шевченка 1857–1858 рр. [38], у яких він спонукував поета відтворити або по новому написати “Івана Гуса”. Надаючи поемі особливої ваги, Куліш, очевидно, вирішив був опублікувати усі відомі фрагменти “Єретика” в “Правді” наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр., коли саме він формував для галицького часопису блок матеріалів з України. Про це

довідуємося з листа Осипа Барвінського до брата Олександра від 10 березня 1870 р., де вказується, що з Відня від довірених осіб Куліша надійшли “давніші манускрипти для “Правди”, призначені українцями [так народовці нерідко називали Куліша, зберігаючи його “конспіративність”. – *O.Ф.J*], серед яких і “Іван Гус” [39].

Зазначимо, що надрукований ув “Ответе...” уривок споріднений з автографом, що його В. Білозерський надіслав на початку 1863 р. у дар Народному домові у Львові [40]. Цікаво, що в автографі Шевченка В. Білозерський подав примітку: “Оповідають свідки, що І.Шафарик, читаючи оце посланнє Шевченкове, плакав вдячними слізами” [41], яка відтворена і у процитованому вище тексті “Ответа...”. Мабуть, Куліш, пишучи брошуру, навів даний факт зі своєї пам’яті або ж скористався свідченням Білозерського.

Як недавно з’ясувалося, у 1869 р. Куліш іще раз звернувся до псевдоніма “Русин”, правда, у множині – “Русини”, аби надати більшої вагомості відповіді К. Делямарові. Цей французький учений-політик під впливом відомої теорії Духінського про туранське походження росіян і генетичну спорідненість українців та поляків уніс петицію до французького сенату, що її згодом було опубліковано французькою і німецькою мовами під назвою “П’ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий історією”. Оскільки Куліш у своїх писаннях сторонився відкритих політичних питань, він намовляв підписатися під свою статтею когось із народовців, а коли ті відмовилися, то, згідно з його бажанням, її опублікували в “Правді” (у редакційному перекладі українською, оскільки оригінал написано російською) із заголовком “Лист русинів до автора брошури *Un peopple europeen de quinze millions oublie devant l’histoire*”. Таке загальне означення Кулішевого твору повинно було сприйматися як вияв настроїв цілої когорти однодумців [42].

Вводячи в науковий обіг “Ответ...” як працю Куліша, варто замислитися над ще одним питанням. Після короткотривалої, але інтенсивної діяльності в “основ’янський” період Куліш як літературний критик і публіцист на декілька років замовкає. Протягом наступного періоду варшавської служби письменник опублікував під псевдонімом у галицькому часописі “Мета” лише короткий лист до Счастного Саламона, де подав свої критичні міркування про сучасний стан галицько-українського письменства [43]. І далі знову мовчанка до 1869 р., коли він написав ряд відомих близькучих статей на історико-літературні й суспільно-національні теми. У довгій шерезі життєвих подій, які характеризуються психологічними надривами й творчими зламами - від “Основи” до варшавської служби і від неї до цілковитого занурення у вир культурно-національної роботи й тісної співпраці з галицькими народовцями - стаття “Ответ...” являє собою надзвичайно важливу ланку і є, по суті, першою після “основ’янської” публіцистики масштабною статтею, де 48-літній Куліш декларує і відстоює свої

погляди на актуальні проблеми української культури. І, напевно, я не помилуюся, коли зазначу, що вона є також однією з останніх Кулішевих публіцистичних праць, яка, усе ж “під фірмою” Білозерського, отримала палке однодушне схвалення сучасників, будучи суголосною з настроями патріотично налаштованих кіл галицького суспільства й відповідаючи нагальним потребам доби [44].

Література

1. Отвертий лист Пантелеймона Куліша // Правда. – 1867. – № 10. – 21 черв.
2. Два слова Страхопуда къ г. Кулишу // Страхопудъ. – 1867. – № 9/10. – 1 июля.
3. Барвінський О. Василь Михайлович Білозерський: (Посмертна споминка) // Руслан. – 1899. – № 71. – 30 березня. Також див.: Василь Білозерський: [Посмертна загадка] // Діло. – 1899. – № 73. – Без підп.
4. Барвінський О. 1) Спомини з моого життя. – Львів, 1912. – Ч. 1. – С. 88; 2) Участь П.О. Куліша в під'ємі і розвитку народного письменства в Галицькій Україні: (З нагоди 25-ліття його смерті) // Літературно-науковий вісник. – 1922. – Кн. 4. – Серп. – С. 48.
5. Студинський К. Василь Михайлович Білозерський, його життєпис, “Основа” й зв’язки з Галичиною // Наша культура. – 1936. – № 8/9. – С. 580.
6. Дей О. Словник українських псевдонімів та криptonімів (XVI–XX ст.). – К., 1969. – С. 326
7. Литературные и иные известія // Боянъ. – 1867. – № 19. – 15 авг.
8. Страхопудъ и г. Кулиш передъ судомъ логики // Страхопудъ. – 1867. – № 13. – 15 авг. – С. 65.
9. [Куліш П.] Громадський суд над “Страхопудом” // Правда. – 1867. – № 18. – 21 вересня. – С. 143.
10. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв’язків з Україною. – Харків; К., 1931. – Т. 1. – С. 47.
11. Кирилюк Є. Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього. – К., 1929. – С. 42.
12. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш і “Руська трійця”: До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – Львів, 1994. – С. 20.
13. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 55–57.
14. Правда. – 1867. – № 20. – С. 159–160.
15. Не зайвим буде для порівняння навести цю досі неопубліковану статтю Білозерського, а також його лист до невідомого адресата – мабуть, одного з редакторів “Правди”:

“Дивовижа в Слав’янщині.

Чи пійме хто віри, що в другій половині XIX століття є розумні й учені люди, котрі не дозволяють протестувати проти того, як хто листи приватні, не для печатні призначені, оголосить печатно? Чи пійме хто віри, що нашого часу є люде, котрі ледви не зрадою узывають любов до рідної мови і оборону права задля кожної мови – жить і розвиватись, поки їй живеться, поки таланти й громада признають її потребу? – Отже, є такі публіцисти в самому серці Росії, у тій Москві, котра недавнечко здавалась такою сердешною, узивала всіх слав’ян братами рідними!..

Послухайте й поміркуйте. Катков і Аксаков – два головні редактори “Московських відомостей” і “Москви” – цькують українсько-руських писателів – Пантелея Мона Куліша і Миколая Костомарова от за ті самі провинності, що ми визначили! І як цькують! Треба прочитати їх власні речі, щоб зрозуміти, до якого божевільного хванатизму доходять їх забаги – усе підгорнути під свою власть, усе покрити одним своїм цвітом, усе задавити одним общим гнітом, приневолюючи або мовчати і відрікатись від того, чому навчає сама природа і здоровий розум, або говорити тільки те, що вони – отті Каткови і Аксакови – призволюють... І вони мають себе за слав’ян, мають себе за вірних стражей слав’янства і за правдивих патріотів! Бувши самі такими запеклими хванатиками, вони ще торочать про антислав’янський дух поляків!.. Та ви, пп. Аксаков і Катков, більш зашкодите слав’янству таким своїм робом, ніж поляки! Вас слухають, вам вірять росіяне: що ж як таким нелюдським духом і вони почнуть дихати, як ви? Та ж їх тоді боятимуться і жахатимуться гірш як німців або мадярів, – і знов почнуть слав’яне кидатись у чужі обійми, як уже не раз бувало до цього часу. Невже вам цього хотілось? Невже бажає цього Росія і все слов’янство?.. Ні! да не буде того! Ми віримо й знаємо, що в самій Росії є чимало щирих патріотів, котрим не до вподоби Катковський та Аксаковський погляди; вони не раз уже казали і наказували московським верховодцям: “Будьте преж усього людьми, будьте руськими слав’янами, а свій московський партікуляризм зоставте на додаток, коли ви справді хочете добра Росії і слав’янству. З такою політикою, як ваша, можна діждатись тільки гіркого плоду і замість добра навести зла і собі, і всьому слав’янству!.. Уже загубив себе хванатизмом і нетерпеливістю один народ слав’янський, і тим на довгий час задержав слав’янству справу; не задержуйте ж хоча ви її, сердешну, – ви, сини великого царства і самостійного народу!”

Да чи послухають же такого голосу московські публіцисти, для котрих газетня їхня власть стала богом? Нехай же проречуть над ними суд свій усі слав’яне, кому дорога правда, наука і слав’янська будущина!..”

Милостивый государь!

Позвольте обратиться к Вам с покорнейшею просьбою во имя

общей пользы и справедливости.

В “Московских ведомостях” и “Москве” начались странные нападки против Кулиша и Костомарова, возмутительные для каждого честного человека по своему пристрастию и лживости. Хотя Костомаров и Кулиш отвечали Каткову и Аксакову, но этого недостаточно для того, чтобы их образумить и, вместе, поставить русское общество на надлежащую точку зрения: необходимо, чтоб о том заговорили славяне за границей, а также в Галичине. С этою целью препровождаю к Вам те №№ “Московских ведомостей”, “Москвы”, “Голоса” и “С. Петербургских ведомостей”, в которых помещены статьи, относящиеся к этому предмету с усерднейшою просьбою – перевести их возможно скорее и напечатать сперва в какой-нибудь славяно-немецкой газете: Zukunf, Politik или иной, но не поленофильской, а потом уже в Ваших, галицко-русских изданиях. Мне кажется, можно было бы и даже полезно начать следующим вступлением (пишу его для галицко-русского издания по украински). – (На другой странице.) – Такое вступление, по моему мнению, не было бы лишним, только для большей пользы необходимо напечатать все сперва по-немецки. Очень жаль, если редакция газеты найдет, что печатать все обременительно; в таком случае можно будет выпустить из “Московских ведомостей” ту часть, где говориться о Костомарове, оставив все то, что касается Кулиша, – сперва в “М[<]осковских[>] в[<]едомостях[>]”, потом в “Москве” и, наконец, его ответ Каткову и Аксакову.

В надежде, что Вы, Милостивый Государь, признаете возможным исполнить вскорости настоящую мою просьбу и уведомить меня тотчас, когда явится надежда, что все напечатается, покорнейше прошу принять уверение в истинном моем почтении и совершенной преданности Ваш, Милостивый Государь, покорнейший слуга В. Белозерский. 15/27 сентября, 1867. Варшава” (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. – Ф. 3. – № 3178).

16. Барвінський О. Спомини з мого життя. – С. 204. Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1891. – Ч. 3. – Від. 1. – С. 107, 187.

17. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 55.

18. Куліш П. Листи до М.Д. Білозерського / Упор., вступ. ст. і комент. О. Федорука. – Львів - Нью-Йорк, 1997. – С. 62–63.

19. Так, у листі від 27 лютого 1868 р. він писав: “У меня на пути есть еще продолжение службы, т. е. увеличение капитала. Много тут комбинаций, которых развязки приходится много ждать” (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1. – № 28918).

20. “Біографія Кулиша вже давно готова, – писав Білозерський О. Партицькому 2 вересня 1867 р., – тільки часу не було, щоб її як слід переписати для печаті. На доказ посилаю Вам листи; таких ще буде 8.

По початку не судіть про цілу біографію: будуть в ній такі речі, що й Галичина й Україна багато дечого взнають, багато дечому навчаться” (Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 pp. – С. 55).

21. “Жизнь Куліша” написав його швагер, та ми напечатали тільки початок, бо пошкодило б Кулішеві: запхали б в каторгу” (Лист О. Барвінського до Д. Танячкевича, недатований: ЛНБ. – Ф. 1 (НТШ). – № 560. – Арк. 230). “Се не всує нам дав дорогий Білозерський Жизнь (жизнь – нехай вибачить, не по-нашому, – тілько жисть) Куліша” (Лист Д. Танячкевича до О. Барвінського від 1 серпня 1868 р.: Матеріали до національно-політичного і культурного життя русинів: Переписка Д. Танячкевича з львівською “Громадою” // Руслан. – 1906. – № 282. – 23 груд.).

22. “До коханого пана Лукашевича я написав, поштою, коротенький лист, з грошима за печать “Ответа” (Лист В. Білозерського до О. Партицького від 2 вересня 1867 р.: Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 pp. – С. 56).

23. Письмо П.А. Кулиша в Буковину, 1861 года // Киевская старина. – 1899. – № 4. – С. 4. – Док., изв. и зам.

24. Див.: Федорук О. З історії першої публікації поеми Тараса Шевченка “Великий льох” // Київська старовина. – 1999. – № 2. – С. 113–114.

25. Мирон [Франко І.] Переписка Кулиша с Володимиром Барвинским // Киевская старина. – 1898. – № 10. – С. 89.

26. Русин [Куліш П.] “Ответ “Бояну”-Стебельскому на “Письмо до Кулиша” (Письмо к редактору ‘Правды’). – Львов, 1867. – С. 4. – (Додаток до ч. 14 “Правди”).

27. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 pp. – С. 50.

28. [Куліш П.] Громадський суд над “Страхопудом”. – С. 144.

29. Кулиш П. Хуторская философия и удаленная от света поэзия. – СПб., 1879. – С. 168.

30. Письмо п. Куліша до редактора “С.-Петербургских ведомостей” о пп. Каткові і Аксакові // Правда. – 1867. – № 22. – 1 лист. – С. 175.

31. Москва. – 1867. – № 117. – 26 авг. Цей лист становить відповідь на “Запрос”, що його зробила аксаківська “Москва” з метою “прояснити” нібито заплутану ситуацію стосовно “відречення” Куліша від свого фонетичного правопису, а опісля заперечення таких намірів (Запрос г. Кулишу // Москва. – 1867. – № 86. – 18 липня).

32. Русин [Куліш П.] Ответ... – С. 35.

33. Там само.

34. Ця ж контамінована цитата (без рядків 66, 71–78) наведена й в опублікованій в “Основі” критичній статті “Од редакції”, яка становить вступ до публікації кількох творів молодих поетів (Основа. – 1861. – № 4.

– С. 30–37). Беручи до уваги характеристичний україномовний стиль статті, а також те, що відділом “kritiki” журналу тоді завідував Куліш, принагідно можна зробити більш ніж вірогідне припущення, що вона також належить його перу.

35. Русин [Куліш П.] Ответ... – С. 35.

36. Письма Кулиша к Д.С. Каменецкому. 1857–1867 // Киевская старина. – 1989. – № 5. – С. 239. Лист від 17 липня 1858 р.

37. Русин [Куліш П.] Ответ... – С. 12.

38. Листи до Тараса Шевченка / Ред. В.С. Бородін. – К., 1993. – 96, 98, 104.

39. Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. – С. 99–100.

40. Про це львівська газета “Слово” подала інформацію в Новинках: “Многоценный даръ прислалъ сими днями для библіотеки Народного Дома редакторъ “Основы” г. Василь Белозерский. Есть то власноручie (автографъ) Тараса Григоровича Шевченка, содержащое в соби стихъ “Шафарикови” и уступъ изъ поемы Еретикъ” (Слово. – 1863. – № 16. – 23 лют. – С. 64). Того ж року з ініціативи Б. Дідицького, за його спогадом, М. Дуткевич тиражував автограф Шевченка фотолітографічним способом у кількості 60 примірників (Дедицький Б. Своежитьевые записки. – Львовъ, 1906. – Ч. 1: Где що до истории саморазвития языка и азбуки Галицкой Руси. – С. 39).

41. Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 29 (Воз.). – № 772. – Арк. 3 зв. Ще один примірник відбитки зберігається у відділі рукописів Інституту літератури: Ф. 1. – № 42.

42. Докладніше про це див.: Куліш П. Листи до М.Д. Білозерського. – С. 182–185.

43. Данило Юс [Куліш П.] До Счастного Саламона, прочитавши його “Коломийки і шумки”: Допись з України // Мета. – 1865. – № 6. – 30 квіт. – С. 173–176.

44. Прикметна оцінка Д. Танячкевича Кулішевої брошури в контексті актуальних завдань громадсько-культурного життя галицьких народовців: “Мисль головна моя: “Правда” наша хоч літературна – має задання народньо-політичне! – Має бути живіща трохи: показувати або рухливе життє письменства, або ж надію живити қріпку на колишню роботу. Поправді <...> щонайгарніше діло “Правди” – “Додаток” [себто “Ответ...”]. – О.Ф.]. “Правда” стала страх побитною за тим додатком” (Матеріали до національно-політичного і культурного життя русинів // Руслан. – № 190. – 30 серп.).

ДОДАТОКЪ до Ч. 14. „ПРАВДИ”.

ОТВІТ

“Бояну” - Стебельському
на „Письмо до Кулиша”.

(Письмо къ редактору “Правды”).

ЛЬВОВЪ.

Типографія Ставрополигійского Института
1867

М. Г.

Въ 13-мъ № „Бояна” напечатано „Письмо” къ г. Кулишу, которое, съ умысломъ или безъ умысла, не было ему доставлено, несмотря на свой рѣзкий, вызывающій тонъ. Г. Кулишъ такъ занять, что не имѣеть досуга следить за множествомъ изданій, появившихся въ последнее время въ Галиціи, и если бы я не прочелъ ему этого письма, онъ и не зналъ бы о его существованіи. Между-тѣмъ, письмо г. Стебел(ъ?)скаго требуетъ отвѣта ради истины: оно исполнено такого юношескаго жару и, въ тоже время, освѣщено такимъ невѣрнымъ свѣтомъ, что легко можетъ ввести въ заблужденіе многихъ читателей. Это было бы всего прискорбнѣе въ отношении той “численнѣйшей академической галицкой молодежи”, отъ имени которой, по словамъ редакцій, пишетъ г. Стебельскій, — и потому я просилъ у г. Кулиша позволенія отвѣтить за него, такъ какъ онъ рѣшительно отказался входить въ какія-либо пренія съ авторомъ письма.

Позвольте просить Васъ, М.Г., разослать настоящій отвѣтъ при ближайшемъ номерѣ „Правды”, напечатавъ его отдельнымъ приложеніемъ. — Этотъ отвѣтъ написанъ въ намѣреніи просить редакцію “Бояна” помѣстить его въ своей газетѣ, гдѣ всего приличнѣе было бы ему быть напечатаннымъ, такъ-какъ оттуда сдѣланъ вызовъ; но въ-виду того, что “Боянъ” не задумался напечатать у себя статью, преисполненную клеветъ на самаго вѣрнаго деятеля и защитника Руси, съ которымъ можно не соглашаться или соглашаться, но котораго честному Русину не цѣнить нельзя, — я не вѣрю ни въ безпристрастіе, ни въ искренность названной редакціи, и считаю за лучшее — не вступать съ ней ни въ какія сношенія.

Не могу, при этомъ слушаѣ, не выразить глубокаго сожалѣнія о томъ, что молодая галицко-русская словесность и, въ особенности, журналистика не избѣжала весьма-распространенной, въ польской журналистикѣ, тенденціозности: это — болѣзнь, которая пріучаетъ мало-по-малу къ неправдѣ, къ извращенію и лживому толкованію фактovъ и, наконецъ, губить силу даже живаго слова, дѣлая подозрительнымъ самое искреннее убѣжденіе, самую вѣрную мысль. “Съ словомъ надо обращаться честно.” Эту спасительную истину, завѣщанную нашимъ Гоголемъ, слѣдовало бы постоянно помнить каждой литературной партіи.

Къ несчастью, и у вѣсть уже начинаютъ оправдывать патріотизмъ самыя несправедливыя дѣйствія: это путь весьма опасный. “Съ неправдой можно свѣтъ пройти, да нельзя назадъ вернуться,” говорить украинская пословица (“Брехнею свѣтъ прійдешь, та назадъ не вернесься”). Безъ правды и нравственного достоинства въ словѣ и дѣлѣ нѣть будущности: если народная жизнь не проникнута этимъ началомъ — самый искренний патріотизмъ не принесетъ плода, а если и принесетъ, то — горький.

Не откажите же, М. Г. въ моей просьбѣ, и примите увѣреніе въ душевномъ моемъ почтеніи.

Русинъ.

Правда всюди нівчиця
а все колись визначиця!
Украинская пословица.

Г. Стебелькій, въ письмъ къ г. Кулишу, изложивъ, въ нѣсколькихъ отрывочныхъ фразахъ, содержаніе двухъ частныхъ его писемъ къ Я.О. Головацкому, которые были напечатаны въ “Словѣ” и „Боянѣ” безъ дозволенія писавшаго ихъ не для печати, восклицаетъ:

“Стало-быть — дѣло кончено!”

“Стало-быть — вы удивили русскую публику въ Галиціи письмомъ къ г. Партицкому” (автору „Нѣмецко - Рускаго Словаря”), которое г. Стебельский приводить затѣмъ вполнѣ.

Свое торжественное „стало-быть!” вы, г. Стебельский, провозгласили преждевременно, вы скрыли существенное — исторію, ходъ дѣла, — и, стало-быть, извративъ фактъ весьма простой и ясный, ввели въ заблужденіе тѣхъ, которые вамъ повѣрили. Возстановимъ же сперва факты, а потомъ обратимся къ вашимъ полемическимъ воскликаніямъ, угрозамъ и брані.

Дѣло вотъ-въ-чемъ: въ Варшавѣ было получено извѣстіе, будто бы польская партія, оскорбивъ всю Русь своими неправыми дѣйствіями на Львовскомъ сеймѣ и потерявъ всякое довѣріе у Русскихъ, намѣренна достигать своихъ зловредныхъ цѣлей посредствомъ изданія во Львовѣ украинско-русской газеты и, дабы прикрыть ея происхожденіе будетъ употреблять въ ней фонетическое правописаніе, называемое въ Галиціи „кулишивкою”. Такое коварное предпріятіе требовало разоблаченія и пораженія при самомъ его зародышѣ; ближе кого-либо-другаго, это дѣло интересовало г. Кулиша, именемъ котораго названо фонетическое правописаніе, и который постоянно принималъ къ сердцу все, что касалось Галицкой Руси: вотъ-почему г. Кулишъ, находясь въ постоянной перепискѣ съ г. Головацкимъ (съ которымъ былъ лично знакомъ издавна), сообщилъ ему о своемъ желаніи — написать по этому предмету статью, въ которой готовъ былъ первый ударить противъ фонетического знамени, если бы оно появилось въ рукахъ у враговъ Руси, какъ средство для обмана ея приверженцевъ. При этомъ, г. Кулишъ счель нужнымъ просить г. Головацкаго предварительно увѣдомить: напечатаетъ ли подобную статью Львовское „Слово”, такъ-какъ, судя по нѣкоторымъ статьямъ этой газеты въ 1863 году, можно было подумать, что она трусить поляковъ, старается ладить съ ихъ представителями и, опасаясь раздражить ихъ, не решится напечатать противъ нихъ рѣзкаго заявленія.

Прошло послѣ этого несколько мѣсяцевъ. Г.Головацкій не отвѣчалъ на вопросъ г. Кулиша*); никакой газеты, издаваемой поляками на народномъ языку и съ какимъ-бы-то-нибыло правописаніемъ, не появлялось ни на Галицкомъ, ни на иномъ горизонте; г. Головацкій самъ, наконецъ, проѣздомъ на Славянскую этнографическую выставку, прибылъ въ Варшаву, видѣлся съ г. Кулишомъ, и - ни слова объ этомъ, столь интересномъ, предметѣ. Возвращаясь изъ Москвы черезъ Варшаву, онъ не только не удостоиль г. Кулиша своимъ посѣщеніемъ, но даже не далъ ему знать о своемъ здѣсь пребываніи, въ теченіи нѣсколькихъ дней, — словно избѣгалъ какихъ-либо вопросовъ, которые бы разъяснили общепривлекательное дѣло. — Такимъ - образомъ, казалось, между ними нѣть уже ничего общаго: все, въ чемъ они могли быть нужны и полезны другъ-другу, кончено.... Но — вдругъ! - г. Кулишу сообщаютъ, что какіе-то обрывки его частныхъ писемъ печатаются въ „Словѣ” — безъ всякаго съ его стороны позволенія, безъ всякаго даже предваренія о томъ, что его письма будутъ печататься, даже безъ объясненія - по какому поводу они были писаны! Мало этого: въ „Боянѣ” появились уже не отрывки, а цѣлые письма г. Кулиша, не взирая на то, что въ нихъ упоминаются постороннія лица, говорится о постороннихъ, особенныхъ, обстоятельствахъ, совершенно интимно.

Вотъ-что следовало бы вамъ, г. Стебельскій, выяснить прежде, чѣмъ начали вы свою ревностную „не по разуму” филиппику и, затѣмъ уже, толковать, “безразсудно” ли оскорблены гг. Головацкій и Дѣдицкій! Если бы вы ясно изложили ходъ этого возмутительного дѣла, то, безъ сомнѣнія, весьма многіе воскликнули бы: „стало-быть” гг. Головацкій и Дѣдицкій поступили не-хорошо! „стало-быть”, не только г. Кулишъ, но и всякой другой вчужѣ имѣть право негодовать на нихъ за безцеремонность обращенія съ чужими письмами.

Вездѣ, г. Стебельскій, гдѣ есть капля образованности, гдѣ есть малѣйшее уваженіе къ правамъ человеческой личности, вездѣ былъ бы осужденъ подобный поступокъ, хотя бы его позволили себѣ “любимичи” (какъ вы выражаетесь) не только Галича, но всего человѣчества. — Странно было бы не протестовать противъ такого дикаго поступка г. Кулишу, котораго это непосредственно касалось, — что онъ и сдѣлалъ; кромѣ протesta и объясненія повода къ нему, ничего больше не заключалось въ письмѣ къ г. Партицкому. Но, судя по нѣкоторымъ

*) Редакція “бояна” утверждаетъ, будто г. Головацкій отвѣчалъ, на что имѣютъся доказательства, - какія, у кого и гдѣ, редакція не объясняетъ. Желательно было бы знать ихъ.

вашимъ возгласамъ, судя по тому, что вы приводите безъ смысла нѣкоторыя отрывочные слова изъ этого письма, можно заключать, что вы вовсе не понимаете народнаго нашего языка, а потому я переведу для васъ нѣкоторыя мѣста изъ этого письма на языкъ, котораго вы хотя тоже не знаете, но на которомъ силитесь ораторствовать.

,„Если поляки станутъ печатать моимъ (фонетическимъ) правописаніемъ въ доказательство нашего разлада съ Великою Русью, если наше правописаніе будетъ выставляться не какъ удобнѣйшій способъ для обученія народа, а какъ признакъ русской розни, то я начну печатать свои сочиненія, на украинскомъ языкѣ, древнимъ этимологическимъ правописаніемъ*. Это должно имѣть такой смыслъ, что мы украинцы, живя у себя дома, говоримъ по-своему и поѣмъ не одинаковыя съ великорусскими пѣсни; но если до чего дойдетъ, то дѣлить себя никому не позволимъ: раздѣляла насъ печальная судьба долго, но мы не щадили крови для достиженія русского единенія — и теперь уже тщетны польскія усилія разлучить насъ.”

Вотъ - что, между прочимъ (кромѣ протеста противъ печатанія чужихъ писемъ безъ позволенія), было высказано г. Кулишомъ въ письмѣ къ г. Партицкому. — Какой же смыслъ логической, какое моральное значеніе должно иметь, въ глазахъ честныхъ людей, ваше, М. Г., замѣчаніе, что письмо это “можетъ служить доводомъ вздора и непрочности всякихъ покушеній народного сепаратизма?” Слово сепаратизмъ — это пугало для дѣтей, — придуманное для усиленія красокъ на мрачной картинѣ іезуитско-испанской, школы, — давно уже вышло у насъ изъ моды; вы живете заднимъ числомъ, и пора бы ужъ и вамъ перешагнуть это пугало, да заняться полезнымъ родинѣ дѣломъ, а не логомахіей.

Въ оправданіе г. Головацкаго, вы, г. Стебельскій, говорите, - что онъ находился тогда въ Варшавѣ, “когда добросовѣстная галицко-русская печать обнародовала, письма г. Кулиша”, и что “заявленія г. Кулиша передала печати патріотическая молодёжь, которая такъ его любила.”

Это обстоятельство не могло быть до сихъ поръ извѣстно г. Кулишу; онъ вѣрить этому, — такъ-какъ вы, г. Стебельскій, это утверждаете; но согласитесь, что не всѣмъ можно быть столь довѣрчивымъ, какъ г. Кулишъ, и что я напримеръ, — человѣкъ сторонній дѣлу, — вправѣ выразить нѣкоторыя сомнѣнія: я не могу понять—какимъ-образомъ могла случиться такая оплошность со стороны столь-опытнаго и почтенныхъ лѣтъ человѣка, какъ г. Головацкій? какимъ-образомъ могла решиться “добросовѣстная”, по вашему отзыву, “галицко-русская печать “(собственно - „Слово” и „Боянь”) обнародовать что-либо изъ писемъ, принадлежащихъ г. Головацкому, безъ его согласія? какимъ-образомъ

наконецъ, осмѣлилась и „патріотическая молодежь” такъ предательски распорядиться собственностью столь-любимаго и почитаемаго наставника?... Согласитесь, г. Стебельскій, что, при незнаніи домашнихъ обычаевъ вашихъ редакцій, позволительно дивиться и непредусмотрительности г. Головацкаго, и торопливости редакцій, и дерзкой шаловливости молодёжи Впрочемъ, что касается послѣдней, то вы называете ее “патріотической”: а патріотизмъ.... какихъ увлеченій, какихъ подвиговъ онъ не объясняетъ и не извиняеть?!!

„Развѣ вы сами, — вы сами” (повторяете вы, г.Стебельскій, обращаясь къ г.Кулишу) “не просили внушать каждому поборнику русского элемента въ Галиції основныя начала политики, указаны (sic) вами? Можетъ ли что-нибудь распространять каковыя (sic) правила скорѣе и ширѣ (sic), какъ печать?” Такъ горячо защищаете вы поступокъ “патріотической” молодёжи! “Конечно, эти правила у васъ немножко изменились”, — колко и злобно прибавляете вы, воображая себя глубокимъ сердцевѣдцемъ.

Этотъ пріемъ вашъ, гадвокать, расчитанъ на неожиданность; но — къ сожалѣнію — въ немъ нѣть логики: вы смѣшиваете разныя понятія: внущеніе и распространеніе началь или правиль — и средства внущенія и распространенія.

Безъ сомнѣнія, — г. Кулишъ, сочувствующій утвержденію и развитію русской народности въ Галиції, “просилъ внушать и распространять основныя начала и правила политики (какъ вы выразились): но неужели это значило — печатать чужія письма безъ позволенія того, кто ихъ писалъ не для печати? неужели это значило — “внушать и распространять” всякими - и непозволительными даже — способами? неужели г. Кулишъ, обращаясь къ г. Головацкому, долженъ былъ ссылаться еще на „кодексъ карний” (какъ вы говорите), или даже на кодексъ первыхъ правиль приличія и общежитія? неужели “внушать и распространять” — значитъ позволить себѣ всякия средства: печатаніе и распечатываніе чужихъ писемъ, ложь, клевету, подлогъ, доносъ, ядъ, кинжалъ и т. д., и г. д.... Нѣть, г. Стебельскій: вы плохой адвокать! Вы, вѣрно, не посовѣтовались съ вашими клиентами; ни г. Головацкій, ни “добросовѣстная галицко-русская печать”, ниже “патріотическая молодежь” не позволили бы вамъ такъ наивно высказать давно-осужденный аргументъ: цель освящаетъ средства... Невольно приходять на умъ слова, сказанныя въ протестѣ г.Кулиша противъ печатанія его писемъ: “Здивовавсь я, вбачивши такий обертасъ писарський. Бачъ, думаю, якъ вони тамъ правди руської доходить! У насъ такимъ робомъ ніколи не ходили... Овва, та й годі!”

До-сихъ-поръ еще можно было, г.Стебельскій, держаться хода вашей рѣчи сколько - нибудь послѣдовательно; но ужъ за тѣмъ, что вы изволили нагородить дальше (стр. 104), не возможно услѣдить самому быстроумному человѣку. Что вы хотѣли сказать своими вопросеніями и возгласами, въ чёмъ состоить ваше убѣженіе, ваше мнѣніе, по крайней мѣрѣ, о какомъ-либо изъ затронутыхъ вами предметовъ, — этого я никакъ не могъ понять при всѣхъ моихъ усиленіяхъ. Вы, безъ сомнѣнія, уверены, что во всемъ, вами написанномъ, есть и ясный смыслъ, и послѣдовательность. Позвольте же раскрыть вамъ глаза, какъ человеку, повидимому только-что начинающему свое поприще: вы же сами, съ неподражаемою скромностью, называете себя „молодцомъ” (т. е. „юношой”, хотѣли вы сказать; думая по-польски, слово *młodzieniec* вы перевели „молодецъ”!!) “безъ вѣнца авторитета”!

Я задаю себѣ трудную задачу: подвести высказанныя вами мысли подъ категоріи, и, затѣмъ, разобрать ихъ.

I. Кулишъ — оскорбитель галицкой святыни, галицкихъ народныхъ чувствъ, противникъ Славянства и виновникъ „галиційскихъ безцеремонныхъ буйствъ”(!?); но если онъ прѣдѣть въ Галицію, то его примутъ съ хлѣбомъ-солью.

Обвинивъ г. Кулиша въ томъ, будто онъ „иронически” назвалъ “плекателемъ” вашего любимца, который, по вашимъ словамъ, “давно уже сложенъ въ сердца милліновъ”, вы остроумно воскликаете, что “для плевателей (*sic!*) на вашихъ плекателей въ этихъ сердцахъ мѣста нѣть”.

Далѣе, вы утверждаете, что дорожите апостолами Русского единства, дорожите „отъ сердца (*sic*) вашими учеными и публицистами: Зубрицкими, Головацкими, Петрушевичами, Дѣдицкими, Лисиковичами, Наумовичами и проч., о которыхъ безъ уваженія говорять только Поляки и (будто бы) “Кулишъ”.

“Во имя этого” (какого — этого??) “сознанія славянского генія” (о какомъ это геніѣ вы, ни съ того, ни съ сего, толкуете?) “мы съ восторгомъ ступаемъ” (*sic*) “подъ Славянское знамя Кирилла и Меѳодія, подъ которымъ, въ Славянской матушкѣ Москвѣ, братались Ригеры съ Шафариками, а Шафарики съ Погодиными; а молчали только поляки и Кулишъ.”

Прекрасно изволили вы это замѣтить, — краснорѣчиво и вѣрно! Посмотримъ, что еще сочините вы дальше, г. защитникъ, превратившійся въ обвинителя, — посмотримъ...

„Кулишъ”, говорите вы, „убѣдится непремѣнно, что въ имени его” (*sic*) “дѣлаются безцеремонно (?) галиційскія буйства(?!?)”

Вотъ-какого вы, М.Г., мнѣнія о г. Кулишѣ: для него, по вашимъ

словамъ, нѣть мѣста не только въ вашихъ патріотическихъ сердцахъ, но на всей землѣ Галицкой; — есть ли еще мѣсто въ двухъ имперіяхъ, которыя, — чего доброго. — если вамъ повѣрять — могутъ поссориться изъ-за “безцеремонныхъ галиційскихъ буйствъ.”

Но успокойтесь, всѣ мирные граждане! это грезилось во снѣ г. Стебельскому. Онъ тотчасъ же проснется, — проснется на той же самой 104-ой страницѣ, на которой описалъ такіе ужасы, — и самъ успокоить васъ.

“Постѣтите насъ”, — весьма любезно и безъ малѣйшаго страха, приглашаетъ онъ того же самаго Кулиша, — „постѣтите насъ въ Галиції нашей: мы илоты Поляковъ и Нѣмцевъ, будемъ васъ принимать хлѣбомъ-солью Славянъ (sic!)”

И это говорится не только на той же самой страницѣ, — это сказано тотчасъ за той строкой, гдѣ Кулишъ обвиняется въ „молчаніи подъ знаменемъ Кирилла и Меѳодія!” и послѣ того, какъ онъ изгнанъ изъ миллиона сердецъ!!

Что это съ вами, г. Стебельскій? Опомнитесь! Опомнитесь ради себя, ради органа „общерусской идеи”, какимъ себя величаетъ “Боянъ”, гдѣ вы печатаете, - ради „численнѣйшей академической молодёжи”, отъ имени когорой пишете! — Вы сами себѣ не вѣрите. Зачѣмъ же обманываете другихъ?

Я уже не говорю о томъ, что въ словѣ „плекатель”, для знающихъ галицкій народный языкъ, нѣть ничего оскорбительнаго; что изъ письма г. Кулиша вовсе не видно, что это слово относится къ г. Головацкому; я не возражаю на вашу клевету, будто бы г. Кулишъ безъуваженія говорить о Зубрицкихъ, Головацкихъ, Петрушевичахъ, Дѣдицкихъ, Лисиковичахъ, Наумовичахъ; не хочу много распространяться ни на счетъ того, что г. Кулишъ — не только теперь, но въ теченіи слишкомъ 20-ти лѣтъ стоялъ подъ знаенемъ -именно — Кирилла и Меѳодія и провозглашалъ Славянскую идею уже въ то время, когда г. Стебельскій едва ли умѣлъ произнести даже имя этихъ великихъ апостоловъ; — ни на счетъ того, что нечего было; бы г. Стебельскому (если-бъ онъ говорилъ съ пониманіемъ дѣла) такъ усердно возглашать будто о необычайной новости, что братались Ригеръ съ Шафарикомъ и Шафарикъ съ Погодинымъ, ибо и безъ того они были гораздо раньше братьями и по Славянству, и по наукѣ, а Ригеръ и, Шафарикъ даже по національному

своему происхождению*); — я не стану, наконецъ, объяснять, что г. Кулишъ находясь въ Варшавѣ, не могъ быть въ тоже время и въ Москвѣ, а въ Варшавѣ былъ членомъ комитета для приема Славянскихъ гостей, участвовалъ въ данномъ имъ обѣдѣ и постоянно сопровождалъ гг. Эрбена, Гаммерника и Патеру — я хочу только остановить вниманіе ваше, г. Стебельскій, на томъ: есть ли какая-нибудь послѣдовательность во всемъ, что вами наскажано, и съ точностю мною приведено выше? есть ли у васъ какое-нибудь право — въ вашей чести, въ вашей совѣсти, въ данномъ наконецъ, вамъ „численнѣйшею академическою молодёжью” полномочіи — говорить всѣ тѣ неправды, которыя вы такъ безцеремонно наговорили? — Ой-ой-ой, добродію! якъ же ви погано правди руської доходите! — У

**) Вместо того, чтобы возносить жалобы на небывалое молчаніе г. Кулиша подъ знаменемъ Кирилла и Мѣодія и дивиться братанью давнопобратавшихся между собою Славянскихъ ученыхъ, — вамъ, г. Стебельскій, приличнѣе было бы выразить удивленіе — какимъ образомъ случилось, что никто изъ присутствовавшихъ на Славянской этнографической выставкѣ не вспомнил о заслугахъ украинскихъ писателей на пользу Славянской идеи; — что даже имя Шевченка не было произнесено ни въ ученыхъ и литературныхъ собраніяхъ, ни на дружественныхъ пиршествахъ. А между тѣмъ, по доходившимъ слухамъ, величайший изъ Славянскихъ мужей, П.І.Шафарикъ, плакаль надъ “Посланіемъ”, которое написалъ к нему Шевченко не позже 1845 или 1846 года, при поэмѣ “Іванъ Гусъ, або Эретикъ”. (Быть-можеть, эта поэма сохранилась въ бумагахъ Шафарика вполнѣ; — въ Россіи нашлись изъ нея только отрывки. Подлинникъ “Посланія”, писанный рукою самого поэта, хранится въ Галицкомъ Народномъ Домѣ, во Львовѣ).*

И можно повѣрить, что Шафарикъ почтилъ слезами названное “Посланіе”, ибо едва ли находится другое стихотворное произведение (кромѣ разѣнѣкоторыхъ куплетовъ *Slavy Dcera*, Колляра), где бы такъ поэтически, такъ образно, съ такимъ глубокимъ почувствованіемъ и сознаніемъ великой будущности, была выражена идея Славянского возрожденія и единенія.

Благодаря непонятному для Украинцевъ и Галичанъ страху сепаратизма, немногіе — даже изъ русскихъ Славянъ — знаютъ, а нѣкоторые знаютъ и — не вспоминаютъ обѣ этомъ “Посланіи”, — поэтому не будетъ лишне привести здѣсь вторую половину его.

“А на давнімъ пожарищѣ¹⁾
Искра брацтва тліла —
Дотлівала — дожидала
Рукъ твердихъ та смілихъ....

1) Т. е. остаткахъ древней Славянщины, сгубленной ненавистью враговъ и усобицами.

насъ такимъ робомъ ніколи не ходили... Овва, та й годі.... – Ні, – ще не годі! хочъ — правду руську кажучи — ажъ огидло.

ІІ. [Въ Галиціі нѣть политическихъ затѣй; Галичане сознали себя сынами 60-миліонного русского народа, и трудятся надъ духовнымъ объединеніемъ „Славянской націи, въ которой предѣлахъ солнцамъ нельзя западать”; но они “никакъ не сдались братьямъ отъ сѣвера (?)” и вносятъ въ организмъ (неизвѣстнаго) народа начала (неизвѣстнаго) демократического юга, — но, впрочемъ, они — настоящіе Москвики.]^{*} (Дальше, у г. Стебельского, говорится что-то хотя и по-русски, но — на непонятномъ языке.)

*[речення все - виділено у фіналі курсивом]

*И дождалась... Прозрівъ - еси¹⁾
Въ попелі, глибоко,
Огонь добрый — смілимъ серцемъ,
Смілимъ орлімъ окомъ!
И засвітивъ, любомудре,
Світочъ правди, волі...
И Славъянъ семью велику,
Во тьмі и неволі,
Прелічивъ до одного, —
Перелічивъ трупи —
А не Славъянъ, — и ставъ-еси
На великихъ купахъ, —
На роспутті всесвітнёму —
Іззекилемъ,
И, о диво! трупи встали
И очи роскрили!
И братъ з братомъ обнялися
И проговорили
Слово тихої любови
На віki и віki! —
И потекли въ одно море
Славъянськii рiki !*

*Слава тобi, любомудре,
Чеху-Славъянине,
Що не давъ ти потонути
Въ німецькій пучині*

¹⁾ Относится къ Шафарику

“Вы, можетъ-быть, умышляете (sic) сепаратизмъ политической?” спрашиваетъ г. Сгебельскій, - и самъ отвѣтываетъ: “у насъ нѣть теперь политическихъ затѣй”. Далѣе: “наша земля, отъ (sic) пяти столѣтій, кровавая баррикада, на которой племена сражались и сгибали (sic) за народность”. Вслѣдъ за этимъ: “стало-быть (опять - стало-быть! какую связь оно имѣть съ предыдущимъ??), “мы сознали” (судя по вашему языку, — этому плохо вѣрится), [“что мы сыны 60-милліоннаго народа русскаго, народа святаго и единаго, какъ Богъ!”]* (курсивъ и восклицаніе въ подлинникѣ). [“Стало-быть, мы русскіе граждане Австріи, хотимо трудиться надъ духовнымъ об(ъ)единеніемъ Славянской націи, въ которой предѣлахъ солнцамъ (sic) нельзя (sic) западать!”] (sic, sic) (курсивъ и восклицаніе въ подлинникѣ). Далѣе, на той же 104-ой страницѣ: “Мы никакъ (sic) не сдались (sic) братъямъ отъ (sic) сѣвера (sic!), — мы въ организмъ народа” (какого?) “вносимъ начала демократическаго юга”

*Нашій правді! Твоє море
Славянське, нове,
Затого вже буде повне,
І попливє човенъ
Зъ широкими вітрилами
І добримъ кермиломъ, —
Попливє на вольнімъ морі,
На широкихъ, хвиляхъ!
Слава-жъ тобі, Шафарiku,
Во віки и віки ,
Що звівъ-єси въ одно море
Славянські ріки!
Привітай же въ своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую—
Про Чеха святого,
Великого мученика.
Про славного Гуса !
Прийми, отче! а я нишкомъ
Богу помолюся
Щобъ усі Славяне стали
Добрими братами ,
І синами сонця правди
І Єретиками
Оттакими, якъ Констанський
Єретикъ великий! ..
Миръ, мирові подарують
І славу во-віки!*

Т. Шевченко

(что это за демократической югъ?), “и съ началами сими поступимъ въ исторію”.

Хотя эта „исторія” заканчивается снова восклицательнымъ знакомъ, но какъ здѣсь нѣть уже магического “стало-быть”, то, вѣроятно, поэтому, я ровно ничего не понимаю.

Но послушаемъ — что г. Стебельскій повѣствуетъ дальше. Выписываю слова его съ буквальною точностью:

,„Но когда духъ Маккіавеля (sic) *) разрываетъ сердце народа, тогда мы — настоящіе Москвичи (sic)”.

Сознаемся откровенно, — мы сперва было не поняли, — какимъ-образомъ духъ Макіавелли, разрывая сердце галицкаго народа, порождаетъ Москвичей, да еще „настоящихъ”; но когда, тотчасъ вслѣдъ за вышеприведенной фразой, г. Стебельскій объяснилъ:

- “То Галичъ.
 - “То результатъ органическаго развитія нашего.
 - “Для-того (sic) вовсе не бросаю вамъ въ глаза галицкіхъ Донъ-Кихотовъ (??),” — не правда ли — какъ темная, по своей недовѣдомой глубинѣ, мысль становится вдругъ ясною??...
- ... О великий — публицистъ! какая у васъ логика! какая сила слова!
- Что за драгоценное открытие какой-то “славянской націи, въ которой предѣлахъ солнцемъ нельзя западать!”

Но — то ли еще мы отъ васъ услышимъ, когда вы заговорите о кулишивкѣ!

III. [Величайшее значеніе! и совершенное ничтожество! кулишивки въ Галиції. „Эта кулишивка”, говорите вы, “собой (sic) очень невинное созданіе, какъ невинны, напр., таблицы, красками расписанныя съ цѣлью изобразить дитяти буквы, — эта кулишивка у насъ дѣйствительно „знамено руської розні.” “Ежели-бъ ее 1859 г. (?) разумѣль быль (sic) ц.к. какографъ Черкавскій, она непремѣнно состояла бы (sic) въ школахъ, какъ 1867 г. (?) въ протоколахъ (sic) кор. польского сейма”. “Польскія деньги дѣйствительно кокетничаютъ (sic) съ кулишивкой; фактически нашлися “уві Львові” господа, которые за „grosze“ (?) пишутъ клеветы и доносы — кулишивкой.” „Польскіе органа „Газета Народова”, „Дзѣнникъ”, „Русь” и проч. ужасно любезничаютъ съ этой кулишивкой.” “Мальчишки, незнающіе азбуки исторіи и филологіи, очень юмористическія статьи пишутъ — кулишивкой.” “Эти господа и мальчишки эти ужасную борьбу съ „Міськовою“ (?) пишутъ кулишивкой.”

*) Слова, слова!... Читали-ль вы. г. Стебельскій, Макіавелля, и имѣете ли-вы понятіе о сужденіяхъ этого писателя? Или вы испомнили его такъ-себѣ, для уснащенія фразы? — Дурная привычка!

“Это каррикатурное исчадіе отца Духинского и матери ограниченности найдутъ потомки наши въ патологіи русскаго народа.”

Судя по этой филиппике противъ „очень невиннаго созданія”, какъ называетъ г. Стебельскій кулишивку, можно было бы подумать, что фонетическое правописаніе, на Галицкой землѣ, выросло въ политическое орудіе; что, пожалуй, изъ-за него начнутся “безцеремонныя галицкія буйства”, и что тогда, по точнымъ словамъ г. Стебельскаго, г. Кулишу пришлось бы дѣйствительно воскликнуть съ огорченіемъ: “Галицкіе дураки (*sic!*) они меня не поняли!” Такое политическое значеніе какого-бы-то-ни-было въ мирѣ правописанія было бы явленіемъ невиданнымъ и неслыханнымъ: не только филологи и этнографы, но и публицисты и дипломаты должны были бы, съ опасностью жизни, поспешить въ Галицію для изученія (подъ руководствомъ г. Стебельскаго) новой силы, нового двигателя въ человѣчестве... Такъ можно было бы заключать “изъ повествованія г. Стебельскаго на основаніи общечеловѣческой логики; но у него - своя, особая логика, — и потому успокойтесь, филологи, этнографы, публицисты и дипломаты; жизнь ваша не подвергнется опасности : тотчасъ, вслѣдъ за вышеприведенными фактами злокачественного политического значенія, какое будто бы пріобрѣло на Галицкой почвѣ фонетическое правописаніе, нашъ Демосѳенъ неожиданно сообщаетъ достовѣрный фактъ, разомъ парализирующій всѣ остальные: “Отъ (*sic!*) этой кулишивки во всѣхъ слояхъ владѣеть (*sic!*) отвращеніе почти (*sic!*) пріувеличенное; даже (даже!) народъ ея не хочетъ знать, [любуясь на правописанію грамотъ вѣры своей!].” (Слова эти “выписаны съ буквальною точностью).

Извините, г. Стебельскій, если я выражу искреннее сожалѣніе о „численнѣйшей академической молодежи”, которая уполномочила быть истолкователемъ своихъ чувствъ такого неуча; какъ вы; нельзя также не вздохнуть изъ глубины души о томъ, что „общерусская идея”, органомъ которой служитъ “Боянъ”, имѣть такого бѣднаго свѣдѣніями проповѣдника.

Изъ вашего мнѣнія о кулишивкѣ, которую вы, назвавъ невиннымъ созданіемъ, сравниваете съ расписанными таблицами для обученія дѣтей, — къ которой, по вашимъ собственнымъ словамъ, питаютъ „почти” преувеличенное отвращеніе какіе-то „слои”, — которою могъ бы воспользоваться какой-то ц. к. какографъ, — изъ всего этого положительно видно, что вы не имѣете никакого понятія о томъ: что такое фонетическое правописаніе, какое оно имѣть значеніе не только практическое, но и ученое, — какая, наконецъ, у насъ его исторія.

Фонетическое, т. е. звуковое (отъ греческаго слова **φωνη**), правописаніе учитъ верно изображать, посредствомъ буквъ, звуки какого-либо языка согласно природѣ этихъ звуковъ и ихъ физиологическому происхожденію.

Всѣ правописанія первоначально были (разумѣется, не научно) фонетическими, т. е. изображали слова буквами соотвѣтственными извѣстнымъ звукамъ; такъ было и у Славянъ: поэтому, напрімѣръ, безгласное, въ наше время, ъ соответствовало, въ прежнее время, извѣстному звуку и писалось, тогда для выраженія этого звука; с. св. Кирилль и Мѣтодій писали, напримѣръ, въ прилагательныхъ, именахъ окончаніе родительного падежа единственнаго числа на **аго** потому, что такъ звучало это окончаніе въ старо-болгарскомъ языкѣ. Но, съ теченіемъ времени, по мѣрѣ того, какъ народъ живеть, т.е. видоизмѣняется, подъ вліяніемъ мѣстоположенія и климата обитаемой имъ страны, подъ вліяніемъ своего образа жизни, подъ вліяніемъ постороннихъ народовъ, съ которыми входитъ въ соприкосновеніе, мало-по-малу измѣняется и языкъ, измѣняются и звуки. Когда эти звуки не записаны, то и измѣненія въ словопроизношениіи проходятъ безслѣдно; но когда народъ умѣеть писать, то мало-по-малу оказывается разница между тѣмъ, какъ извѣстное слово записано, т.е. выражено извѣстными буквами (писанными звуками), и какъ оно произносится въ живомъ говорѣ. Но — привычка, по-пословицѣ, другая натура; а привычки ученыхъ и учителей, старовѣровъ и неучей, подражающихъ ученымъ и старовѣрамъ, нерѣдко бываютъ сильнѣе самой натуры и даже, г.Стебельскій, здраваго смысла. Usus — тугannus: въ одномъ поколѣніи вошло въ обычай изображать слова извѣстными буквами, хотя, бы и не соотвѣтственными, и вотъ — старшие будутъ такъ писать не только сами, но будутъ учить и младшее поколѣніе писать такъ, какъ писали они, дѣды ихъ и прадѣды, и какъ внуки и правнуки не должны бы писать (потому что произносятъ уже иначе). Нерѣдко также ученые, независимо отъ привычки и преданія, устанавливали сами правописаніе нѣкоторыхъ словъ, добираясь до отдаленнѣйшаго ихъ корня (этимологическое правописаніе), не взирая на то, что звуки этихъ словъ давно видоизмѣнились и, съ древнѣйшихъ временъ, писались согласно духу живаго говора. Порча въ фонетическомъ правописаніи зависѣла также и оттого, что брали слова изъ другаго языка и, вмѣстѣ съ словами, принимали (вполнѣ или отчасти) и начертаніе ихъ въ источнике, изъ котораго черпали, не смотря на то, что по свойству языка, въ который слово перенесено, оно звукоизмѣнилось. Это-то испорченное, первоначально - фонетическое (звуковое) правописаніе называется **этимологическимъ** (корнесловнымъ; отъ греческаго слова **φωνη**) или **историческимъ** (т. е. слѣдующимъ преданію). Не имѣя, весьма часто, никакой связи съ настоящею живою дѣйствительностью роднаго

языка, оно создает значительную трудность для дѣтей и для простаго малоразвитаго человѣка – выучиться и читать и писать – (въ особенности писать) – согласно давно-прошедшому времени и давно-существовавшему звукопроизношенію, а не тому, какое существует въ настоящее время. – Спрашивается, какая же практическая польза такого, запаздывающаго правописанія?? Для учащихся — лишняя тягота и затрудненіе; а для ученыхъ? — ученые узнаютъ, происхожденіе и исторію словъ не такимъ путемъ, – не путемъ правописанія, а филологического изученія. — Еще извинительно такое правописаніе тѣмъ, гдѣ оно укоренилось, — гдѣ оно велось и ведется издавна, — хотя и весьма часто расходится съ наукой о языке, съ исторіей словъ, и въ весьма, весьма многихъ случаяхъ бываетъ не выдержано; — тамъ по крайней мѣрѣ, сила давности, сила привычки; отставать отъ нея, переучиваться, трудно, да и ученые старовѣры возопіютъ: такъ, напримѣръ, въ велико-русской литературѣ, не удалась попытка извѣстнаго писателя Лажечникова, издавшаго было цѣлый свой романъ (“Басурманъ”) фонетическимъ правописаніемъ. Но новымъ-то литературамъ — зачѣмъ держаться старыхъ привычекъ? Новые литературы, г.Стебельскій, всегда начинались фонетическимъ правописаніемъ, которое хотя не всегда строго было выдержано, но всегда преобладало и преобладаетъ въ нихъ донынѣ. Такъ Данте, Петрарка — люди весьма ученые, живые, писали преимущественно фонетически, — такъ и теперь болѣе, или менѣе пишутъ италіянцы; изъ Славянъ не одни украинцы держатся и хотятъ, съ вашего, позволенія, держаться фонетического правописанія: такъ пишутъ сербы и болгары, такъ, болѣе или менѣе, пишутъ и чехи; — мы, впрочемъ, выдерживаемъ фонетическое правописаніе лучше другихъ, хотя и мы тоже платимъ еще напрасную дань староболгарщинѣ и незнанію научной фонетики. — Вы, вѣроятно, не выражались бы съ такимъ презрѣніемъ о “кулишивкѣ”, если-бъ вамъ, напримѣръ, было извѣстно, что Вукъ Стефановичъ Караджичъ, 50 лѣтъ трудившійся на пользу Славянства и сербскаго народа, издавшій, между прочимъ, сербскія пѣсни и пословицы, словарь и грамматику сербскаго языка, Караджичъ, котораго—знакомствомъ дорожили Гёте и братья Гриммы (или, быть-можетъ, вы г. Стебельскій, членъ славянской націи, съ нѣсколькоими солнцами, знать не хотите этихъ нѣмцевъ?—), Караджичъ тоже принялъ фонетическое правописаніе для всѣхъ своихъ сочиненій и ввелъ его въ употребленіе, какъ лучшее средство для скорѣйшаго распространенія грамотности въ своеемъ народѣ, вернѣе всякаго другаго правописанія выражющее звуки сербскаго языкомъ болѣе соответствующее его духу, нежели староболгарское. Противъ него также возставали, какъ противъ еретика; а сербскій народъ все-таки пошелъ за нимъ, а не за старовѣрами.... Да и не одинъ Караджичъ такого былъ мнѣнія о фонетическомъ правописаніи.

Спросите у лучшихъ современныхъ филологовъ: что они вамъ скажутъ о возлюбленномъ вашемъ этимологическомъ правописані? Что это - схоластические бесполезные узы, наследственные отъ старыхъ непросвещенныхъ временъ или отъ закоченѣвшихъ, въ своихъ привычкахъ, ученыхъ, тогда-какъ фонетическое соотвѣтствуетъ природѣ звуковъ и живой дѣйствительности и дѣлаетъ языкъ и звуки его доступнѣе всякому. — Вы, г. Стебельскій, не стали бы, зъ заносчивостью школьнника, обвинять г. Кулиша чуть не въ политической ереси за дѣло, которое имѣеть у насъ свою исторію и разумную послѣдовательность, — къ которому г. Кулишъ не много и рукъ приложилъ. Мы, русскіе украинцы, какъ вамъ известно, *homines novi* — люди новые въ своей литературѣ (разумѣй — народную литературу), и потому, подобно всѣмъ новымъ — народнымъ литературамъ, и наша началась фонетическимъ правописаніемъ. Загляните въ перелицованную Энеиду, изданную первоначально въ Петербургѣ въ 1797 году. Что вы тамъ увидите? Разверните стихотворенія Гулака-Артемовскаго и Гребінки, повѣсти Основьяненка, напечатанныя въ тридцатыхъ годахъ и послѣ: какое правописаніе вы тамъ найдете ? Фонетическое, М. Г. — Между-тѣмъ, Котляревскій, Гулакъ-Артемовскій, Гребінка и Квітка были люди весьма просвѣщенные, а Котляревскій даже ученый для своего времени, и знали не одинъ только свой языкъ. Но въ нихъ вѣяль свѣжій духъ жизни — и они рѣшились на весьма смѣлый, по времени, шагъ. — г. Кулишъ пошелъ по пути, уже начатому въ конце прошлаго столѣтія, когда, следовательно, о Духинскихъ и слуху не было, и хотя придержался прошедшаго, однакожъ исправилъ въ прежнемъ правописаніи многое, что несвойственно нашему языку. Но и онъ могъ бы быть смѣлѣ и пойти дальше *); напримѣръ: можно было, подобно сербамъ, вовсе - не писать, въ конце словъ, буквы ъ, которая не имѣеть теперь никакого значенія; принявъ существующую въ церковно-славянскомъ, твердую букву є, для изображенія мягкаго звука (ради типографскаго удобства, — такъ-какъ мягкое е встрѣчается въ украинскомъ языке редко), слѣдовало ввести ее

*.) Вскорѣ (въ августѣ 1857 г.) послѣ издания “Записокъ о Южной Руси” (въ марта 1856 г. С.П.Б.), где впервые введено г. Кулишомъ исправленное имъ правописаніе, изданъ былъ въ Москвѣ сборникъ народныхъ украинскихъ пѣсенъ, пословицъ и поговорокъ, подъ общимъ названіемъ “Ужинокъ рідного поля.” Издатель скрылъ свое имя подъ буквами: “М. Г.” Ему первому принадлежистъ попытка упростить правописаніе больше, чѣмъ это сдѣлалъ г. Кулишъ: г. М. Г. исключилъ изъ нашей азбуки слѣдующія буквы: смягченая а, о, у, (т. е. я, ё, ю), а также ъ, ы, ь, Ѳ, о, г какъ излишня, но при этомъ ввелъ нѣсколько надстрочныхъ значковъ. Эти значки затрудняютъ чтеніе, письмо и печатаніе, — вслѣдствіе чего, рациональная попытка эта не принялась, и правописаніе г. Кулиша возобладало.

не только въ случаяхъ соединенія этого мягкаго звука съ согласными (нпр. *синє*), но и при гласныхъ (нпр., *синіє*); въ глагольныхъ окончаніяхъ третьаго лица писать **ця**, а не **тци**, такъ-какъ въ живомъ говорѣ народа звукъ т въ этомъ случаѣ вовсе не слышенъ (*пытаєця, питаюця*, а не — патаєця, питаютця); г. Кулишъ пишетъ *джерело, дзижчати, дзендзенькати, дзюрчати*, т.е. употребляеть, вмѣсто одной, двѣ буквы, тогда-какъ это составные, сросшіеся звуки, подобно ч(=т + ш) и ц(=т + с), и могутъ быть выражены такъ: **дж** = д + ж(=з + ѡ); **дз**=д + з. Сербы весьма благоразумно изображаютъ уже составные звуки не двумя, а одною буквою. Безъ сомнѣнія, и наше правописаніе, въ скоромъ времени, упростится, сообразно съ указаніями филологическо - физіологической науки и практической пользы: это будетъ и рациональнѣ, и экономнѣе какъ въ отношеніи силь учащагося, такъ и бумаги, и печатанія.

И что изъ того слѣдуетъ, г. Стебельскій, что фонетическое правописаніе нравится польскимъ газетамъ, — что какіе-то “господа” пишутъ этимъ правописаніемъ доносы и клеветы, а какіе-то “мальчишки” — пишутъ “очень юмористическія статьи”? Неужели тутъ виновата кулишивка? На этомъ основаніи, можно было бы и этимологическое правописаніе винить за то, что кто-то сочинилъ Славянскую нацию, “въ которой предѣлахъ солнцамъ нельзя западать”, что этотъ кто-то также наговорилъ не мало разныхъ вздоровъ и клеветъ, пишетъ дикообразныя статьи, — и все это — этимологическимъ правописаніемъ!! -

Что за сближенія, что за выводы у васъ, г. Стебельскій! Побойтесь здраваго смысла и свидѣтельствъ исторіи! Не можетъ же не быть вамъ известно, что самыя невинныя, самыя святыя вещи употреблялись во злѣ необузданной волей и невѣжествомъ. Вы, русскій Галичанинъ, должны очень хорошо знать, что Христово ученіе любви и мира въ святотатственныхъ рукахъ обращалось на угнетеніе, даже на истребленіе близкихъ. Вы видите, — я не понапрасну называлъ васъ неучемъ: если вы еще не убедились въ томъ на фонетическомъ правописаніи, то я сей часъ докажу вамъ на другомъ предметѣ. Презрительность, съ какою вы относитесь къ народному языку, приводя нѣкоторыя слова и фразы въ насмѣшку, убѣждаетъ въ великомъ вашемъ невѣжесгвѣ. Вамъ, вѣроятно, не нравится, что я употребилъ название — языкъ, а не — нарѣчіе, діалектъ: обѣ этомъ я спорить теперь не стану*); дѣло не въ названіи: “назовите розу — репейникомъ, она все-таки останется розой,” сказалъ

*) Филологи — Максимовичъ, Лавровскій (профессоръ Харьковскаго университета) и Миклосичъ — признаютъ малорусскій или украино-русскій языкъ самостоятельнымъ (*selbständige Sprache*). Мнѣніе, будто нашъ языкъ “есть лишь нарѣчіе”, Б.А.Дѣдицкій считалъ (Поэзій І.Федъковича, 1862 г., Львовъ) „глубоко-корененнымъ предразсудкомъ польскихъ и российскихъ претендентовъ до гегемоніи.”

Шекспиръ, - и на-оборотъ ; я хочу только показать вамъ, что презрительность, съ которой вы относитесь къ нашей народной рѣчи оттого только, что она существуетъ гораздо болѣе въ живомъ говорѣ, въ устной словесности, нежели въ книгахъ, и что разрабатывается литературно людьми, имѣвшими несчастіе вамъ непонравится, — есть съ вашей стороны — “незнанья жалкая вина.”

Какое бы благоговѣніе ни питали вы къ господствующему литературному языку — это не даетъ вамъ права не понимать весьма важнаго значенія народныхъ нарѣчій для литературныхъ языковъ,”если вы, г.Стебельскій, принадлежите къ той академической молодежи, “которая” — по словамъ редакціи „Бояна” — “неутомимо подвизается на поля науки и умѣтности (sic). “Вместо того, чтобы - заниматься пустымъ словоизверженіемъ и скрывать свое непониманіе подъ выспренними фразами, — полезнѣе было бы для васъ засѣсть за хорошия книги и поучиться у умныхъ людей — какъ слѣдуетъ, разсуждать о тѣхъ предметахъ, о которыхъ вы беретесь поучать земляковъ своихъ. Не понимать значенія народнаго языка — Галичанину въ - особенности не простительно: вы, книжные Галичане, опираетесь на народѣ; безъ народа вы — бессильны въ борьбѣ съ врагами русской народности; безъ народа вы — ничто, или весьма немногое; значитъ, вамъ *необходима тѣснѣйшая связь съ своимъ народомъ.* Но возможна ли такая связь тамъ, где нѣть полнаго взаимнаго пониманія? Это будетъ связь формальная, — мнимая, а не действительная, не сочувственная связь; животворный токъ слова, чувствъ, мыслей будетъ переливаться между вами и народомъ вяло, слабо, и обѣ стороны — люди образованные и простолюдье — никогда не сольются въ одну цѣльную массу, въ одно живое, одушевленное тѣло. — Вникните въ это, и наблюдайте ежедневныя ваши сношенія съ народомъ: вы убѣдитесь въ справедливости здѣсь сказаннаго. Я не сомнѣваюсь, что и у васъ,— какъ и вездѣ, - тотъ пользуется гораздо большей симпатіей и успѣхомъ у народа, кто вполнѣ владѣетъ его языккомъ и говорить имъ также просто, естественно и уважительно, какъ говорить на немъ самъ народъ. Я увѣренъ, что въ теченіи 19 лѣтъ, т.е. съ того времени, когда у васъ признаны права русской народности, Галичане сдѣлали бы несравненно больше успѣховъ по народному просвѣщенію, въ литературѣ, по этнографіи, по развитію народныхъ учрежденій и народнаго благосостоянія, еслибы программа 1848 года въ отношеніи народнаго языка была строго выполнена, а не такъ заброшена, забыта или извращена, какъ это оказывается теперь. “За наши грѣхи — находять Ляхи”, говорить народъ. — Вы, г.Стебельскій, и многіе руководители Галичины, въ томъ числѣ и редакторы „Бояна”, вѣрно, позабыли то, чemu,

еще такъ недавно, и такъ разумно, поучалъ почтеннѣйшій Б.А.Дѣдицкій (“Слово оть издателя” стихотвореній Іосифа Федъковича, 1862 г., Львовъ, типографія Ставропигійскаго Института): “Понеже жиємъ въ часѣ, коли процессъ розвою родинного языка еще таки въ нашихъ очахъ происходитъ, — коли дѣло сіе таки живымъ вспольнымъ сотрудиємъ нашимъ производится: то не меныше важнымъ, якъ и наукове образованье сего языка, повинно для насъ быти пристальное увзгляднене тыхъ его формъ выраженья, якіи жиютъ и также своимъ способомъ образуются въ устахъ народа. Прилѣжнѣйшимъ увзглядненемъ всего складу и поединокихъ частей народного говору, оттакъ же счастливымъ ужитиємъ тыхъ же до великого дѣла образованья языкового, мы, въ самуюжъ пору происходящего развитія словесного, [доспѣти можемъ того, чого донынѣ ни одинъ изъ высшебразованныхъ народовъ не доспѣль: всевозможной, большедоступной популярности книжного, литературного языка..... Даръ великий — для высшихъ навѣть предметовъ способомъ природнымъ, невынужденнымъ спопуляризовати форму до той степени, же предметъ и форма приступни суть, и якось мовъ свойски, понятію простонародья”].

Въ высказываемъ вами, г. Стебельскій, пренебрежительномъ взглядѣ свысока на народный языкъ — на это священное вѣковое достояніе — выражается взглядъ схоластической и шляхетской вмѣстѣ (но не шляхетный), — взглядъ пошлый и вредный: это — неуваженіе къ самому народу, неуваженіе къ тому, чего нельзя не уважать сколько-нибудь просвѣщенному, сколько-нибудь развитому человеку. Знайте, что у всякого народа, въ какомъ бы, повидимому, неразвитомъ состояніи онъ ни находился, многому можно — и намъ, книжными людямъ — поучиться. Французскій историкъ Мишле, написавшій цѣлую книгу о народе (“Le peuple”), говорить, что онъ никогда не пожалѣлъ о своемъ общеніи съ народомъ, и всякий разъ, когда вступалъ съ нимъ въ беседу, уносилъ что-нибудь для себя поучительное. А языкъ народа — это благороднѣйшая, разумнѣйшая часть его существа; въ языкѣ народа заключается его природа, его мудрость, исторія всей его жизни. Нашъ народъ, обладающій необыкновеннымъ словеснымъ богатствомъ, представляеть, по этому, достойнѣйший предметъ для этнографического изученія, — языкъ же его — для литературнаго развитія. Несомнѣнно, — подобаетъ изучать и знать обще-образованный литературный языкъ, какъ для того, чтобы пользоваться его сокровищами, такъ и для того, чтобы сохранять общую связь съ цѣлымъ русскимъ міромъ; но подобаетъ также изучать и хорошо знать народный, языкъ, и, — во всякомъ случаѣ, — понимать великое его значеніе, какъ это давно понимаютъ лучшіе умы.

Для большей убѣдительности и въ развитіе высказанного выше, привожу мнѣнія ученыхъ о значеніи народныхъ, или мѣстныхъ, нарѣчій по отношенію къ образованному литературному языку вообще, а также и къ народному обученію въ-частности.

Вотъ-что говорить одинъ изъ знаменитѣйшихъ филологовъ настоящаго времени, Максъ Мюллеръ, въ своихъ “Лекціяхъ по наукѣ о языке”, читанныхъ имъ, въ 1861 году, въ королевскомъ Британскомъ Институтѣ (страницы 44—46, въ русскомъ переводе):

“Безъ литературной обработки языкъ (вообще) никогда не достигъ бы той опредѣлительности, которая необходима для сообщенія мыслей; онъ не исполнилъ бы своей висшей цѣли, но остался бы просто говоромъ. Но значеніе литературныхъ языковъ очевидно для всякаго, а значеніе діалектовъ, для поддерживания роста языка, раскрыто еще мало; по этому необходимо остановить больше вниманія на выгодахъ, которыя заимствуются литературными языками отъ діалектовъ. Въ отношеніи роста языка нельзя преувеличить значеніе постоянного подроста діалектовъ. Отодвиньте языкъ отъ его родной почвы, удалите его отъ діалектовъ, его питающихъ — и вы тотчасъ же задержите его естественный ростъ.”

“Едва можно составить себѣ понятіе о неограниченныхъ средствахъ діалектовъ. Если литературные языки установили одинъ какой-либо общій терминъ, ихъ діалекты доставлять пятьдесятъ, хотя каждый съ своимъ особымъ оттенкомъ значеній. Если въ прогрессѣ общества развились новые комбинаціи мысли, діалекты тотчасъ доставляютъ требуемая названія изъ запаса своихъ такъ - называемыхъ излишнихъ словъ...”.

“Классическій латинскій языкъ сдѣлался неподвижнымъ и стоячимъ послѣ того, какъ стала языкомъ законодательства, религій, литературы и общей образованности, онъ не могъ расти, потому что не могъ измѣняться, или уклоняться, отъ своей классической точности, - онъ былъ весь проникнутъ своимъ собственнымъ духомъ”.

“Литературные діалекты или, какъ ихъ обыкновенно называютъ, классические языки, платятся за свое временное величіе неизбѣжнымъ упадкомъ. Они подобны стоячимъ озерамъ возлѣ большихъ рѣкъ; они образуютъ резервуаръ того, что никогда было живою и текучею рѣчью” (т.е. народными діалектами, — этими “питательными потоками”, какъ называетъ ихъ Максъ Мюллеръ), “но что теперь уже не захватывается теченіемъ главнаго русла...”

“Классическій или литературный идіомъ можно еще вѣрнѣе сравнить съ замерзшую поверхностью рѣки, блестящею и гладкою, но

оцѣпенѣвшо и холодною....

“Коль-скоро языкъ теряетъ свою неограниченную способность измѣняться, свою беззаботность обо всемъ томъ, что онъ расточаетъ, свою готовность мгновенно исполнять желанія ума и сердца”, (посредствомъ прилива свѣжихъ силъ изъ народныхъ діалектовъ), “то его естественная жизнь обращается въ чисто - искусственное существованіе. Онъ можетъ жить еще нѣсколько времени, но хотя представляется на видъ главнымъ побѣгомъ, — на дѣлѣ онъ только сломанная и вянущая вѣтвь, медленно отпадающая отъ ствола, изъ котораго выросла.”

Вотъ — на какія послѣдствія, г.Стебельскій, вы хотите осудить образованный литературный языкъ, пренебрегая народнымъ языкомъ, лишая послѣдній того уваженія, той свободы въ развитіи, на которыхъ имѣть право все живое и необходимое, — необходимое для того, чтобы духъ человѣка всѣ его способности, проявлялись, подобно природѣ, во всемъ своемъ разнообразіи! — Думайте и пишите на томъ языкѣ, на которомъ — вамъ кажется — удобнѣе думать и писать, но не пренебрегайте и другимъ, не топчите безразсудно того, что стремится жить, что доказываетъ ясно свою живучесть, и что вамъ же самимъ можетъ оказать пользу.—Литературная обработка какого-бы-то-ни-было нарѣчія, вызываемая естественною силою самопоявляющихся талантовъ, поддерживаемая общественнымъ сочувствіемъ, никогда не можетъ помешать никакой образованной литературѣ, никакой разумной идеѣ, никакому единенію: развитіе разныхъ Славянскихъ языковъ и нарѣчій послужило бы только къ обогащенію того единаго общеславянского литературного языка, какой можетъ образоваться въ будущемъ, когда наступить всеславянское объединеніе, и потребность въ одномъ общемъ органѣ чувствъ и мыслей ощутится всеми сама-собою. Мѣстныя языки или нарѣчій не только не будутъ помѣхой, а, напротивъ, полезнейшимъ подспорьемъ: съ появлениемъ въ обществѣ новыхъ комбинацій мысли, діалекты, какъ объяснилъ Максъ Мюллеръ, “доставятъ требуемыя названія во множествѣ изъ запаса своихъ такъ-называемыхъ излишнихъ словъ.”

Такимъ-образомъ, г.Стебельскій, наука и опытъ доказываютъ, что, подвергая преждевременной смерти народный языкъ, вы, этимъ самимъ, наносите смертельную рану и тому вамъ “невѣдомому”, чьему такъ усердно покланяетесь; преследуя то, что редакція “Бояна” весьма остроумно называетъ “литературнымъ (!), сепаратизмомъ (!!)" — на что она, вмѣстѣ съ „численнѣшою академическою молодёжью" и, вообще,

“съ молодцами безъ вѣнцовъ авторитета”, “смотретьъ съ негодованіемъ и презрѣніемъ”, — вы оказывали медвѣжью услугу*) и тому языку, “которымъ пишеть и говорить Русь закордонная, и который”, — какъ увѣряетъ “Боянъ” своихъ — должно-быть — весьма наивныхъ читателей и весьма плохихъ филологовъ, — есть “нищо инное, какъ письменный галицко-русскій, выобразовавшійся съ временемъ изъ трехъ рознорѣчий: волынско-подольского, галицко-надднѣстриянского и угрокарпатского!!”

Но, можетъ быть, на убѣжденіе ваше безсиленъ подѣйствовать Максъ Мюллеръ: чего доброго! онъ хоть и солнце науки, но не болѣе, какъ обангличанившійся нѣмецъ, а вы — многосолнечный сынъ Славянской націи; — въ такомъ случаѣ, я подкроѣлю и пополню мнѣніе Мюллера другимъ авторитетомъ, въ разумности, безпристрастіи и не-сепаратистичности мнѣній котораго вы, навѣрно, не усомнитесь. Этотъ авторитет — г. Юркевичъ, бывшій профессоръ Кіевской духовной Академіи, а нынѣ — Московскаго Университета, которымъ былъ приглашенъ, въ 1862 году, на кафедру логики, психологіи и исторіи філософіи. Въ „Чтеніяхъ его о воспитанії“ (Москва, 1865) вы можете прочесть слѣдующія превосходныя и превосходно-выраженные мысли; хотя онѣ относятся собственно къ Россіи и — въ частности — къ преподаванию языка въ школахъ, но выведены изъ общечеловѣческаго начала, и потому поучительны всюду:

“Между языками образованнымъ и мѣстнымъ существуетъ такое же отношеніе, какъ между общимъ и индивидуальнымъ. — Все, что есть въ мѣстномъ языкѣ прекраснаго, жизненнаго и заслуживающаго сдѣлаться общимъ, усвоется письменнымъ образованнымъ языкамъ, который находится въ живомъ развитіи. Это — борьба, въ которой побѣда всегда остается на сторонѣ общаго, потому-что общее опирается на всѣ силы, а индивидуальное на нѣкоторыя силы даннаго круга.

“Тамъ, гдѣ обще-образованный языкъ поглощаетъ мѣстные нарѣчія, или тамъ, гдѣ нарѣчія вымираютъ, и языкъ общеобразованный теряетъ способность жизненнаго, органическаго развитія, онъ какъ бы кристаллизуется и дѣлается стереотипнымъ: могутъ увеличиваться декорации, но не самородная красота. Настаетъ пора, когда языкъ развивается исключительно на почвѣ логической и пріобрѣтаетъ формальныя качества тонкости, ловкости, гибкости и ясности: не увеличивая своихъ сокровищъ, онъ пользуется ими съ искусствомъ и отчетливостью, какія свойственны не органической капризной жизни, а мертвому и податливому механизму. Языкъ механизируется.... И такъ нежелательно, чтобы борьба образованного языка съ мѣстными

*) См. басню Крылова: “Пустынникъ и Медвѣдь”.

нарѣчіями была истребительная. Онъ долженъ бы относиться къ нимъ какъ единство къ разнообразію; примѣръ такого отношенія мы находимъ въ человѣческомъ духѣ, гдѣ одинъ выработавшійся характеръ совмѣщается со множествомъ разнообразныхъ привычекъ и наклонностей. но установленіе этого отношенія не зависитъ отъ человѣческихъ расчетовъ. Если мѣстныя нарѣчія замѣняютъ новыми приобрѣтеніями, тѣ сокровища, которыя переданы ими общеобразованному языку, если матери неистощимы въ изобрѣтеніи колыбельныхъ пѣсенъ, если народъ не потерялъ способности и наклонности выражать свои ощущенія въ поэтическомъ лиризмѣ и облекать события въ формы эпоса, то между языками общеобразованнымъ и мѣстнымъ устанавливается, вмѣсто борьбы, взаимность услугъ, или живой обмѣнъ силъ и совершенствъ.

“Обученіе молодаго поколѣнія письменному образованному языку и развитіе въ немъ способности владѣть сокровищами этого языка есть главная и высшая цѣль первоначальной школы: но при усовершенствованіи устнаго языка дѣтей учитель долженъ обнимать свою задачу со стороны теоретической и нравственной. Если, вмѣсто образованнаго языка, онъ навязываетъ ученикамъ языкъ школьный, если ученикъ съ своимъ языкомъ представляетъ олицетворенную грамматику, то это ни къ чemu не годиться. Далѣе, мѣстный языкъ и устный образованный языкъ должны всгупить въ сознаніи и убѣжденіи ученика, въ отношеніе постепенности, какъ хорошее и наиболѣшее, какъ полезное и полезнейшее; образовать между ними враждебную противоположность вредно въ умственномъ и нравственномъ отношеніи: въ умственномъ потому, что ученикъ потерялъ бы способность и навыкъ усвоять действительныя красоты языка мѣстнаго и переносить ихъ въ свой образованный языкъ; въ нравственномъ потому, что хотя похвально, если для него языкъ отечества сдѣлался языкомъ роднымъ, однако не похвально, если въ то же время языкъ родины сталъ для него языкомъ иностраннымъ. Слѣдуетъ заботиться, чтобы въ ученикѣ не родилось неуваженіе къ окружающему его обществу или даже къ его роднымъ. Какъ только ученикъ имѣлъ глупость убѣдиться, что его родные не умеютъ говорить по-человѣчески, одинъ изъ чистѣйшихъ нравственныхъ союзовъ разорванъ, и въ молодомъ сердцѣ положены зачатки глубокой безнравственности.”

Когда я читаю эти послѣднія строки, исполненные неопровержимой истины, мнѣ такъ и кажется, будто авторъ наблюдалъ это явленіе въ Украинѣ или Галиціи. Тамъ, въ училищахъ, на каждомъ

шагу встрѣчаются учителя и начальники, которые, подъ влияніемъ измышенного страха сепаратизма, подъ вліяніемъ разныхъ невѣжественныхъ тенденцій, не ограничиваются обученіемъ дѣтей образованному литературному языку и развитіемъ способности — владѣть сокровищами этого языка — нѣтъ! они подвергаютъ мѣстный, материнскій языкъ насыщкамъ и презрѣнію, заставляютъ дѣтей скрывать любовь къ тому, что мило и дорого съ первыхъ дней жизни въ родной семье, и даже вырываютъ изъ рукъ учениковъ книжки, напечатанныя, съ дозволенія цензуры, на народномъ языкѣ, если онѣ случайно попадутъ къ нимъ! Такимъ-образомъ, въ самомъ зародышѣ уничтожается то, изъ чего ученикъ почерпнулъ бы благороднѣйшія чистѣйшія чувства! Ибо до-сихъ-поръ украинско- и галицко-русская литература не напечатала ни одной книжечки, за которую можно было упрекнуть ее съ нравственной или политической стороны; “Сільска библіотека”, напримѣръ, изданная Каменецкимъ въ 40 выпускахъ, — съ самымъ строгимъ выборомъ изъ сочиненій Квитки (Основьяненка), Шевченка, Кулиша, Стороженка, Марка Вовчка, Ганны Барвинокъ и другихъ — во всѣхъ отношеніяхъ безукоризненна, и могла бы быть раздаваема ученикамъ, какъ превосходнѣйшее нравственно-эстетическое чтеніе. При бѣдности вообще русской литературы въ книгахъ для народного и дѣтского чтенія, лишать дѣтей и народъ такого воспитательного пособія - это непонятное заблужденіе, или непростительная, жалкая вина предубѣжденія и незнанья.

Въ вопросѣ о нашемъ языкѣ есть еще эстетическая и моральная сторона, отлично - выясненная однимъ писателемъ, имени котораго я не назову, такъ-какъ дѣло не въ имени. Вотъ его слова*):

“Замѣчательнѣй тотъ фактъ, и намъ нельзя на немъ не остановиться: что одинъ и тотъ же писатель (Квитка), производя на читателей неотразимое впечатлѣніе малороссійскимъ языкомъ, оставленъ ими безъ вниманія на великорусскомъ. Здѣсь мы видимъ доказательство, какая тѣсная связь существуетъ между языкомъ и творящею фантазіей писателя, и въ какой слабой степени передаетъ языкъ другаго народа понятія, которыя выработались не у него и составляютъ чужую собственность. Какъ въ пѣснѣ музыка, такъ и въ книгѣ языкъ есть существенная часть изящнаго произведенія, безъ которой поэтъ не вполнѣ дѣйствуетъ на душу читателя. Я слышалъ отъ нѣсколькихъ уроженцевъ великороссійскихъ губерній, научившихся отчасти языку

*) “Русская Бесѣда! 1837 года; издававшаяся въ Москве гг. Кошелевымъ и Аксаковымъ.

малороссійскому, что для нихъ легче понимать наши народныя историческія думы въ подлинникѣ, нежели въ переводѣ. Это значитъ, что тамъ сохранена гармоническая связь между языкомъ и предметомъ, которая въ переводѣ безпрестанно нарушается. По этому-то закону, во всѣхъ литературахъ, каждый самостоятельный поэтъ имѣеть свой особенный языкъ, который только и хорошъ для того взгляда на жизнь, для того склада ума, для тѣхъ движеній сердца, которые одному ему свойственны. Переложи его рѣчъ на языкъ другаго поэта, и она потеряетъ много своей прелести. У насъ въ Малороссіи, Квитка представляеть не единственный примѣръ безсилія передать свои малороссійскія концепціи на языкѣ великорусскомъ. Гулакъ-Артемовскій, составляющій переходъ къ нему отъ Котляревскаго, написалъ нѣсколько превосходныхъ комическихъ и сатирическихъ стихотвореній, которыя мы знаемъ наизусть, и остался совершенно неизвѣстнымъ писателемъ въ русской литературѣ, хотя положилъ несравненно больше труда на русскіе стихи и прозу. Гребінка, современникъ Квитки, оставилъ намъ дышащія свѣжестью и истиной картины изъ малороссійской природы и жизни въ своихъ “Приказахъ”, и тотъ же Гребінка писалъ по-великорусски слабыя повѣсти изъ народныхъ преданій и безвкусные стихи.

“Наконецъ, величайшій талантъ южно русской литературы, пѣвецъ людскихъ неправдъ и собственныхъ горячихъ слезъ - Шевченко, напечатавъ небольшую поэму (“Тризна”) на великорусскомъ языкѣ, изумилъ своихъ почитателей не только беззвѣтностью стиха, но и вялостью мысли и чувства, тогда-какъ въ языкѣ малороссійскомъ онъ образовалъ, или лучше сказать, отыскалъ формы, которыхъ до него никто не предчувствовалъ, и изъ мѣстныхъ явленій жизни создалъ цѣлый міръ новой, никѣмъ до него не сознанной поэзіи. Въ его стихахъ языкъ нашъ сдѣлалъ тотъ великий шагъ, который дѣлается только совокупными усилиями цѣлаго народа, въ теченіе долгаго времени, или волшебнымъ могуществомъ генія, заключающаго въ своей единицѣ всю врожденную художественность родного племени. Они, какъ любимая пѣсня, пронеслись изъ конца въ конецъ по всей южной Руси; они пришли по душѣ каждому званію, возрасту и полу, и изданіе ихъ въ свѣтъ сдѣлалось почти ненужнымъ. — Называютъ его безумнымъ патріотомъ; а между тѣмъ онъ-то и нанѣсь первый ударъ тому вредному мѣстному патріотизму, который поднимаетъ на ходули своихъ атtestованныхъ исторіею героевъ и отворачиваетъ глаза отъ доблестей сосѣдняго народа, — тому патріотизму, который полагаетъ свою славу не въ успѣхахъ благodenствія цѣлой страны, а въ торжествѣ какой-нибудь партіи, или даже нѣсколькихъ лицъ, иногда очевидно во-вредъ всему народонаселению... Такъ! онъ

доходилъ до безумія въ изліянії своєго гнѣва на беззаконія людскія; онъ бытъ неистовъ, когда призывалъ небо и землю противъ тѣхъ, кого считалъ онъ виновниками страданій ближняго.

Но кто же осудить поэта за то, что, поддавшись невыносимой боли сердца, онъ не соблюдалъ мѣры своимъ воплямъ?.... Обязанный одному — себѣ духовнымъ воспитаніемъ, не имѣвъ предшественниковъ и образцовъ на свое мъстѣ литературномъ поприщѣ, появясь внезапно, точно съ неба, посреди застоя нравственной жизни въ Малороссіи, съ своимъ горячимъ плачемъ, съ своими новыми для слуха пѣснями, съ своими врожденными, ни отъ кого незаимствованными, стремленіями, онъ не могъ быть тотчасъ оцѣненъ по достоинству критикой. Онъ это зналъ самъ; онъ говорилъ объ этомъ въ первыхъ своихъ стихотвореніяхъ и искалъ себѣ единственной награды въ слезахъ сочувствия со стороны родныхъ красавицъ, — въ чемъ и не ошибся... Заплакали отъ его нѣжныхъ и горькихъ рѣчей не однѣ женщины. Кто позабылъ давно уже юношескія стремленія къ правдѣ и добродѣтели, кто погрузился въ равнодушіе къ вся кому недостойному дѣлу и призналъ случайныя формы жизни за непреложный законъ для своихъ чувствъ и мыслей, — и тотъ бытъ потрясенъ ими до глубины души — и неудержимыя слезы, показали ему самому далеко заброшенный въ засоренной душѣ юношескій его образъ...

“Не наша вина, если уроженцы северной Россіи не включаютъ нашего языка въ число разнообразныхъ предметовъ своей любознательности. Мы, напротивъ, не уступаемъ Великороссіянамъ ни въ чёмъ относительно знанія родной ихъ рѣчи, и пускай безпристрастный судья рѣшитъ, на чьей сторонѣ преимущество основательного суда о предметѣ. Намъ очень добродушно совѣтуютъ оставить разработку малороссійского, языка; но это совѣтуютъ люди, неимѣющіе понятія о томъ, какое вліяніе имѣть высоко-развитая сила и красота роднаго слова на нравственное, а вмѣстѣ съ тѣмъ и на вещественное, благосостояніе цѣлаго племени. Намъ, наконецъ, доказываютъ неоспоримыми фактами, что Малороссіянинъ, присоединяясь къ писателямъ великорусскимъ, имѣеть обширный кругъ читателей, слѣдовательно болѣе достигаетъ цѣли каждого дѣятельного ума разливать въ обществѣ свои убѣжденія. Правда, оно заманчиво; но только ни одинъ изъ малороссійскихъ поэтовъ — въ томъ числѣ даже и Гоголь — не былъ удовлетворенъ своими сочиненіями на языкѣ сѣверно-русскомъ. У каждого изъ нихъ всегда оставалось на душѣ томительное сознаніе, что онъ не исполнілъ своего назначенія, — по выраженію Гоголя, принести пользу ближнему, и дѣйствительно не принесъ ее въ той мѣрѣ, въ какой родное слово приносить пользу родному сердцу. Положимъ, что поэту, среди иноплеменниковъ,

внимаеть много умовъ, что его голосъ проникаетъ во множество сердецъ, но то ли онъ производить на нихъ впечатлѣніе, какое произвелъ бы на своихъ земляковъ, когда-бъ обратился къ нимъ на незамѣнимомъ языкѣ дѣтства, — на томъ священномъ языкѣ, посредствомъ котораго мать внушила ему правила честности и добродѣтели? Я знаю, что друзья, сошедшиеся на позднемъ пути жизни, могутъ нѣжно и горячо любить другъ друга, но будетъ ли бесѣда ихъ такъ жива, какъ тѣхъ друзей, которыхъ дѣтство связано съ общими воспоминаніями, общими порывами сердецъ, общими муками и радостями? И заговоришь ли такъ понятно, такъ увлекательно, безъ искусства краснорѣчія, съ человѣкомъ, хоть и любимымъ, и уважаемымъ, но воспитаннымъ подъ другими влияниями, какъ съ тѣмъ, чье сердце издавна привыкло бить одинъ такъ съ твоимъ собственнымъ? Что же тутъ говорить о числѣ людей, которые подвергнутся нашему нравственному вліянію? Не въ количествѣ дѣла, когда рѣчь идетъ о высокихъ требованіяхъ души человѣческой; дѣло въ качествѣ почвы, на которую падаетъ наше слово, дѣло въ той силѣ, съ которой оно поражаетъ умы и сердца слушателей. Какъ же не странно, какъ не дико называть нелѣпостью потребность души, которая только этимъ, а не другимъ путемъ можетъ сообщить другой душѣ свою животворную силу? Резонерствомъ ничего съ этимъ стремленіемъ не сдѣлаешь оно зарождается глубже въ душѣ, нежели самыя здравыя и основательныя разсужденія. Дѣло тутъ не въ одной разности языковъ; дѣло въ особенностяхъ природы человѣка и народа, которыя на каждомъ шагу оказываются въ способѣ выраженія мыслей, чувствъ, движений души и которыя на языкѣ, не природномъ автору, выразиться не могутъ.

Нашъ языкъ принадлежить не ничтожному народу, который присоединился, въ половинѣ XVII вѣка, къ московскому царству. Этотъ народъ большею частію состояль изъ характеровъ самостоятельныхъ, гордыхъ сознаніемъ своего человѣческаго достоинства; онъ, въ своихъ нравахъ и понятіяхъ, хранилъ и хранить до сихъ поръ начала высшей гражданственности; онъ придалъ Россіи множество новыхъ, энергическихъ дѣятелей, которыхъ вліяніе не мало способствовало развитію государственной силы Русскаго народа; онъ, наконецъ, пришелъ въ единоплеменную и единовѣрную ему Россію съ языкомъ, богатымъ собственно ему принадлежащими достоинствами, которыя въ будущемъ своенародномъ, обизованіи литературы должны усовершенствовать органъ русскаго чувства и русской мысли, — этотъ великий органъ, по степени развитія котораго цѣнятся исторіею народы.”

Всѣ вышеприведенные мнѣнія достаточно розъяснивъ предметъ нашего разномыслія — какъ съ вами, г. Стебельскій, такъ и съ другими

непризванными просвѣтителями галицко-русского народа, — убѣдительно доказываютъ неправоту вашихъ сужденій о значеніи и назначеніи народного языка. — И такъ — говоря словами великаго кобзаря —

“Не цурайтесь того слова, Що мати спѣвала, Якъ малого сповивала, Зъ малимъ розмовляла... Бо хто матір забуває, Того Богъ карає, - Чужі люде цураюця, Въ хату не пускають; Своі діти — мовъ чужій, — И немає злому ,	На всій землі безконешній Веселого дому. — Настане судъ — — — и не буде Кому помагати; Одцураєця братъ брата И дитини мати; И димъ хмарою заступить Сонце передъ вами — И на віки прокленеться Своїми синами!
--	--

Это — авторитетъ особаго рода, убѣдительный безъ ученыхъ доказательствъ, какъ власть имѣющій, — авторитетъ самородного поэта, который, хотя возросъ и возмужалъ въ виду большаго столичнаго міра, но, родясь въ бѣдной сельской хатѣ, сохранилъ неизмѣнную любовь къ своему народу до могилы и вѣщимъ чутьемъ, унаследованымъ отъ народа, но только угадываль, слѣдуетъ ли сберечь языкъ его, но и доказать своими неподражаемыми твореніями, стоитъ ли беречь этотъ благозвучный, самобытный, сильный языкъ, эту живую душу, которую грѣшно скрывать, по его собственному выраженію. “Что италіянскій языкъ между романскими, то малорусскій между славянскими, — говориваль Гнѣдичъ, знаменитый переводчикъ Иліады. Какъ же решиться,—по одному произволу, или по невѣрному расчету холоднаго ума, — рвать такую струну въ такой дивной, стройной арфѣ, какъ языкъ человѣческій? Въ февралѣ 1859 г., Шевченко, подъ впечатлѣніемъ разговора о положеніи Галицкой Руси, написалъ, въ подражаніе псалму, стихотвореніе, въ которомъ заключаются слѣдующіе стихи, обращенные къ надменнымъ врагамъ русской народности:

— „Воскресну Я! Господь вамъ скаже, —
„Воскресну нині — ради іхъ,
Людей закованихъ моіхъ —
Убогихъ нищихъ Возвеличу
Малихъ отихъ рабівъ німіхъ
Я — на-сторожі коло іхъ —
Поставлю слово! ...
И пониче,
Неначе стоптана трава
И думка ваша, и слова...

Такую великую силу видѣль Шевченко въ словѣ! Если и эти стихи не внушаютъ вамъ сочувствія къ языку, на которомъ они писались, и вы по прежнему желаете подавить его своею этимологическою премудростью, то вы слишкомъ тути на ухо, — и мнѣ остается пожалѣть, что я такъ долго говорилъ съ вами; вы, значитъ, принадлежите къ числу тѣхъ людей, которые и слыша не слышать. — Въ заключеніе своего письма, вы, г.Стебельскій, обѣщаете написать “оду до Кулиша”, когда онъ “съ огорченіемъ воскликнетъ: “Галиційскіе дураки!” (это ваши слова) “они меня не поняли”.

Для чего бы вы ни вдохновлялись — для оды ли, или для памфлета, — то и другое требуетъ здраваго смысла, чувства правды и знанія языка. Поэтому не мѣшало бы вамъ, — прежде чѣмъ вы приступите, къ своему сочиненію, — сперва прочесть одну изъ “Приказокъ” Евгенія Гребінки: “Сонце та Хмари”*), а потомъ строго, себя повѣрить: способны ли вы судить основательно и беспристрастно, и выучились ли вы литературно писать на какомъ нибудь, языкѣ? — Предупреждаю васъ именемъ всѣхъ, кто знаетъ русскій языкъ и не терпитъ чтобъ его уродовали: пока языкъ вашихъ грядущихъ твореній будетъ напоминать вашъ нынѣшній, т.е. языкъ школяреи западной Руси XVIII вѣка, — мы дѣти XIX -го будемъ лишены счастья внимать вамъ. — Прощайте! “Яке магай-бі, тако й бувай-здоровъ.”

Русинъ.

**) Малороссійскія приказки, ЕВГ. Гребінки, въ отдельномъ Петербургскомъ изданіи 1834 года, и въ V томѣ полнаго собранія его сочиненій изданныхъ Литовскимъ 1862 г. С. П. Б.*

СОНЦЕ ТА ХМАРИ

Ось Сонечко зійшло — и світить намъ и гріє,
И Божий миръ якъ маківка цвіте,
На небі чистому — гень! — Хмара бованіє.
Та Хмара надулась и річъ таку гуде:
- Що вже мині се Сонце надоїло!
Чого воно такъ землю веселить?
Хочъ я насуплюся — воно таки блищить
Я полечу ему на зустрічъ сміло,
Я здужу его собою затемнить.”
Дивлюсь — и Хмарами півъ неба замостило,
На Сонечко мовъ ніччу налягло
А Сонце — вишче підилило
И Хмари ті позолотило...

В.Г.Любченко

Пантелеймон Куліш і українська національна ідея

Пантелеймон Олександрович Куліш був одним з найвизначніших представників тієї генерації української інтелігенції, яка стояла біля джерел політичного і культурного відродження українства. Він критично розглядав процеси життя рідного народу з погляду національної ідеї як необхідної передумови становлення нації та національної держави і поставив перед українцями високі моральні і духовні вимоги. Куліш став на шлях пропагатора національної консервативної ідеології в той час, коли український народ залишався в духовній і політичній неволі.

Пантелеймон Куліш народився 27 липня (за старим стилем) 1819 року в містечку Вороніж, тепер Шосткинського району Сумської області. Його батько походив з родини козацько-старшинського роду, яка, втративши документи про дворянське походження, займалася хліборобством. Пізніше це позначилось і на долі молодого Куліша, якого через відсутність документів про дворянство відрахували з числа студентів Київського університету св.Володимира, йому, правда, було дозволено відвідувати лекції вільним слухачем.

Перебуваючи в стінах університету, Куліш познайомився з молодим професором Михайлом Максимовичем і разом з ним працював над систематизацією українських народних пісень.

У 1842 році Куліш працював учителем в дворянській школі в Луцьку, де почав писати повість з часів гетьманщини “Михайло Чернишенко”. Невдовзі він переїжджає до Києва і знову учителює в дворянській школі на Подолі. В Києві видав написану в Луцьку повість та ще ідилію “Орися”.

Доля звела Куліша з Тарасом Шевченком, який служив при Київській археографічній комісії, з молодим професором історії університету Миколою Костомаровим і студентом Василем Білозерським. Саме з цього гуртка народилося Кирило-Мефодіївське братство. Та коли воно розгорнуло свою нелегальність, Куліш переїхав до Петербурга. Звідси у 1847 році він виїхав в Європу з метою вивчення слов'янських мов. Та у Варшаві його заарештували у зв'язку із справою Кирило-Мефодіївського товариства.

Слідчим не вдалося довести його участь у діяльності Товариства, та все ж він опинився під наглядом поліції. Цікаво познайомитися з висновками III відділення щодо особистої діяльності Куліша: “Кулиш сознался, что он, любя пламенно свою родину, побуждал еще друзей своих писать на малороссийском языке, восстановлять нравы и обычаи собственно украинские, заводить школы для образования простого

народа, собирать деньги для издания сочинений в пользу этого народа, рассуждал о способах освобождения крепостных людей, присовокупляя, впрочем, что все это делал он по одной любви к Малороссии, без всякой политической цели” [1, 81].

Після чотирьох місяців ув’язнення в Олексіївському равеліні Кулішеві довелося ще три роки побути в засланні. Були заборонені і вилучені з продажу його твори “Книга о ділах народу українського і славного війська українського”, “Михайло Чернишенко”, “Україна”.

Після заслання Куліш добився дозволу повернутися до Петербурга, де займався журналістикою і перекладацькою діяльністю. У 1858 році він видає перший том “Записок Южної Руси”.

Ця праця мала стати справжньою енциклопедією українознавства, через рік вийшов другий том “Записок Южної Руси”, роман “Чорна Рада” і “Граматика” для народу. В заснованій ним власній українській друкарні протягом трьох років під загальною назвою “Сільська бібліотека” вийшли твори Шевченка, Квітки, Марка Вовчка, дружини Куліша Ганни Барвінок. Загалом було видано до 40 дешевих книжок для народу. Отже, Куліш практично здійснював свою мрію просвітництва незаможних верств українського населення.

Куліш намагався здійснити видання українського журналу. У листі до свого приятеля Галагана він писав у 1857 році: “У мене така думка, щоб дати южнорусскому слову гражданство... Щоб виробити форми змушжалої нашої мови на послугу мислі всечоловічній... одно-два популярних созданій – і словесність пустила б глибоко корінь у свій рідний ґрунт” [6, 58].

У 1858 році в Петербурзі почав виходити перший український журнал “Основа” під редакцією Василя Білозерського. Куліш публікує тут низку критичних і літературознавчих статей, історичних праць, оповідань, поезій. Під впливом такої великої подвигницької праці на нього стали дивитись як на справжнього лідера українського національного руху. Але, як вважають дослідники, часи видання журналу “Основа” були апогеєм популярності Куліша. Роль тут відіграли не тільки об’єктивні фактори (перестав у 1862 році виходити журнал, а наступного року з’явились валуєвські циркуляри), а й фактори суб’єктивні, які дуже добре визначив Д.Дорошенко: “Природа щедро наділила Куліша своїми дарами, обдарувала його бистрим і спокійним розумом, залізною волею, хистом до письменства й до всякого мистецтва, дала йому тонке розуміння краси у природі і в людській творчості... Але в його не було одного – хисту громадського організатора. Це була холодна, замкнена в собі людина, яка не вміла з’єднувати в собі людей, навіть гуртувати їх біля спільногого діла: Куліш умів працювати тільки самотужки й не боявся тоді звалювати на себе стільки праці, скільки й десяткам людей було не під силу. Працювати з другими поруч було йому незручно; йому потрібні були помічники, слухняні виконавці його наказів, але не товариші-

співробітники. Другого місця ніде він займати не хотів, воліючи бути першим у малому ділі, ніж другим у великому” [6, 58].

Ускладнились стосунки Куліша з шурином Василем Білозерським із-за лідерства в журналі “Основа”. Пізніше напруженими стали його відносини і з Миколою Костомаровим. Костомаров ставився до українського козацтва традиційно позитивно. Куліш же бачив у козацтві лише руйнівну і деструктивну силу.

У 1664 році Куліш дістав у Варшаві посаду директора духовних справ і члена комісії для перекладу польських законів. Із-за цього ще більше ускладнились його відносини з представниками українського руху. Йому робили закид, що він, мовляв, не може працювати там, де було неприязне відношення до українства. Куліш же вважав, що українці мусять взяти реванш за колишні утиски. Варшава приваблювала Куліша ще й тому, що у варшавських архівах і бібліотеках зберігалося чимало унікальних матеріалів з української історії.

Перебуваючи в польських землях, Куліш зав’язав інтенсивні стосунки з діячами українського руху в Галичині. Власті запропонували йому або опублікувати в пресі своє зречення українських національних поглядів, або ж покинути державну службу. Своїх поглядів він не зрікся і тому, був звільнений з посади.

Після кількарічних подорожей за кордоном Куліш у 1673 році повертається до Петербурга і там редактує “Журнал Министерства путей сообщения”, займаючись водночас плідною літературно-науковою діяльністю. А у 1877 році він остаточно залишає державну службу і повертається в Україну. Оселяється на своєму хуторі Мотронівка (нині село Оленівка Борзенського району Чернігівської області) і до самої смерті у 1697 році проживав у ньому.

Наріжним каменем політичного світогляду Куліша стає палка любов до України, істинний патріотизм. Для нього Україна – не тільки найдінніша святыня. У своїй науковій, поетичній і публіцистичній творчості він глибоко і різnobічно досліджує її історію, культуру, весь нелегкий і трагічний шлях рідної Вітчизни.

Куліш збирався створити міфологізовану історію України, де б розказав світу про героїчне минуле українського народу. Цю рису творів Куліша підмітили і працівники III відділення під час слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства, відзначивши, що йому властиві “преувеличенные и ложные понятия о Малороссии и прежней ее славе”. III відділення непокойла ідея Куліша про те, що український народ має таке ж право на існування і власний розвиток, як і усі інші народи.

Куліш пропонував досліджувати історію України у діяннях найвизначніших осіб на тлі її державного розвитку. Спершу він абсолютно беззаперечно вважає часи Київської Русі першою формою українського суспільного життя й української державності. Потім була доба так званого “литовського” періоду, коли, на думку Куліша,

український народ мав розвиватись “під однією державою з народом литовським як ріvnї з rіvnim і vіlnnї з vіlnnim”. Ці слова про rіvnopravnї vіdnosini з usima народами стали головною ідеєю не тільки творчості Куліша, але й значної частини української іnteligenцїї XIX століття.

Основна увага при характеристицї “litovського” періоду Кулішем приділяється козацьким гетьманам. Він перейнявся не тільки їхгероїчними діяннями, а й трагічною долею. З особливою силою ці почуття звучать у “Книзі о ділах народу українського і славного війська Запорізького”. Тут туга за українською славою міцно поєднується з ідеєю особливої української значимості і мучеництва.

У вступному слові до “Книги історїї українського народу”, написаному російською мовою, Куліш відзначає: “Изо всех народов, населяющих землю, ни один не поднял таких отважных и благородных подвигов на пользу христианства, ни один не претерпел стольких мучений и всякого рода бедствий за веру и любовь к родине, как народ малороссийский. Но /.../ уже только немногие из нас знают, что значит гетманщина, что значит Україна, что значит козачество” [1, 67].

Досліджуючи той етап історїї України, коли вона опинилася під владою Великого князівства Литовського, а потім і Речі Посполитої, Куліш описує спільну боротьбу українців, литовців і поляків проти татар, підкреслюючи, що українці тоді були в союзі рівних: “Україна була в соєдиненї з Литвою шестьдесят шість літ, аж поки один литовський князь Ягайло став королем польським і прилучив свою землю до Польщі. Тоді й наш народ пристав з Литвою до поляків, як рівний до рівних і вольний до вольних. От тоді-то во всіх трьох землях, в Польщі, Литві і Україні, поставлено було по гетьману, один звавсь коронним гетьманом, другий литовським, а український гетьман звавсь руським, бо і сама Вкраїна за давніх часів Руссю звалась” [I, 67].

Тут якраз бачимо приклад міфологізованого погляду Куліша на цей період історїї України, бо він не наводить якихось переконливих подій і фактів, які б на ділі підтвердили рівноправність українського народу. Та після жорстоких придушень поляками повстань українських селян і козаків під проводом Косинського та Наливайка, він усе ж робить висновок про те, що зусилля козаків спрямовуються на боротьбу за православну віру і відновлення своїх прав. Адже вони з’єдналися з поляками на засадах рівності, а ті почали свавільно плюндрувати українську землю. От що пише Куліш: “Ой у нашій славній Україні бували колись престрашнї злигодні, бездольні години... задумали нечистії ляхи церкву православну в Україні руйнувати, народ християнський у віру лядську ввертати. Але наші на те не приставали, мечем свою віру обороняли. Тоді окаяннї ляхи гетьмана нашого Косинського поймали, у кам’яний стовп його замурували, а на Вкраїну жолнірів присилали, по церквах з голими шаблями розставляли, щоб

вони насильно народ християнський молитися по-лядськи примушували. Попів наших православних з олтаря проганяли, ксьонзів на їх міста у престола поставляли. От так ляхи над святою вірою глумилися, бога не страшились, людей не стидились. А тим часом велено жолнірству у города українськії вступати, вибрать нового гетьмана не давати, народ силою у католицтво повертати” [1, 67].

Куліш уроку боротьби за українські права присвятив усе своє життя, і символічним треба вважати те, що роздуми над цим уроком притаманні українському патріоту як в ранніх, так і в пізніших творах.

На зміну молодому романтизму приходить творча й наукова зрілість, досліджені численні цінні документи й матеріали, написані ґрунтовні праці, зокрема нариси “Хмельниччина” і “Виговщина” (1861), тритомник “Отпадение Малороссии от Польши”, “История воссоединения Руси” в трьох томах. В цих працях від неухильно дотримується власної системи поглядів і власних оцінок. У нарисі “Хмельниччина” Куліш знову підкреслює те, що якраз з повстання під проводом Наливайка починається багаторічна самовіддана боротьба українського козацтва на полях рідної Вітчизни, бо “минулася з того часу козацька воля на Вкраїні”. Ця напружена боротьба далеко не завжди була успішною. Та от на історичному небосхилі нарешті з’явилася постать “страшного гетьмана” Хмельницького. Його відважні дії Куліш називав “завірюхою, що піднялася на погибель Речі Посполитої”.

Рушійними мотивами Хмельниччини Куліш вважає не тільки загальне прагнення відвоювати колишні українські вольності, а й бажання широкого людського загалу захиститись від сваволі польської шляхти, від постійних переслідувань православної віри.

Віддаючи належне козацтву, яке було могутньою озброєною силою повсталого українського народу. Куліш усе ж дотримується суверого погляду на козаків і вважає, що вела їх на криваву боротьбу насамперед “жадоба здобичі воєнної на Вкраїну і найменше вони про те дбали, щоб міщен од жидівських оранд і панських утисків, а селян від державців, од їх скупів і мит слобонити” [4, 86].

Куліш в своїх оцінках не блукає манівцями, а неухильно іде шляхом справжнього патріотизму і в ім’я омріяної ним України говорить на адресу козаків чимало прикрих слів, вкладаючи в них повчальний досвід минулих поколінь. Не треба різко картати Куліша за те, що він іноді пише про “навіжену, розлючену темноту” і “п’яну голоту”.

Досліджуючи позитивні і темні сторони Хмельниччини, Куліш рішуче виступає проти кривавої різанини в часи повстань, проти страхітливого нестримного насильства. От яку оцінку дає він результатам війни українського народу проти польської шляхти під проводом Богдана Хмельницького: “Погоріли не те що крамници з шовками і турецькими габами, та школи, що братства церковні своїм коштом споружали; погоріли друкарні... порозходились по чужих землях,

повмирали в походах, боях, пожарах і гнилих хворобах військових учені люди, що чужих сторін до нас науки вольні пересажували, та й самі хроніки козацькі, в котрих криваві подвиги, мовляв, за віру християнську позаписувані, і те все в людській крові потонуло і засипано десь попілом на пощарищах... Полковники та сотники вміли тільки криваву шаблю в руках держати і шаблею права по городах і селах писати, шаблею землі поміж себе ділити і один одному межу гострим залізом значити” [5, 112-113].

Ще в ранніх творах Куліша пояснювались причини розпаду і загибелі могутньої Київської Русі, а саме безглузді egoїстичні амбіції князів, чвари, нещадна кривава боротьба за велиокнязівський престол. Як істинний патріот і борець за утвердження української національної ідеї, як поборник української державності Куліш боляче переживав ці трагічні віхи в історії українського народу.

Куліш виступав проти насильств навіть в ім'я боротьби за свободу. Він пише про “живе слово”, яке здатне підняти Україну і пробудити її. Щирим смутком пройнята його поезія “Псалтирне псалмо”, де він звертається до своїх співвітчизників з такими палкими словами:

Народе мій! Що нам тепер почати?
Невже навіки будем спати й спати?
Народе мій! Прокинься на хвилину
Та подивись по-людськи на Вкраїну! [2, 54].

Куліш закликав до просвітництва, до живодайного джерела самобутності рідного українського народу. Ще на початку своєї просвітницької діяльності він висловив кредо: “Україна й українська мова зробилися тепер моєю істинною святынею”. І відтак ціле життя він самовіддано відстоював природне функціонування рідної мови в усіх сферах життя народу й проводив у світ українську ідею. Незвичайна це людина – в усьому вона перша і в усьому велика. Ні в кого, на жаль, не було стільки недоброзичливців і за життя, і після смерті, як у Куліша. Бо мало хто з земляків годен був осягнути його могутні подвижницькі поривання на шляху відродження України, а чимало було й явних та прихованіх ворогів української ідеї.

“Рідне слово, божа правдо”, “єдиний скарб у себе – рідна мова” - такими виразами сповнена творчість Куліша. Він покладається на них більше, ніж на силу зброї чи політичних битв:

Схаменуться, стрепенуться
Стуманіле люде:
Рідне слово, рідний rozum, -
Рідна й правда буде.
Без напасті завоює
Города і села.
І над людьми зацарює
Приступна й весела [3, 81].

І в поезіях, і в змістовних наукових працях Куліш висвітлює проблеми розвитку української мови і літератури. У своїх статтях та рецензіях “Об отношении малороссийской словесности к близкорусской”, “Взгляд на малороссийскую словесность по случаю выхода в свет книги “Народні оповідання Марка Вовчка”, “Григорій Квітка (Основ'яненко) і його повісті”, “Характер і задачі української критики”, “Простонародність в українській словесності” він рішуче стає на захист самобутності українського слова, але й ставить його на рівень інших європейських мов: “Я всего больше радуюсь пробудившемся в наших грамотных малороссиянках любви к родным песням и родной словесности. Это верный залог распространения нравственных понятий в нашем обществе и применения их к жизни... Национальная поэзия, поднимая в молодой душе матери все чисто человеческое над материальным, готовит в ней апостола добродетели не на одно, а на несколько грядущих поколений” [3, 485].

Велике зацікавлення в ідеологічних снагах Куліша викликала його “хутірська філософія” чи “філософія природи”, що народилася з його власного культурного хутірського життя як органічний вияв духовно-господарської традиції українців. Ця ідеологія Куліша стала символом української національної ідеї.

Свою практичну філософію Куліш висвітлював у художніх творах, у публіцистиці “Листи з хутора” (1861) і сконцентрував у праці “Хутірська філософія й віддалена од світу поезія” (1879). Увесь тираж цієї книги відразу після виходу в світ у Петербурзі було знищено. Збереглося лише кілька примірників. З одного боку офіційна імперська ідеологія чинила Кулішевому духовному подвижництву жорсткий опір і нарекла його ідеологом українського націоналізму. Ідеологи більшовицької імперії повністю успадкували від своїх попередників великолдергавницьке ставлення до української національної ідеї і особисто до Куліша. А з інших сторін на “хутірську філософію” накинулися зайшли прогресисти-космополіти й доморощені демоліберали та позитивісти-матеріалісти. Кулішеву філософію, що ґрунтуються на прадавній духовно-господарській практиці народу, вони споганили ідеологічною лайкою – “українське хуторянство” й запустили її в масову свідомість як інтелектуальний вірус, а традицію української культури оголосили “відсталістю”. Українська культура як релікт індоєвропейської античності була і є під особливим прицілом нівелаторів, які вдавали із себе провідників суспільного і духовного прогресу.

Кулішева пересторога актуальна й нині: “...Історія обману довша, якби її списати, од історії щирої правди... Сами ви се добре знаєте, а нам із своїми книжками набиваєтесь... О, бодай вас, цивілізаторів! У вас усе тілько **сбыт и потребленіс** на умі! І якби весь мир закипів торгом, то вам би й раю Божого не треба... Тимто й не ймемо ми вам віри...” (“Листи з хутора”).

Чим же Кулішева “хутірська філософія” викликала таку шалену неприязну реакцію в чужих, лишаючись для багатьох своїх недосяжною? Теорію й практику хуторянства Куліша засновано на природній стабільності хутірського життя, на звичаєвому праві й природній релігійності. Хутір для Куліша – образ духовного центру земного буття, де людина досягає просвітлення й здобуває внутрішню незалежність від зовнішнього хаосу. “Хуторянство” означає повернення до простоти звичаїв і високої людської моралі, відмови від завеликих розкошів і взагалі спосіб життя людей “свіжих душою і міцних здоров’ям”, які успішно усвідомлены супротив спокус і принад сучасної цивілізації.

Проте Куліш не закликає взагалі заборонити суспільний прогрес, але указує в ньому насамперед негативні риси. Закликаючи “не міняти хуторське життя на міщанське” і називаючи “нашу просту свитину найкращою в світі одежиною”, він вважає, що справжній “хуторянин” повинен “чужоземні книжки читати” і “про Шекспіра як про рідного дядька розмовляти”. Куліш глибоко шанував досягнення світової культури. Шекспіра називав батьком, який “усім народам рівний”.

Це сенс “хуторянства” просвітницького напрямку. Але є ще й людський, особистісний напрямок. Куліш завжди самовіддано захищав свої погляди та ідеї. Як відомо, він не пішов на компроміс з можновладцями і залишив державну службу, не припинивши напруженої роботи в інтересах української національної ідеї. І як чесний і принциповий патріот не зрікся її до останніх днів свого нелегкого життя.

Численні критики Куліша дорікали йому, що він у своїй творчості пішов у розріз із головними принципами національних змагань українського народу в минулому та сучасному, та цим некорисно зрівноважив ті цінності, якими він збагатив національну культуру. Обвинувачували його і в певній долі русофільства, і у визнанні қультурних заслуг Польщі.

Справді, іноді Куліш позитивно оцінював реформи Петра I, правління Катерини II і водночас писав про “темних москалів” і “Москву криваву”. Але обґрунтовував історичну неминучість спільногорозвитку України і Росії, висловлював ширу надію на те, що українці знову стануть у “слов’янстві рівноправними” і посядуть належне їм місце серед інших народів. Дуже сучасно звучать рядки у прекрасному вірші Куліша “Національний ідеал”:

Озвітесь, брати, з восходу і заходу
До неприязного всім деспотам народу.
Під себе ми своїх сусід не підгортали,
Над гегемонією свободу прокладали.
Без єзуїта лях, москаль без бюрократа,
Зустрінے серед нас приятеля і брата. [2, 54].

Куліш був одним із головних піонерів українського національного

відродження ХІХ ст. Ні можновладці, ні різні недруги, ні осамітнення не могли зламати його подвижницького духу, ні творчого натхнення на благо рідного народу. Всупереч усім його національним “провинам”, які рясно сипалися на нього і за життя, і після смерті, Куліш залишився в історії українського народу, як один із найзваженніших борців за торжество національної ідеї. А великий Франко поставив його як “першорядну звізду” в родину найславніших українських письменників.

Література

1. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т.2.
2. Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т.1.
3. Куліш П. Твори: У 2 т. – К., 1989. – Т.2.
4. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши: В 3 т. – М., 1888.
-т.3.
5. Кулиш П. Хмельниччина. – Спб., 1904.
6. Дорошенко Д. Пантелеймон Кулиш. – Лейпциг, 1928.

Є.М.Луняк

Роль П.Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві

Минуло вже більше ніж півтора століття з моменту існування Кирило-Мефодіївського товариства. Проте інтерес дослідників до нього не зменшується, а навпаки, продовжує зростати. Ця проблема містить дуже багато спірних питань, що чекають на свою розробку. До того ж історична наука, звільнена від застарілих підходів і жорстокої заідеологізованості радянських часів, вимагає нових поглядів і об‘ективної оцінки стосовно історії товариства. При цьому треба намагатися уникнути суб‘ективних суджень і недоведених положень. Історичні дослідження ніколи не повинні залежати від політичної кон‘юнктури. Відомо багато прикладів, коли історія “переписувалася” в угоду певним політичним силам, створювалися історичні міфи, які надовго вкорінялися у суспільній свідомості і дуже важко було їх зруйнувати. Щоб уникнути міфологізації історії, потрібен всебічний аналіз усіх наявних джерел та літератури, а також обґрунтований і зважений підхід до проблеми.

Чому так актуальне питання про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства в наш час? Нові умови привели до переосмислення й переоцінки багатьох науково-історичних положень. Велику увагу дослідників привернула епоха українського національного відродження, яка заклала можливості для відновлення української державності та незалежності. Велику роль у цьому процесі відіграли ідеї Кирило-Мефодіївського товариства.

“Батько української історії” М.С.Грушевський розглядав товариство як етапне явище історії українського відродження, називав кирило-мефодіївців першими речниками “української ідеї у політичній і суспільній сфері у дусі поступу і волі” [1]. Внесок кирило-мефодіївців в історію та культуру України дуже важко переоцінити, адже саме вони почали вперше широко використовувати такі поняття як “Україна”, “українці” і окреслили місце України на політичній мапі. Головною метою діяльності вони бачили розповсюдження освіти та християнського віровчення, знищення кріпацтва, створення громадянського суспільства, визволення всіх слов'янських народів і об'єднання їх у федерацію. Незважаючи на нечисленність, Кирило-Мефодіївське товариство об'єднало тогодчасний цвіт української інтелігенції. До нього входили такі визначні особи як М.І.Костомаров, В.М.Білозерський, М.І.Гулак, О.В.Маркович та ін. Входив до нього і Т.Г.Шевченко, палкі твори й промови якого надихали братчиків до діяльності. Визначне місце серед кирило-мефодіївців займав і видатний український письменник і суспільний та культурний діяч – П.О.Куліш.

Належність П.О.Куліша до товариства не була доведена під час слідства у III відділенні. Більшу частину часу існування товариства Куліш провів у Петербурзі, і це дало йому змогу повністю відмежуватися від нього. Куліша було звинувачено у “надмірній любові” до України, прославленні вільнолюбства українського народу та в розповсюдженні серед українців думки про можливість існування України як окремої держави [2].

Через багато років, у своїх спогадах П.О.Куліш знову наполегливо буде викresлювати себе з числа кирило-мефодіївців, створюючи таким чином “загадку Куліша”, яка остаточно не розв'язана і по цей день.

Був чи не був П.Куліш членом Кирило-Мефодіївського товариства?

В “Жизні Куліша”, надрукованій у 1868р., яка є його автобіографічною оповіддю, П.О.Куліш, розповідаючи про діяльність кирило-мефодіївців, зазначає, що його, як і Шевченка, братчики держали “оддалік щодо братства” на випадок переслідувань з боку влади. Але, як випливає з цього ж твору, не знати про товариство Куліш не міг, адже саме він, “ще бувши в Києві, звів... докупи скількох приятелів”.[3]

Ще більш палкіше заперечує Куліш свою участь у товаристві в листі до О.О.Гатцуга, написаному з приводу опублікування статті М.П.Драгоманова “Евреи и поляки в Юго-Западном крае” (1875р.), де мимохідь зачеплено Кирило-Мефодіївське товариство і Куліша зачислено до його учасників. Тому Куліш і написав своє спростування, що “братство чи товариство слов'янських апостолів Кирила і Мефодія дійсно було складене в Києві кількома тоді молодими представниками української інтелігенції, і саме в 1846 році”. Далі Куліш доводить, що він “не знав про існування цього товариства” і жив в цей час у Петербурзі [4].

В “Історичному оповіданні” (1882р.) Куліш все ж таки зізнається, що чув про Кирило-Мефодіївське товариство і намагався розпитати про нього в одного з братчиків, в образі якого легко впізнається В.М.Білозерський, але останній весело відповів, що ідея ця забута, статут спалено, а персні з літерами К.М. (емблема Кирило-Мефодіївського товариства) братчики позакидали в воду. Куліш визнає це товариство політичним [5].

Викликає дивну підозру те, що не відаючи про Кирило-Мефодіївське товариство, Куліш досить докладно знає програмні положення товариства, і навіть його девіз: “И уразумеете истину, и истина освободит вы”[6].

Ще одна загадка про Кирило-Мефодіївське товариство міститься в статті Куліша “Воспоминания о Н.И.Костомарове” (1885р.), написаній з приводу смерті цієї визначної людини. Про свої стосунки з Костомаровим Куліш пише: “Він [Костомаров – Е.Л.] приваблював мене своїми історичними, етнографічними і політичними розмовами. Так, політичними. На початку нашого життя ми були не стільки літераторами, скільки політиками, й ця обставина погубила багато кращих років” [7].

Перебуваючи у Петербурзі, Куліш продовжував слідкувати за тим, що відбувалось у Києві в 1846р. “Я жадібно слідкував за діяльністю українських друзів моїх і писав до них часто. Від близької мені за родинними стосунками людини [Білозерський – Е.Л.], я знов, що Костомаров, стоячи на чолі молодого українського гуртка, ... пішов далі тих мрій, за які він мене ентузіастично зараховував до великих людей; але у чому власне було діло про це, я міг тільки неясно здогадуватись. Справа полягала в пресловутому федеративному союзі слов’ян під головуванням російського імператора, в ім’я святих братів Кирила та Мефодія.

Не тільки сутність, але й сама назва складеного по-дитячому таємного товариства була мені невідома” [8].

Можна погодитись, що кирило-мефодіївці намагалися тримати Куліша “оддалік щодо братства”, як і Шевченка, щоб не наражати їх на небезпеку. Проте сам Куліш не міг бути осторонь діяльності товариства. Саме на цей період приходить звернення Куліша до своїх київських товаришів із закликом: “Занедбайте політику!”[9]. До того ж всю потрібну інформацію Куліш міг вивідати у свого приятеля й родича В.М.Білозерського, якого сам Куліш називав “секретарем і доповідачем костомарівського сенату”[10]. Подорожуючи до Варшави, мав Куліш і копію “Книги буття українського народу” – основного програмного документу кирило-мефодіївців [11].

Не можна засуджувати автора української абетки за намагання його відмежуватися від Кирило – Мефодіївського товариства. Можливо, йому і справді ніхто не розповідав про діяльність товариства. Але його характер Куліш мав знати. Так, Костомаров у статті “П.А.Кулиш и его

последняя литературная деятельность” зокрема писав: “Дійсно, Куліш і Шевченко не були учасниками розмов, що відбувалися у січні 1846 року; Куліш знаходився тоді у Петербурзі, а з Шевченком я ще не був особисто знайомий; але я добре пам’ятаю, що ні від того, ні від іншого ми з нашими симпатіями не тайлися, навпаки, Шевченко, познайомившись зі мною, відносився до ідеї про слов’янську взаємність з поетичним захватом, а Кулішу не могли вони залишатися в невідомості, тому що перегодя, я був з ним не тільки близьким, але й другом, багато разів я згадував з ним про те, що відбулося”[12].

Отже, як би там не було, треба визнати, що Куліш постійно підтримував зв’язок з кирило-мефодіївцями, принаймні в загальних рисах знов про характер їхньої діяльності і брав у ній активну участь.

В 1918р. у Львові були надруковані спогади польського революціонера Ю.Беліна-Кенджицького, який у 1846р. був студентом Київського університету. Вони проливають деяке світло на діяльність Кирило – Мефодіївського товариства, а головне доводять, що між Кулішем, Костомаровим і Шевченком відбувалися постійні розмови стосовно товариства [13].

Стосовно ролі П.Куліша у Кирило – Мефодіївському товаристві в історіографії висувалися різні погляди. Спектр цих поглядів дуже широкий: від цілковитого заперечення належності Куліша до товариства до намагання покласти на нього роль його організатора й керівника.

Зараз неможливо заперечувати участь Куліша у діяльності Кирило – Мефодіївського товариства, проте необхідно враховувати ту обставину, що більшість терміну його існування Куліш перебував у Петербурзі, а, отже, не міг брати участь в розмовах кирило-мефодіївців, спілкуючись з ними лише за допомогою листів. Однак вплив Куліша на інших братчиків був дуже великим. Вже на той час Куліш мав репутацію видатного українського письменника і був широко відомий у культурних колах Російської імперії та за кордоном серед діячів слов’янського світу. Саме Куліш звів докупи тих людей, які згодом утворили ядро товариства (у першу чергу це М.Костомаров і В.Білозерський). Перебуваючи у Петербурзі, Куліш уважно слідкував за діяльністю братчиків, виказував їм свої думки, давав поради. В особі Куліша кирило-мефодіївці мали палкого захисника і оборонця національно-культурних прав українського народу. Один з кирило-мефодіївців, О.О.Навроцький, свідчив під час слідства, що Куліш “нічого не хотів знати, крім своєї Малоросії”[14]. Збереження національної спадщини українського народу, захист української мови та культури від зникнення – ось що було для Куліша головним завданням його діяльності. Саме з цією метою він проводив великий обсяг етнографічних робіт, писав твори на українську тематику, вивчав історію українського народу. Між Костомаровим і Кулішем відбувалися навіть суперечки з приводу ідеалізації останнім історичного минулого України.

Але, захищаючи національну культуру від занепаду і знищення, Куліш разом з тим заперечував будь-які насильницькі дії, пропонуючи діяти поступово, миролюбиво, покладаючи надії на майбутнє. Головним засобом здійснення своїх мрій, Куліш бачив розповсюдження освіти у народі, уникаючи політичної боротьби. Саме це яскраво ілюструє наведений вище заклик до інших братчиків: “Занедбайте політику! Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни єрихонські”[15].

Заслуговує на увагу оцінка поглядів Куліша висловлена Білозерським. Він вказав, що Куліш не стояв і не міг стояти на чолі “малоросійської партії”, займався виключно літературою, політичними ідеями не захоплювався. Тут у дещо спрошеному вигляді відтворено життєве кредо П.Куліша – уникати політики, рятувати, розвивати та створювати українську культуру.

Незважаючи на поміркованість поглядів, Куліш не покладається безоглядно на божественну волю, для нього зовсім не характерний релігійний містицизм, який подекуди можна знайти у інших кирило-мефодіївців, і, насамперед, у Костомарова. Звичайно, Куліш був релігійною людиною, але ця релігійність не заважала йому акцентувати свою увагу саме на культурних потребах українського суспільства. Стосовно цього неодноразово виникали дискусії між Кулішем і Костомаровим.

“Християнство, - писав Куліш Костомарову 27 червня 1846р., - ніяк не повинно охолоджувати наш потяг до розвитку своїх племінних витоків... Втрата нашої мови та звичаїв є найгірше, що може трапитися, а ви байдуже кажете, що лише б ми були зразковими християнами... Ви байдуже кажете, що втрата нашої мови та звичаїв не буде для нас нещастям” [16].

Подібні диспути між Кулішем і Костомаровим точилися постійно. Навіть, запрошуючи 16 січня 1847р. Костомарова на своє весілля, Куліш писав: “Ми закінчимо наш диспут про християнство, якщо це буде дозволено кімнатами” [17].

П.Куліш – видатний представник українофільства. Всі свої думки він звертає до України. На відміну від Костомарова, для якого у першу чергу була християнська віра, а потім Україна, для Куліша на першому місці стояла саме Україна, а вже потім християнська віра. Заради України Куліш міг піти на будь-які жертви. 4 вересня 1846р. у листі до Костомарова Куліш писав про свого літературного персонажа – козака Шрамка – який душу свою за близніх положив, і додав: “хоч би й нас так господь сподобив” [18]. Цілком відверто Куліш відобразив тут здатність до самопожертви, висловив своє бажання принести себе в жертву на благо рідного народу.

Постать Куліша привертала і продовжує привертати до себе увагу дослідників. В радянські часи в науковій літературі було прийняте протиставлення революційного демократа й народного поета Тараса

Шевченка буржуазному націоналісту й лібералу Пантелеїмону Кулішу. Впродовж багатьох десятиріч такі погляди панували в історіографії Кирило – Мефодіївського товариства. Діяльність самого товариства розглядалася як протистояння й протиборство двох протилежних і непримиримих течій – радикальної (революційно-демократичної) та ліберальної (буржуазно-націоналістичної). Шевченко, безумовно, відносився до першої й розглядався у якості її лідера, а Кулішу відводилася роль провідника другої і опонента Великого Кобзаря. Міф про постійне протистояння Шевченка та Куліша десятиріччями культивувався в радянській історичній літературі. Відповідно до цього розглядалася і постати Куліша. Це викривлене розуміння такої колоритної фігури, якою був Куліш, призводило не лише до необ'єктивного висвітлення діяльності Кирило – Мефодіївського товариства, але й до збоченого розуміння історії України взагалі. Процес українського національного відродження не брався до уваги взагалі, особа П.О.Куліша замовчувалася. Не зверталася увага на дружні взаємини Куліша і Шевченка впродовж довгого часу. Головний наголос ставився тільки на критиці Куліша з боку Шевченка.

Багато в чому міфу про постійне протистояння сприяв і сам Куліш. Вважаючи себе родоначальником нової української літератури, Куліш інколи дозволяв собі гострі, а часом і образливі напади на Шевченка. Висміюючи “п'яну музу” Тараса, який вже на той час набув рис національного пророка, Куліш, переживши Шевченка на 36 років, таким чином дискредитував сам себе. Не ддавали авторитету Кулішу і неодноразові гойдання й повороти у світоглядних позиціях. Як і Шевченка, Куліша було покарано не за участь у таємному товаристві, а за його твори. Але, на відміну від Шевченка, який отримав найсуворіше покарання і на 10 років був відданий у солдатчину, що одразу створило для нього ореол мученика й народного героя, Куліша було засуджено лише до 4 місяців ув'язнення, з яких через хворобу він фактично відбув тільки три, і подальшого заслання у Тулу. Мінімальний строк покарання Куліша і максимальний Шевченка знов таки немов би протиставляв їх один одному.

Однак, попри все, між Шевченком і Кулішем ніколи не було протиборства, а в часи їхньої молодості, на які припадає і період існування Кирило – Мефодіївського товариства, можна бачити у їхніх стосунках багато прикладів прихильності один до одного та зворушливої по широті дружби. В січні 1847р. під час одруження Пантелеїмона Куліша з Наталією Білозерською, сестрою В.М.Білозерського, Шевченко був боярином. Молоде подружжя, знаючи тяжку долю Шевченка, вирішило віддати йому весь посаг нареченої (3 тис. крб.), щоб він отримав змогу здійснити подорож до Італії для удосконалення свого малярського хисту. Але цим добрим намірам втілитися у життя не судилося. В березні – квітні 1847р. були проведені арешти кирило-

мефодіївців. Подружжя Кулішів і Василь Білозерський були заарештовані у Варшаві під час подорожі за кордон.

Під час допитів у III відділенні Куліш тримав себе виважено, з гідністю. На всі питання відповідав спокійно і впевнено. Не обійшлося й без кур'озів. Кулішеві закидали, що він підписував свої листи словами “рукою властною”, як, мовляв, українські гетьмани. Куліш спокійно роз’яснив, що вираз “рукою власною”, а не “властною”, по-українськи означає своєю рукою, власноруч - так у давнину на Україні підписувалися всі письменні люди, і ніякої претензії на гетьманство тут немає. Знайшовши серед паперів Куліша малюнок мертвої козацької голови, якій видовбує очі орел, жандарми тлумачили це як символ знущання Росії (орла вони ототожнили з Росією) над поневоленою Україною та її давньою козацькою волею (козацька голова). Куліш спокійно і невимушено пояснив, що малюнок створено за мотивами українських пісень, де часто використовується подібний сюжет [19].

Довести участь Куліша у Кирило – Мефодіївському товаристві жандарми так і не змогли. Основні звинувачення проти нього були побудовані на його книзі “Повесть об українском народе”. Думки та погляди Куліша були визнані шкідливими, оскільки могли збудити серед українців прагнення до відокремлення України від Росії. Ось у чому полягав злочин П.Куліша. І, хоча навіть за тими суворими нормами, Куліш не міг розглядатися як злочинець, адже в його діяльності не було нічого протизаконного, російське самодержавство все ж таки вирішило покарати небезпечного письменника. У вересні 1847р. Куліша заслали в Тульську губернію із забороною писати та займатися педагогічною діяльністю.

На запитання, був чи не був П.Куліш кирило-мефодіївцем, можна відповісти: так, навіть якщо Куліш формально не був членом товариства, і братчики намагалися його тримати “оддалік щодо братства”, за духом, за способом мислення Куліш був кирило-мефодіївцем. Він впливав на інших кирило-мефодіївців, і, водночас, відчував на собі вплив ідей товариства. Будучи найпалкішим україnofілом, Куліш широко прагнув допомогти своїй знедоленій Батьківщині, зберегти її духовні надбання й злагатити їх. Як віруюча й благочестива людина Куліш відкидав будь-яке насильство. Він вірив, що “письменники своїми творами доведуть поміщиків до добровільного звільнення селян” [20]. Звичайно такі погляди П.О.Куліша являються утопічними. Це ж саме можна сказати і про діяльність Кирило – Мефодіївського товариства вцілому. Але, незважаючи на утопічний характер діяльності кирило-мефодіївців, вони відіграли роль каталізатора процесу українського національного відродження, і в цьому, зокрема, безперечна заслуга Пантелеймона Куліша.

Творча спадщина П.О.Куліша багата і різноманітна. Це і створення української абетки, і написання першого українського історичного

роману “Чорна рада”. Перу Куліша належить велика кількість літературних і публіцистичних творів, наукових праць з української історії, етнографії, фольклористики, літературознавства. Намагаючись довести здатність української мови до створення творів високої культури, а не лише для “хатнього ужитку”, як згодом став казати Костомаров, Куліш першим почав робити переклади шедеврів світової літератури на українську мову.

Життєвий й творчий шлях П.О.Куліша сповнений непослідовностями та суперечностями. Але все життя Куліш намагався відіграти роль просвітителя українського народу, справжнього наслідувача ідей слов'янських першоучителів Кирила та Мефодія. Не дивлячись на всі негаразди в біографії Куліша, можна сказати, що він на протязі всього життя залишався справжнім кирило-мефодіївцем й українофілом.

Примітки

1. Сарбей В.Г. Кирило – Мефодіївське товариство в контексті українського національного відродження // Кирило – Мефодіївське товариство: люди, ідеї і традиції. Матеріали всеукраїнської науково-освітньої конференції у м. Переяславі – Хмельницькому. – К., 1996. – С.4.
2. Доповідь О.Ф.Орлова Миколі І про діяльність Кирило – Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т.1. – Док..№69. – С.67-68.
3. Куліш П.О. Жизнь Куліша // Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982. – С.120-121.
4. Житецький Г.П. П.О.Куліш про Кирило – Методіївське Товариство // Україна: науковий журнал українознавства. – 1929, березень-квітень. Кн.33. – С.70.
5. Куліш П.О. Історичне оповідання // Спогади про Тараса Шевченка. – С.128-130.
6. Там же, С.122.
7. Кулиш П. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Новь. – 1885. – Т.IV. – №13. – С.63.
8. Там же. – С.66.
9. Куліш П.О. Жизнь Куліша. – С.121.
10. Кулиш П. Воспоминания о Н.И.Костомарове. – С.67.
11. Там же.
12. Костомаров Н.И. П.А.Кулиш и его последняя литературная деятельность // Киевская старина. – 1883. – Т.5.– Февраль. – С.230.
13. Беліна-Кенджицький Ю. У Шевченка в Києві. 1846р. // Спогади про Тараса Шевченка. – С.153-159.
14. Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичні рухи на Україні після

- декабристів. – К., 1971. – С.185.
15. Куліш П.О. Жизнь Куліша. – С.121.
 16. Лист П.О.Куліша до М.І.Костомарова 27 червня 1846р. // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.І. – Док.№339. – С.267.
 17. Лист П.О.Куліша до М.І.Костомарова 16 січня 1847р. // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.І. – Док.№340. – С.268.
 18. Лист П.О.Куліша до М.І.Костомарова 4 вересня 1846р. // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.І. – Док.№342. – С.270.
 19. Міяковський В. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків ХХ ст. // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.133-134.
 20. Протокол допиту П.О.Куліша у III відділенні 16 квітня 1847р. // Кирило – Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.2. – Док.№36. – С.50.

Є.К.Нахлік

Вплив П.Плетньова на перцепцію Пушкіна в морально-естетичній свідомості раннього П.Куліша

Багато в чому визначальний вплив на глибоке, до кінця життя незгасне захоплення П. Куліша пушкінською творчістю зробило його перебування в молодому віці у Петербурзі й особливо безпосереднє спілкування з Петром Плетньовим (1792–1866), який у 1820–1830-х рр. був провідним критиком пушкінського кола письменників, постійно і відданою довірою особою у всіх літературно-видавничих справах Пушкіна, котрий присвятив йому роман “Евгений Онегін”.

Ще 25 січня 1843 р. Куліш надіслав Плетньову примірник свого щойно виданого роману “Михайло Чарнышенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” (К., 1843), але листування між ними зав’язалося, властиво, від 28 січня 1845 р., коли Куліш написав йому листа, з яким надіслав для редакції ним “Современника” п’ять глав нового роману “Чёрная рада”, разом зі супровідним листом М. Юзефовича від 9 лютого 1845 р. У наступних листах (від 20 березня, 5 травня і 10 червня 1845 р.) Куліш, який на ту пору викладав історію й географію у Києво-Подільському училищі, висловлював бажання перебратися до Петербургу (“Я желал бы служить в Петербурге, чтоб руководствоваться, при своих литературных занятиях, советами опытных писателей”, – пояснював він у листі від 20 березня 1845 р.). Позаяк перевести в петербурзьку гімназію його могли тільки з посади старшого гімназійного вчителя, тодішній благодійник Куліша, помічник куратора Київської шкільної округи Михайло Юзефович призначив його старшим учителем історії на вакантну посаду в гімназії у Рівному, де він пропрацював з вересня до початку листопада 1845 р. [1]. Саме тоді

Плетньову, ректорові Петербурзького університету, потрібен був учитель російської мови для неросійськомовних студентів (інородців), і його приятель М. Юзефович того-таки року порекомендував йому Куліша. На ньому Плетньов і зупинив свій вибір, бо, як мотивував він у листі до Я. Грота від 22 серпня 1845 р., з Кулішевих листів бачив, що той “прекрасно знає язык” (столичні ж спеціялісти на цю посаду не претендували, бо вона була малооплачуваною і не вважалася державною службою) [2]. 12 листопада 1845 р. Куліш приїхав до столиці і з 15 грудня 1845 р. до 22 жовтня 1846 р. викладав у Петербурзькому університеті і тамтешній П’ятій гімназії. За цей час він настільки зрідинувся з Плетньовим, що вважав його “за рідного батька” [3].

Їduчи до Петербургу, Куліш палав бажанням зустрітися там з визначними письменниками й митцями, проте в самій столиці він обмежив коло своїх літературно-мистецьких знайомств і зближень ледь чи не вийнятково маленьким домашнім гуртком Плетньова [4], найвідомішими учасниками якого були філолог і перекладач Яків Грот (наїздами з Гельсінгфорсу) та дитяча письменниця Олександра Ішимова (“Я ведь почти всё свободное время проводил только в его маленьком семейном кругу и – поверите ли? – не видел ни Брюллова, ни кн. Вяземского, ни Одоевского, ни Григоровича, одним словом, никого из тех, кого желал видеть, едучи в Петербург!”, – повідомляв Куліш М. Юзефовича в листі від 8 липня 1846 р.[5]. Спроби відвідати інші популярні столичні літературні салони справили на молодого ідеаліста з провінції гнітюче, відштовхувальне враження – на письменницьких зібраннях він несподівано для себе зіткнувся з буденною суєтою, цинізмом і пліткарством, як можна судити з його відгуку в автобіографічному романі “Евгений Онегин нашого времени”, першу – і єдину – частину якого було написано восени 1847 р. Герой цього твору – значною мірою alter ego автора, – потрапивши до Петербургу, “И будоаров, и салонов <...> избегал”, –

Но сделать несколько поклонов
Своим он долгом почитал
Наследственным судьям искусства.
Но их суждения и чувства
Как паром обдали его...
Не понимал он ничего,
К какой гуманности стремилась
Вся эта милая семья...
Он только слышал: “Я, не я”...
“– Пчела с Краевским разбранилась”...
“– Читали вы Полевотип?..”
“– Белинский, говорят, охрип!..”

XV

Вот современные вам фразы,

Какие там он услыхал.
Он ужаснулся, как заразы,
Собраний этих. Он молчал
И думал: “Боже, что за клики!
Что за неведомы языки
Пришли в селение Твоё?..
Ужель сочувствие моё
Певцам, что в вечности витают,
Есть заблуждение и ложь?..
Они лишь правы! но кого ж
Они пророком почитают?
<...>

Как некогда болван бездушный,
Извне прекрасный, но пустой,
Себе присвоя ум чужой,
Вещал для черни простодушной:
Так и теперь лишь блеском фраз
Болваны ослепляют нас!” [6]

Важко з певністю сказати, яких конкретно демагогів і популістів мав на увазі Куліш у двох останніх рядках. О. Дорошкевич припускає, що це міг бути натяк на Бєлінського і Герцена [7]. Навіть якщо це так (хоча певності¹ в цьому немає), треба не забувати, що ставлення Куліша до Бєлінського й Герцена в 1840–1860-х рр. було неоднозначне [8].

Хоч би як там було, в російських ідеологічних та літературних конfrontаціях 1840-х рр. між західниками і слов'янофілами тодішній Куліш виразно став на боці Плетньова, який у редактованому ним “Современнике” (1838–1846) прагнув дотримуватися нейтралітету і торкатися суті літературних справ, – така підкреслено естетична позиція, вочевидь, імпонувала культурникам Кулішу, який, до того ж, неоднозначно трактував і західників, і слов'янофілів, схиляючись до синтезу процесів європейзації та збереження національно-культурної самобутності. У листі до Плетньова від 15 жовтня 1845 р., надісланому ще з України, Куліш висловив свою (і костомаровську) підтримку поміркованому курсу його журналу: “Мы с Костомаровым готовы представить в “Современнике” противоположность этим эгоистическим, меркантильным, антихудожническим журнальным партиям, которые так безжалостно терзают русскую литературу и замедляют её развитие” [9].

У четвертій – п'ятій главах першої частини роману “Евгений Онегин нашого времени” Куліш вивів Плетньова в образі “Пустынника, ненавистника света” – правдоподібно, і з огляду на мовчазний, самозосереджений характер свого наставника, усамітненого у вузькому сімейному й товариському колі, і під впливом згадуваних у романі

¹. В статті збережена орфографія автора

Міцкевичевих “Дзядів”, де фігурує Pustelnik (Густав).

У романі відбито тісне зближення порівняно молодого (двадцятишестилітнього) Куліша з удвічі старшим Плетньовим (“Поэт был лет уже почтенных” – гл. IV, строфа XX) на ґрунті спорідненості душ, розумів і подібності естетичних смаків та суспільних поглядів:

Пустынник, ненавистник света,
Сердечно полюбил поэта [героя Кулішевого роману,
Євгенія Онегіна. – *Є. Н.*].
Поэтов давний друг и брат,
Он юный уважал талант.
А тот – в нём ум глубокий видел
И сердце свежее ценил.
Пустынник то же всё любил
И то же всё он ненавидел,
Что и Онегин.
“Боже мой!
Да это будто я другой!” –

XXIV

Евгений думал [10].

Ця духовна спорідненість з авторитетним, досвідченим і до того ж поважним віком Плетньовим зумовила істотний вплив останнього на Куліша, його певне світоглядне уподібнення до свого патрона, про що зізнався сам Куліш у листі до кн. М. Шаховського від 1 січня 1894 р.: “В 1844–1845 [точніше: 1845–1846. – *Є. Н.*] годах я, будучи таким неопытным и, должен сказать, порченым юношей-провинциалом <...>, попал в руки несравненному П. А. Плетневу, и он пересоздал меня так, что, отправляя за границу в 1847 году, писал Жуковскому: ‘посылаю тебе другого себя’” [11].

Про те, що Куліш у ту пору відчував на собі сильний вплив світосприймання і літературно-естетичних уподобань Плетньова, свідчить і запис у Кулішевому щоденнику від 16 жовтня 1846 р.: “Теперь я вижу уже, как много подействовало на меня сближение с П[етром] А[лександровичем]. Я с гармонировался, руководствуясь его правилами, вкусом и духом суждений. В нём обыкновенное и простое удивительно возвыщено до поэзии. Не знаю человека, подобного ему. Грабовский весь из противоречий” [с. 39].

Вплив Плетньова, в особі якого Куліш, за його визнанням, мав “порадника”, що розмовляв з ним “як батько з сином про всяку столичну всячину” [I, 361], не зводився до суто естетичних смаків та духовних потреб, а заторкував ідеологію, спонукаючи Куліша, по-перше, до поміркованости в суспільно-політичних поглядах, а по-друге, до обережності у висловленні своїх політичних переконань. У листах з Петербургу до “київського апостольства” (кирило-мефодіївських “братьчиків”) Куліш, за його словами, був “невловимий, як воздух” –

“бо й сам Плетньов остерігав мене, – пояснював він в “Історичному оповіданні”. – Був-бо се чоловік чистий, як голуб, і мудрий, як змія. Раз я сказав йому: “Петре Олександровичу! (Звичайно, не по-нашому.) От ви були наставником великого князя-наслідника. Чом ви не зробили з нього такого чоловіка, як самі, щоб у нас колись царював такий толерант, як ви?” Вислухавши се найвне питаннє, аж розсердивсь на мене ісповідник Пушкіна (так можна його величати). “Ах ви, мечтателі! – гірко промовив, зчервонівши од благородного гніва. – Ви й сього не знаєте, що, тимчасом як я годину чи дві з ним бесідував, під дверима стояв уже десяток чортів, і він од мене переходив до них у лабети!” [I, 361].

Однак цей вплив Плетньова не був абсолютний, бо не поширювався на національні переконання молодого Куліша, який завзято відстоював їх у досить-таки бурхливих суперечках, що виникали між ними навколо національного питання:

<...> Пустынник
В часы их диспутов бывал
Безжалостный его противник.
Его он часто упрекал
В тупом, слепом патриотизме,
Провинциальном эгоизме,
Которым на беду полна
Моя родная сторона.
Дошло б до ссор; но, слава Богу,
Пустынник скоро умолкал,
Хотя тот резко намекал,
Что он хромал на эту ногу.
Во всём же были остальным
Согласны сердцем и умом [12].

Про своє скептичне, ігнорувальне ставлення до слов'янського національно-культурного відродження Плетньов писав у листі до Я.Грота від 30 жовтня 1846 р., схвалюючи лише сuto антикварний, дослідницький підхід до інослов'янської історії, культури та літератури і відкидаючи не тільки політичні домагання бездержавних слов'янських народів, а й їхнє прагнення й далі розвивати свою самобутню культуру й письменство: “Касательно славянщины я того мнения, что прекрасную можно сделать вещь, изучая памятники её истории и литературы, – но не далее. Возгласы о том и о сём – всё это глупые бредни. Я то же советую Кулишу и касательно Малороссии” [13]. Таке ставлення Плетньова випливало не так з шовіністичної настроєнності, як радше з просвітительсько-раціоналістичних уявлень, з того, що він не бачив доцільності і перспективи у національному (політичному та культурному) відродженні бездержавних слов'янських народів.

У Петербурзі 1846 р. Куліш закінчив історичний роман українською мовою “Чорна рада”, незважаючи на те, як зазначив він в

автобіографічній “Жизні Куліша” (1867), що “Плетньов за пустоту вважав писаннє по-нашому, та й ні єдиної людини не мав коло себе Куліш, щоб думала інше; а проте прямував своєю дорогою і пильно дбав про українську будущину” [I, 251]. Та хоча Плетньов і не сприймав усерйоз літературної творчості українською мовою, усе ж Куліш, за його свідченням, не тільки “не таївсь” перед ним із своїм “рідним словом, служачи сьому слову вже й тоді над усе інше служеннє”, а й саме йому залишив “на скованку” рукопис “Чорної ради”, від’їжджаючи в закордонне відрядження в лютому 1847 р. [I, 544].

Про це Куліш спеціально згадав у “Присвяті” до “Позиченої кобзи” (Женева, 1897), щоб пояснити, чому він присвятив цю збірку поетичних перекладів українською (!) мовою не кому іншому, як Плетньову, котрий легковажив україномовну творчість. Те добро, яке зробив Кулішеві у його молодості Плетньов, у пам’яті вдячного автора збірки переважило той прикий факт, що улюблений наставник свого часу не підтримав його спроб писати українською мовою.

Безперечно, люб’язний Плетньов хотів зробити зі свого підопічного російськомовного, ба, навіть російського письменника і вченого, проте щироукраїнське єство Кулішевої душі, сформоване ще з малку в рідній Сіверщині і зміцнене у благодатній атмосфері національно-культурного та патріотичного руху наддніпрянської молоді в романтичну добу 1830–1840-х рр., активно й успішно протидіяло цим русифікаторським зусиллям. А загалом, тієї пори Куліш формувався як двомовний (російсько-український) письменник.

Розходження в національному питанні виникли в Куліша не тільки з Плетньовим, а й з його юною дочкою Ольгою, ставши непереборною перешкодою на шляху їхнього інтимного зближення, зростаючої симпатії Пантелеймона до неї. В автобіографічній “Жизні Куліша” письменник свідчив: “Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились. Була в Плетньова дочка – молоденька дівчина тихої, любязної вдачі. З півтора року прожив тоді Куліш у столиці. Дівчина на його очах доросла повного дівоцтва. Як з братом, вона з ним дружила, і – хто відає? – може, була б інша його доля, коли б не одно слово, яке вона пробовкнула. Знайшовши сем’ю по своїй уподобі, по своїм звичаям, думав часом Куліш, що тут йому й вік вікувати. І в отця душа йому люба, і дочка до його простим дівочим серцем лицяється, і весело йому й тепло між ними.

Так уже думку був наладив, щоб не шукати щастя на Вкраїні; та раз, розговорившись про наші думи народні, про пишне українське слово, до панночки і каже: ‘Вот и вы со временем выучитесь по-украински’. А вона йому: ‘Никогда’ Мов у серце ножем се слово йому вкололо, і з того часу перестав дивитись на неї як на суджену.

І не знала небога, що в ту хвилину сталося, бо рідко коли виявляв Куліш, що його вразило. Вже як був Куліш жонатим, пішла вона за такого пана, що не жадав і не вмів шанувати її душі святої” [I, 250].

Палкий шанувальник творчості Пушкіна і один з його кращих друзів, Плетньов багато розповідав про великого поета Кулішеві, чим значною мірою стимулював його захоплення пушкінським генієм, яке почалося в юного Пантелеїмона ще під час навчання в Новгород-Сіверській гімназії (за Кулішевими спогадами, “по гімназії тоді ходило багацько переписаного з Пушкіна, Жуковського і інших прославлених поетів великоруських” [І, 242]). Викладаючи в Києво-Печерській школі російську мову (1841 р.), Куліш навчав учнів, зокрема, “произношению стихов Пушкина”, як свідчить його власноручний запис у шкільному журналі, у якому вчителі фіксували дати і зміст уроків [14].

Про те, що Куліш виявляв зацікавлення Пушкіним ще до знайомства з Плетньовим, свідчить Кулішів лист до М. Погодіна від 2 березня 1843 р., в якому наш письменник просив надіслати йому з Москви до Києва, зокрема, твори Гоголя і Пушкіна [15].

Ще до знайомства з Плетньовим Куліш знов напам’ять вірші Пушкіна та інших російських поетів, у тому числі й маловідомих, що продемонстрував на зібраннях плетньовського гуртка, чим викликав захоплення у свого патрона. Про це Куліш згадував на схилку літ у листі до кн. М. Шаховського від 18 січня 1894 р.: “Во время оно беседовали мы о том, о сём в маленьком кружке Плетнёва, которого я восхищал, бывало, знанием не только Пушкина и Жуковского наизусть, но и таких поэтов, о которых никто из его кружка не слыхал. Он меня очень любил и не раз воскликал, обращаясь к представителям тогдашнего молодого поколения: ‘Вот как надо изучать русскую словесность!’” [16].

В “Історичному оповіданні” (1882) Куліш з вдячністю згадував Плетньова, своє зближення з ним у Петербурзі з листопада 1845 р. і, завдяки цьому, глибше пізнання Пушкіна як поета й особистості:

“Щаслива доля звела мене близько з найкращою, може, людиною, яка була тоді в російськім Вавилоні, з близьким другом Пушкіна, Плетньовим. Не минуло тоді ще й десяти літ од смерти Пушкіна. Ще пахло ним усюди по тому городі, котрий хоть би й запався, то житиме вічно в його животворящому слові; а нігде так виразно і так любо не пахло Пушкіним, як у господі його найближчого друга. Хіба в небесному царстві було б мені так добре, як було коло сього теплого, чистого, ясного, коло свого високого і простого серця” [І, 361].

У 1890-х рр., шанобливо присвятивши пам’яті Плетньова свою останню поетичну збірку “Позичена кобза”, вдячний Куліш у “Присвяті од староруса новорусові” відзначив, що Плетньов був “у своїй смирності” таким “принадноповажним”, що “великий з-проміж великих і невмирущих Пушкін не раз мовляв йому ревно від серця: ’Коли б мені дано було народитись удруге, так усе мое, яке воно ні є в мене, занедбав би, щоб вирости мені Плетньовим, а не Пушкіним, таким Плетньовим, яким його знаю’” [І, 544] [17].

На противагу літературним салонам, що викликали розчарування

в героя роману “Евгений Онегин нашего времени”, у ньому опоетизовано дім Плетньова-Пустынника як “круг блаженний, / Из общих правил исключенный”, де зберігся справжній дух тодішніх найвизначніших майстрів художнього слова:

Здесь Пушкин, вечно вдохновенный,
Жуковский, царь отрадных дум,
Здесь Грибоедов, гордый ум,
И Гоголь, мой земляк почтенный,

Все были живы для него [героя роману, списаного з Куліша. – Є.
Н.]

Они Пустынника его
XXIX

Как брата доброго любили,
И дружбы ласкою живой,
И песнями его дарили.
Бывало, утренней порой,
Когда столица засыпала
После полуночного бала,
Друзья Пустынника мои
Беседы тихие свои
Вели, бродя по тротуарам.

Куліш навіть завіршував спогади Плетньова про його літературне коло, особливе місце в якому належало Пушкінові:

Ах, долго, долго я томился
В столице грустным сиротой,
Пока с родною мне семьёй
Поэтов братьев не сдружился!..
О Пушкин, жизни нашей цвет!
Как рано ты оставил свет!

XXXI

Здесь в этом доме он, бывало,
Блистал умом среди утех:
Здесь часто эхо повторяло
Его живой, сердечный смех.
И здесь же мой кумир Жуковский,
Прервавши диспут философский,
Шутил наивно, и не раз
От пушкинских лихих проказ,
Как пестун-дядька, умилялся.
Сердила эта блажь меня
(В поэта Бога видел я),
Он – добродушно улыбался.
Певец небесной красоты!
Зачем от нас далече ты?..

Під впливом цих спогадів Плетньова Куліш вустами свого героя-поета, який звертався до Пустынника, шкодував, що не мав можливості особисто спізнати цих знаменитостей:

Блаженны вы, мой друг, стократно! –
Твердил мой пламенный поэт, –
А для меня так невозвратно
Изчез природы русской цвет!
Я дал бы жизни половину,
Когда бы вещую дружину
Увидеть небо мне дало!

У романі Куліш згадував також свою незбуту надію на те, що під час наукової подорожі по країнах Центральної Європи (із зайздом до Німеччини), куди він вирушив у лютому 1847 р. за відрядженням Петербурзької академії наук, йому вдастся зустрітися там з Жуковським:

Теперь желание одно
Меня в тоске одушевляет:
Ещё меж нами, на земле,
В Немецкой вольной стороне,
Живёт один, кто освящает
Наш опозоренный Парнас...
О, музы! умоляю вас –

XXXIII

Меня к нему перенесите! [18].

Про цю заплановану, але не здійснену (через арешт у Варшаві на початку квітня 1847 р.) поїздку до Німеччини та зустріч з Жуковським, до якого він їхав з рекомендаційним листом Плетньова, Куліш згадував також в “Історичному оповіданні”:

“На початку року 1847-го <...> не було, може, тоді й на всій Україні такого щасливого чоловіка, як я. Бо, не згадуючи ні про що інше, доволі було для великого мого щастя й того, що їхав я простісінько до учителя і друга Пушкіна В. А. Жуковського і мав у пазусі лист од Плетньова, котрий починався словами: ‘Посилаю до вас другого себе’; а в Жуковського жив тоді Гоголь” [I, 362].

У вже згадуваному щоденникові Куліш старанно занотовував епізодичні спогади про Пушкіна його сучасників, особливо Плетньова, який любив згадувати різні характерні, зокрема кумедні, випадки, як висловився Куліш, “из пушкинского периода своей литературной жизни” [с. 35]. Цей щоденник, що його вів Куліш російською мовою з 28 грудня 1845 р. до 6 жовтня 1848 р., є цінним джерелом для пізнання літературної атмосфери в Петербурзі 1830–1840-х рр., зокрема, психології та поведінки Пушкіна, його взаємин з колегами-літераторами.

У щоденнику знаходимо, зокрема, таке важливе свідчення:

“Рассказывал П[етр] А[лександрович], как Пушкин в последние

свои годы скучал жизнью. ‘Жизнь, – говорил он, – подобна книге, которую каждый день читаешь. Она занимательна до тех пор, пока нова, но перечитывать одно и то же скучно’’ [с. 31].

Це один цікавий спогад:

“Пушкин любил Гнедича со всеми его странностями, которые особенно восхищали его в устах Плетнева; но после визита Гнедичу всегда говорил Плетневу: ‘Что ты мне нагородил вздору о Гнедиче! Я сейчас был у него. Скучен, как чёрт!’ Это, однако ж, не мешало ему находить его снова занимательным, когда Плетнёв начинал о нём рассказывать. Наконец, у него составилось убеждение, что ‘Гнедич хорош только в рассказах Плетнева’’ [с. 37].

У Кулішевому щоденнику зафіксовано проникливу інтерпретацію Плетньовим однієї сентенції, висловленої в “Евгении Онегине”, з морального погляду, здавалося б, вразливої. 10 жовтня 1846 р., підвозячи Куліша з університету додому, Плетньов по дорозі “говорил о глубоком значении стихов:

Любите самого себя,
Достопочтенный мой читатель!
Предмет достойный...

Под именем любви к самому себе он разумеет не низкое себялюбие, а уважение к человеческому своему достоинству, заботу об усовершенствовании своей природы и стремление к наслаждениям внутренним без содействия и тому другой или других особ. Пушкин любил сквозь шутку блистать высокими мыслями, и П[ётр] А[лександрович] уверен, что к этим стихам приготовили его предварительные страдания от неверности счастья, основанного на любви романической или дружеской, и убеждение, что только в самом себе можно найти осуществление высокого идеала, которого напрасно ищет поэт в людях” [с. 36–37].

Плетньов згадав також “рассказ Пушкина” про поета Івана Дмитрієва, який “читал иногда Пушкину и другим свой журнал, наполненный прескучными вещами [йдеться про рукописні мемуари “Взгляд на мою жизнь”, закінчені 1825 р. – Е. Н.], и тут же вспоминал и рассказывал замечательнейшие и характеристические анекдоты” [с.33] [19]. Розповідав Плетньов і про “комические минуты”, зокрема таку: “Пушкину, Баратынскому, Плетнёву и другим трудно было удержаться от смеха, когда, декламируя отрывок из поэмы Баратынского “Пиры”, Гнедич, кривой на один глаз, произнёс стих:

На всё взглянул я верным глазом” (с. 35; див. також с. 38).

З чиїхось спогадів (якщо не Плетньова, то, принаймні, когось із його оточення) Куліш зафіксував той першопоштовх, що спонукав Пушкіна написати в “Разговоре книгопродавца с поэтом” 12 рядків про своє розчарування у власних читачах: Олександри Воїковій, дружині поета й критика Олександра Воїкова, “не нравилось в какой-то пьесе

Баратынского слово ‘силился’, потому что оно напоминало ей некоторые слишком прозаические вещи. Пушкин с негодованием узнал о такой гадкой критике стихов, которыми он восхищался, и это подало ему повод написать в “Разговоре книгопродаца с поэтом”:

Не чисто в них воображенье:
Не понимает нас оно,
И, признак Бога, вдохновенье
Для них и чуждо, и смешно” (і т. д., с. 33–34).

Зі спогадів Плетньова Куліш записав і рилєєвське порівняння себе з Пушкіним, не позбавлене завищеної самооцінки: одного разу Рилєєв, Лев Пушкін (молодший брат поета) і Плетньов “за обедом порядочно выпили, и, когда беседа сделалась искреннею, как обыкновенно бывает в таких случаях, П[ётр] А[лександрович] спросил: ‘Ну, скажи, Рылеев, откровенно, ты считаешь себя великим поэтом?’ На это тот отвечал, что Батюшков и Жуковский для него не соперники, что и сам Пушкин не превзошёл бы его, если б не написал “Цыган”: одни “Цыганы” превзошли его произведения” (с. 30).

Природно, що, крім записів подібних спогадів, у Кулішевому щоденнику, веденому в атмосфері плетньовського культу Пушкіна, є й кілька покликів на творчість великого поета: Куліш цитував суголосні своїм настроям і світським спостереженням рядки з пушкінських віршів. Так, вечір в О. Ішимової, де Куліш застав “множество дам”, нагадав йому характеристичний опис подібних вечорів у строфі XLVIII глави сьомої “Евгения Онегина”: “здесь” “так скучно, и разговор идёт так бездушно, так бессвязно, что невольно припоминаешь стихи Пушкина в “Евгении Онегине” <...>”. Після наведення згаданої строфи (“Это самое точное изображение здешних дамских вечеров”) Куліш, у характерному для нього руссоїстському дусі, в нотатці від 29 грудня 1845 р. пояснював, від чого така бездушність і нудьга на подібних вечорах:

“Оттого, что с детства погашают в женщинах искренность и уничтожают естественные движения души, научают их искусственному такту ходить, говорить, рассуждать, научают их самому непроницаемому притворству. Каждая из этих госпож, разряженных в кружева, лицемерит одна перед другою, потому что боится показаться странною, худо воспитанною и т. п. Между тем, если взять их отдельно, то многие из них имеют и собственный женский ум и собственное женское чувство; но это может открыть в них только тот, кто сблизится с ними в свободной домашней жизни, а не на принуждённых вечерах” (с. 13–14).

1 січня 1846 р. Куліш зробив лірико-автопсихографічний запис, з якого видно, що пушкінське світовідчуття певною мірою було близьким його тодішньому душевному станові:

“Как глубоко отверзлась разумению всего сущего в мире душа Пушкина! Перечитывая сегодня последние его сочинения, я очень был утешен, увидев, что иду по пути, на который и он под конец своей жизни

обратился. Это прекрасно выражается в его стихотворении <...>” –

і далі Куліш навів окрім рядки з незакінченого вірша Пушкіна “Странник”, у якому поет, “объят <...> скорбию великой”, мріяв “скорей вйти <...> / Спасения путём в таинственны врата” (варіант у Кулішевому записі). Відтак автор схильованих щоденниковых лірико-сповідальних роздумів співвідносив своє тодішнє (ще порівняно молодого віку) світосприймання з пізнім пушкінським:

“Как счастлив я тем, что для душевных наслаждений не нуждаюсь ни в обществе, ни в зрелищах! В тесной моей комнате мне гораздо просторнее, нежели иному в целом государстве. Мы здесь еще можем вкушать отчасти то блаженство, которое уготовано праведным. Всё зависит от воспитания нашей души. Начиная этот год, я молю Бога подать мне силы к беспрестанному усовершенствованию её <...>”. Така здатність зберігати душевну рівновагу на самоті, насолоджуватись власним внутрішнім умиротворенням, усамітненим духовним спілкуванням зі світовою культурою врятувала Куліша в останні 15 років його життя, коли він, відкинутий письменницькою і науковою громадою, осівши, разом з дружиною, у Мотронівці, не занепав духом, а навпаки, виявив ще більше творчої сили й наснаги.

Насамкінець цитованого запису Куліш виразив свої почуття поетичною молитвою Пушкіна – останніми рядками з його вірша “Отцы пустынники и жены непорочны...” (1836):

Владыко дней моих! Дух праздности унылой,
Любоначалия, змеи сокрытой сей,
И празднословия не дажь душе моей;
Но дай мне зреть <мои>, о Боже, прегрешенья,
Да брат мой от меня не примет осужденья,
И дух смирения, терпения, любви
И целомудрия мне в сердце оживи (с. 15–16).

Цей запис далеко не випадковий: у ньому дуже добре відбито специфіку Кулішевого сприйняття Пушкіна. Схильний до християнського моралізаторства, просвітительського подвижництва, до жертовності в ім’я національного й загальнолюдського поступу, маючи дуже серйозне ставлення до свого життєвого покликання, до літературної творчості як громадянської діяльності, Куліш навіть у порівняно молодому віці (йому було тоді 27) знаходив відгомін своїм душевним настроям у ліриці не молодого, а вже зрілого Пушкіна. Такий серйозний психологічно-пізнавальний, моралізаторсько-дидактичний підхід до перцепції пушкінської поезії був притаманний Кулішеві протягом усього життя.

Цікаво, що цим моралізаторським ставленням до Пушкіна Куліш був близький до свого наставника в молодих літах П. Плетньова, теж неабиякого мораліста. У Кулішевому щоденнику під 14 жовтня 1846 р. є велими показова щодо цього нотатка: одного разу Гнєдич

“трудился над запиской к Плетнёву, а Дельвиг, сидя у него, сказал ему: ‘Напрасно Вы, Николай Иванович, для него столько хлопочете: ведь он жжёт все записи’. Действительно, П[ётр] А[лександрович] жёг даже письма Пушкина и Жуковского. Я с удивлением спросил, когда он мне сказал об этом, для чего он это делает. ‘Для того, – отвечал он, – что на земле из них люди наделали бы мерзостей’” (с. 38).

Напередодні одруження з Олександрою Білозерською та від'їзду в закордонне наукове відрядження у країни Центральної Європи для вивчення слов'янських мов і культур, надане йому Петербурзькою академією наук за сприянням Плетньова, Куліш у листі до нього від 16 грудня 1846 р. виражав свій тодішній стан “чудного, светлого спокойствия” душі за допомогою крилатої фрази з пушкінських “Стансов” (“В надежде славы и добра...”) (1826): “Не знаю, бессмыслица ли это, или ясное предчувствие счастливой будущности, но только –

Гляжу вперёд я без боязни!” [20]

А проте, ні Пушкінові, ні Кулішеві надії на світле майбутнє не збулися: Микола І не виправдав сподівань російського поета й опосередковано спричинився до його загибелі (хоча б тим, що не відпустив його закордон чи бодай на село, як той бажав), а Куліш усього-на-всього через три з половиною місяці був заарештований у Варшаві і після ув'язнення та слідства за присудом того-таки царя відправлений на адміністративне заслання до Тули, де його рецепція Пушкіна вилилася в уже цитований роман у віршах “Евгений Онегин нашого времени”.

Так іще в молодих літах, значною мірою завдяки зближенню з П. Плетньовим, у духовому світі Куліша було закладено тривку основу його глибокого захоплення Пушкіним, що продовжувалося усе життя й особливо розгорілося в останніх десятиріччях (1870–1890-і рр.)²¹.

Поклики

1. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України [далі ІЛ]. – Ф. 18. – № 184. – Арк. 1, 2, 4–5, 35.
2. Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – СПб., 1896. – Т. 2. – С. 528.
3. Куліш П. Присвят од староруса новорусові // Твори: В 2 т. / 2-е вид. – К., 1998. – Т. 1. – С. 544. Далі покликаюся на це видання в тексті, зазначаючи римською цифрою том, арабською сторінку.
4. Так визначив його Куліш у “Щоденнику”: “маленький домашний кружок П[етра] А[лександровича]” (*Куліш П. Щоденник / Упоряд., приміт. С. М. Кіржаєва. – К., 1993. – С. 20*). Далі покликаюся на це видання в тексті, зазначаючи сторінку).
5. Киевская старина. – 1899. – Кн. 3. – С. 308.
6. Куліш П. Евгений Онегин нашого времени: Роман в стихах // Пантелеїмон Куліш: Збірник праць комісії для видавання пам'яток

- новітнього письменства. – К., 1927. – С. 186.
7. Дорошкевич О. Куліш – героєм роману // Там само. – С. 166.
 8. Див. зокрема: Куліш П. Герценів “Дзвін” [Упорядкування тексту, передмова Є. Нахліка] // Україна. – 1995. – № 19/20. – С. 7–9.
 9. ІЛ. – Ф. 18. – № 184. – Арк. 7.
 10. Кулиш П. Евгений Онегин нашего времени. – С. 187.
 11. Цит. за: Дорошкевич О. Куліш – героєм роману. – С. 162.
 12. Кулиш П. Евгений Онегин нашего времени. – С. 187.
 13. Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетнёвым. – Т. 2. – С. 846.
 14. Стороженко М. До біографії П. Куліша // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1923. – Кн. 2/3. – С. 199.
 15. П. О. Куліш: (Матеріали і розвідки). – Львів, 1929. – Ч. 1. – С.
 10. [У надзаг.: Збірник філологічної секції НТШ. Т. 22 (1).]
 16. Цит. за: Дорошкевич О. Куліш – героєм роману. – С. 162.
 17. Пор. відгук Гоголя про Плетньова (вони теж були друзями) у листі до Арк. Россета від 11 лютого н. ст. 1847 р.: “Это чистейшая душа в полном смысле слова, исполненная чистейших желаний” (Гоголь Н. В. Поли собр. соч.: В 14 т. – Л.; М.; 1952. – Т. 13. – С. 210).
 18. Кулиш П. Евгений Онегин нашего времени. – С. 187–188.
 19. У цитованому виданні у примітці до цього епізоду помилково йдеться про іншого Дмитрієва, Михайла (с. 72).
 20. ІЛ. – Ф. 18. – № 184. – Арк. 18.
 21. Докладніше див.: Теліга Ів. Пушкінська тематика у Куліша // Червоний шлях. – 1928. – № 8. – С. 97–110; Нахлік Е. “Больше всего полюбили мы... Пушкина...” // Радуга. – 1992. – № 9. – С. 121–126; Нахлік Є. Зіставлення і протиставлення Шевченка і Пушкіна в рецепції П. Куліша // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С. 27–46; № 4. – С. 27–45.

К.П. Ісаєнко

Античний міф у творчих пошуках раннього П.Куліша

Взаємопроникнення літератури і міфології є характерним явищем історії розвитку світової культури. Якщо сприймати культуру як систему множинних смыслів (за Ю. Лотманом – систему гетерогенності і семіотичного поліглотизму), то “література і міфологія – дві взаємно доповнюючі тенденції, з яких кожна споконвічно припускає наявність іншої і тільки в контрасті з нею усвідомлює себе і свою специфіку” [1].

Особливістю культурно-історичної ситуації початку XIX ст. є прагнення романтиків створити нову культуру з власною системою кодування пізнаваного на всіх рівнях вираження. Однією з визначальних рис романтизму – мистецтва, що прагне вловити характер всесвітнього розвитку, – є пізнання універсума чи його системи, створення

узагальнюючих символічних образів, за допомогою яких стане можливим осягнення суті буття. Тому романтиків приваблювали міфи: античні, біблійні, середньовічні, фольклорні, що були основою для переосмислення і створення власних міфологічних систем, власної міфології.

20-30-ті рр. XIX ст. – час формування літературних уподобань П.Куліша, – позначені особливою зацікавленістю народною творчістю, своєрідним культом народознавства, заманіштвованого романтизмом. Романтична художня свідомість витворила свою форму розгортання національного змісту, а тому ідеалізація, сакралізація, міфологізація, символ були орієнтовані не лише на свій, а і на чужий культурний простір. Залучення чужої культурної реальності (на рівні теми, мотиву, образу) сприяло створенню нової культурної моделі, але вже національно детермінованої завдяки переосмисленню інтерпретаторів. У ситуації українського національно-культурного буття XIX ст. саме така манера запозичення та трансформації матеріалу була ще і способом утвердження власного національного характеру, своеї суб'єктно-об'єктної моделі світу.

Дослідниками творчості П.Куліша, зокрема його ранніх оповідань, було відзначено факт запозичення сюжетів з античної міфології, зокрема з Гомерівської “Одіссеї” [2]. Поняття “гомерівська традиція” як у добу романтизму, так і загалом, вбирає достатньо широке коло сюжетів, образів, мотивів, що традиційно концентруються навколо “Ілліади” та “Одіссеї”. Найбільш популярними з них, тобто такими, що постійно функціонують в загальнокультурному просторі на різних формально-змістових рівнях і мають певні “відповідники” у кожній культурі, є образи Єлени (Краса), Ахілла (Сила), Кассандри (Пророк), Пенелопи (Вірність), Одіссея (Мудрість). Як відзначено сучасним дослідником, “активність міфологічних і легендарних сюжетів зумовлена, з одного боку, загальновідомістю використовуваних культурних зразків і багатозначністю їх структурно-змістових характеристик; з іншого – підкресленою актуалізацією позачасових координат традиційних сюжетів, переносом художньої уваги з розробки подієвого плану на всебічне дослідження світоглядних і моральних мотивувань канонічних ситуацій” [3].

Характерною рисою прилучення до гомерівської традиції раннього Куліша є прагнення до розробки системи морально-психологічних і поведінкових аспектів загальновідомих структур, що надає матеріалу багатопланового асоціативно-символічного значення. Вже у ранній період творчості письменника можна простежити прагнення відтворити цілісний образ “своєї” культури у просторі і художній хронології “чужої”, шляхом переосмислення і інтерпретації останньої. Таке усвідомлення себе у чужому, ніби у дзеркалі чужої культури, притаманно романтизму. Як і у багатьох інших сферах

духовного життя, у вивчені міфу романтизм відкрив нову сторінку. Сутність романтичного відкриття міфу полягала у тому, що старе його розуміння і тлумачення не відповідало запитам і пошукам романтиків. Особливо ж це стало відчутно на прикладі розмаїтого інтерпретування античності, що сприймалась своєрідним еталоном словесної творчості. Куліш, захоплюючись античним культурним світом, неодноразово наголошував на близькості українського фольклорного спадку за своєю художньою вартістю до грецької культури [4]. Але самим лише порівнянням та проведенням аналогій не обмежується Кулішева рецепція світового культурного спадку. Сформульована сучасним дослідником думка, що “Куліш якраз і боровся за те, щоб національна історія потіснила у свідомості співвітчизників чужоземну, в тому числі й античну” [5], не вичерпує всієї глибини ідеї звернення письменника до античності. Радше мова має йти про прагнення надати своїй літературі повнокровності у європейському сенсі: вона повинна опиратись на античні перві і моделюватись за зразком європейських літератур. Пізніші пошуки письменника підтверджують думку про те, що його ранні твори (зокрема “Україна” (1843), “Орися”(1844)), були початком своєрідної програми розвитку української культури і літератури. Протягом всього свого довгого творчого життя Куліш незмінно переслідував чітко окреслену мету: довести спроможність української літератури (а відтак – культури) як повноцінної, самодостатньої і національно маркованої, адже “саме етнічна маркованість дуже часто є головною передумовою того, що пам’ятка минулого, твори попередніх епох відлунюють у культурі того чи іншого народу пізнішого часу. Процес спадкоємності відбувається особливо продуктивно, коли виникає своєрідний резонанс тих образів світу, які розчинені в атмосфері і матерії творів культури” [6]. Кожна епоха має свій культурний міф і свій художній прийом “підключення” міфо-ритуального контексту до поетичного задуму. Звернення Куліша до міфу є прикладом переосмислення культурною свідомістю пізніших історичних періодів стійких світоглядових моделей, що апелюють до міфу і міфологічного як системи поглядів на світ. І йдеться не лише про інтерпретацію античного міфу, а і загалом про міф як організуючу ідею всього творчого розвитку.

Оповідання “Орися” є лише початковою моделлю, своєрідною спробою структурувати чи організувати світ. Будь-яка художня текстова структура (за В.Топоровим) є співвідношенням (синтезованим відношенням) кількох пластів [7]. Перш за все – пласти “розповідання”, чи “оповіді” і пласти “розуміння”. Перший формує структуру тексту, другий створює контекст сприйняття. На рівні структури (форми) “Орися” має ознаки “архетипної традиційності”: загальну схему сюжету з античності перенесено на національний ґрунт і власне змінено семантику самого сюжету. В центрі уваги Куліша родинна гармонія як ідеальна модель, у яку закладено універсальні цінності, яка вибудувана

з конкретних елементів своєї культури, є цілісною і символічною (репрезентовано важливі моменти життя людини з дотриманням “класики” родинно-сімейних стосунків). З іншого боку, рівень “розуміння”, сприйняття створює своєрідну ремінісценцію, нагадуючи читачеві загальні мотиви, вже відбиті у культурній свідомості. Цьому сприяє і власне авторська позатекстова примітка: “Писано 1844, сентября 7, у Ходоркові, в Свідзінського, прочитавши шесту пісню “Одіссеї”. Таким чином народжується факт гетерогенної пов’язаності створеного тексту із загальним семантичним смыслом міфу, ритуалу, уснopoетичної традиції.

Куліш, прагнучи національного відродження шляхом утвердження словесності, що не суперечило загальній заданості романтичної естетики, яка розуміла історизм трансцендентальним принципом проникнення у духовність старовини, ігнорував до певного часу принцип документалізму: “Думалось то так, щоб познаходити думки про всіх наших гетьманів та й зложить з них таку книжку, як Гомерова Іліада. Де вже я не виїздив по Україні, кого вже не розпитував: але ні, нема пісень про всіх гетьманів: позабували вже деякі і самі бандурники. Отож я, поміркувавши сам собі добре, як би то добавить тії пропуски, згадав усе, що чув про козаків од самих бандурників і старосвітських людей, згадав всю старовину, що позаписувано в літописах, як, що і коли діялось на Україні, та згадавши все це, (...) зложив оце старими словеси нової думи про тих забутих гетьманів, та й попритуляв їх до кобзарських думок всюди, де вже діди і не пам’ятають як співати” [8]. Куліш мав задум створити своєрідну епопею на матеріалі народних пісень, дум, переказів як фольклорного походження, так і авторських стилізацій. Прагнення заповнити “лакуни” у народній творчості викликані бажанням створити власний епос, – митець прагне до міфологічних схем і ходів, закріплених і добре відомих у світовій культурній традиції. Це сприяє розумінню творчості як міфотворчості, а поета – як міфотворця. Задум і принцип міфологічного моделювання у Куліша підтримується і популярними ідеями про самовираження народу у мові, історії, літературі. Духовний рух, що відбувався у Європі, зокрема у світі слов’янському, Куліш інтерпретує у дусі гердерівських положень: “Отсе ж не дурно оживають національності: се народи заявляють перед світом своє право на духовне господарство поруч з іншими народами. Не поети, не філософи, самохіть, по волі незагнужданого розуму, оглашають найглибші тайни своєї рідної національності: се народи викидають усякий свою корогов, іззываючи зо всього світу великодушних на святе діло чоловіколюбства” [9].

У загальному відродженні нації Куліш бачить особливу роль українства: “... ми – частка чоловічества, котру Бог послав у мир на добро всьому роду людському (...), в нашій душі повинен обзватися всякий глагол Божий до людей і з тим разом і порив – собі вознести

голос, яко нація з своєю особою задачею” [10]. Таке бачення обранності сприяє розумінню особливої ваги власного слова: “Слово, не що інше, як рідне слово, вернуло нам повагу між народами і нову підвалину під нашу жизнь історичну підкинуло” [11]. В той самий час, коли Куліш звертається до пропаганди власної словесності, самобутності культури, помітно його уникнення теми політичних потуг нації (1840-50-ті рр.). Лише у 1860-61 рр. Куліш виступає на сторінках “Основи” зі своїми “Обзорами української словесності”, вибудовуючи ряд Климентій – Котляревський – Гулак – Гоголь, задекларовуючи своє бачення початкового етапу розвитку української національної самосвідомості. Тим самим розвінчує уявлення про українську літературу як відгалуження російської. З поглибленим народознавчої концепції Куліша пов’язана і зміна його погляду на значення творчості Котляревського, який свою “Енеїдою” деміфологізував образ народу, яким його бачив Куліш.

Головний структурний компонент всякої міфології – поділ світу на профаний, земний, і сакральний, вічний. Куліш висловлював нездоволення саме манерою зображення життя українця у Котляревського: “Гляньте, в його Еней про рідну матір перед громадою такі речі говорить, що хоч втікай із хати; слухайте, як він нашими звичаями ганьбує...” [12]. Традиція, звичай, обрядовість, ритуал – для Куліша свого роду сакрум, на який митець не має права зазіхати. З поглибленим націєсофської концепції Куліша відбувається і зміна у його оцінці Котляревського: у епілозі до “Хуторної поезії” (1882) Куліш трактує творчість Котляревського як “наочне втілення таємничого закону воскресення замерлих національностей”, як рішучий крок у справі проголошення “нової нації між націями”. А у “Зазивному листі до української інтелігенції” він пише: “Велике се діло розпочав простодушно Котляревський”; відзначає потужну рецептивну дію поеми української історії: “... з малої і одрубаної собі речі судилось народитись такому, що зрослось із нашою долею навіки, чого не мусимо забути, чого не занапастить ні панський егоїзм, ні государна політика: народилась українська література” [13].

Остаточним орієнтиром для розвитку культурно-літературної концепції Куліша слугувала європейська модель побутування культури, згідно якої самоцінність кожної національної культури полягала у її прилученні до європейського розвитку із збереженням власної ідентичності. Міф про націю у європейському контексті як своєрідна форма вираження своїх політичних, культурних, літературних універсалій буде дієвим не лише завдяки прилученню до досвіду інших культур, але і актуалізацією “свого” у європейському контексті. Дотримуючись думки, що “у житті народу початок часто не відповідає продовженню, а кінець буває жахливим” [14], Куліш вважає прийнятним саме “підключення” української культури до європейського культурного потенціалу, і одним із кроків у цьому напрямку було оповідання “Орися”

як своєрідний художній експеримент. Поєднання античності і фольклору, переосмислення “свого” у іншому контексті сприяло зміні самої функціональної природи тексту: твори мають бути не лише національно марковані, але засновані на універсальних підвалинах, орієнтовані не лише на функціонування у межах локалізованого українського культурного простору, а і в системі європейських культур. Міф є універсальною мовою культури, а завдяки його трансформації художньою свідомістю відбувається вживлення архаїчних моделей у нове рецептивне середовище.

Література:

1. Лотман Ю., Минц З. Литература и мифология // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1981. – Т. 13.: Семиотика культуры. – С. 36.
2. Особливу увагу цьому питанню приділили: В. Петров. Етнографічне оповідання П.Куліша. // Куліш П. О. Твори. Статті. Дослідження.– К.,1930; П. Филипович Кулішева варіація міфу про Навзікаю. – Там само; Нахлік Є. Антична спадщина у творчості П.Куліша // Київська старовина. – 2001. - № 1.
3. Нямцу А. Загальнокультурна традиція у світовій літературі. – Чернівці, 1997. – С. 28.
4. Детальніше про ставлення Куліша до Гомера див.: Нахлік Є. Антична спадщина у творчості П.Куліша // Київська старовина. – 2001. - № 1.
5. Нахлік Є. Антична спадщина у творчості П.Куліша // Київська старовина. – 2001. - № 1. – С. 68.
6. Михед П. Українсько-російський культурний діалог у концепціях євразійців // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2 . – С. 135.
7. Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995. – С. 194.
8. Харківська школа романтиків. – Харків, 1930. – Т. 1. – С. 73-74.
9. Куліш П. Григорій Квітка Основ'яненко і його повісті // Куліш П.О. Твори: В 2-х т. – К., 1989. – Т. 2. – С. 488.
10. Цит. за: Дорошкевич О. Куліш і Милорадовичівна. – К., 1927.- С. 64-65.
11. Куліш П. Чого стоїть Шевченко яко поет народній. // Куліш П.О. Твори. – Т. 2. – С. 260.
12. Там само. - С. 257.
13. Куліш П. Цит. вид. – Т. 1. – С. 404.
14. Куліш П. Хуторна поезія... // Хроніка 2000. – К., 1993. - № 3-4. – С. 119.

Поезія Пантелеймона Куліша: від архаїки до міфо-історичної топіки

У першу чергу звернемо увагу на мотиви і топоси, які складають сюжетно-тематичну канву поезій Пантелеймона Куліша.

Якщо поняття мотиву для нас цілком зрозуміле і ми його сприймаємо як найпростіший компонент сюжету і весь час повторюваний психологічний комплекс ідей та емоцій [1], то категорія топосу для масового читача, навіть філолога, цілком нова. Щоправда, Д.Чижевський в “Історії української літератури” цей термін пояснює так: “Окрему групу прикрас стилю утворюють так звані “загальні місця” (грецьке “топос”, множина “топой”, лат. “loci communes”). Ця назва не має негативного характеру, як у поточній мові тепер. Це - певні теми, мотиви, які вживалися та й вживаються в певних випадках” [2].

Праці, присвячені топосам, знаходимо у французьких [3], польських [4], російських [5] учених. Найавторитетнішою у цьому плані є монографія Ернста Роберта Курціуса “Європейська література і латинська культура Середньовіччя” (1948), у якій він, демонструючи вражуючу ерудицію, аналізує репертуар топіки в літературній традиції Заходу [6].

Збірка П.Куліша “Досвітки. Думи і поеми”, що вийшла в 1862 році, викликала в періодиці різні, а часом навіть полярні думки. Б.Грінченко у своєму нарисі “П.О.Куліш” (1899) писав: “Після “Кобзаря” Шевченка — це кращий збірник малоросійської поезії, який завжди читатимуть земляки поета” [7]. Так же високо пізніше оцінив цю книгу О.Дорошкевич [8].

П.Куліш називає свою збірку “Досвітки”, виносячи в назву образ світла — головний узагальнюючий символ всього доброго, високого. Образ досвітків тісно пов’язаний із язичницькою традицією Київської Русі. Серед богів Київського пантеону, згадуваних у “Повісті временних літ”, на першому місці Дажбог, “божество світла, сонця, подавець благ”(Б.Рибаков). У “Слові о полку Ігоревім” читаємо: “Збыся Дивъ, кличетъ връху древа...”. На думку сучасного історика О.Знойка, “Див — це чоловічий початок Всесвіту, світло” [9].

У християнській традиції світло також є актом явлення предметності реального світу. У Першій Мойсеєвій Книзі Буття є такі слова: “І сказав Бог: “Хай станеться світло”. І сталося світло. І побачив Бог світло, що добре воно,— і Бог відділив світло від темряви” (І М.:7).

П.Куліш в “Заспіві” пише:

Удосвіта встав я... темно ще надворі...
Де-не-де по хатах ясне світло сяє,
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
“Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?”.

Образи “досвітків”, “світла”, “чи скоро світ буде?” можна розуміти буквально, а можна й переносно: досвітки нації, досвітки народу, досвітки держави, про які мовить “віще” поетове серце.

Інстинкт національного світовідчування героя подається як глибинний, містичний потяг до свого народу, як “знаходження себе в єдності з іншими, переживання своєї соборності, реальний вихід із себе, особливий *transcensus*” [10]

Ще Г.Сковорода писав: “Человъком есть не внѣшняя или крайняя его плоть, как народ рассуждает, но глубокое сердце или мысль его: она-то самым точным есть человъком и главою” [11]. Серце — один із найулюбленіших образів П.Куліша, багатомірна модель світу.

Ой ти мене, Україно,
Кохання навчила:
Кого стріну над Славутом,
Дам у серце силу...
Ой ти мене, Україно,
Навчила любити:
В кого серце кривавеє,
Мушу ізцілити.

Або:

Густий морок скрізь по хатах,
Густіший — в будинках,
Що нема душі живої
В сестрах-українках;

Що поникли в'ялим серцем,
Німоту кохають,
Покохавши, паненяток,
Німчиків рождають.

Саме через образ “серця” П.Куліш виходить на глобальні колії: “національна віра і печальна дійсність”, “народ і бездержав’я”, “свобода і рабство”, “внутрішнє” і “зовнішнє” в людині тощо, показуючи глибини національного інстинкту і його потяг до свободи. Особливо це помітно в його ліро-епічних поемах “Солониця” і “Кумейки”.

Звернемося до історичних подій, що лягли в основу поеми “Солониця”. Природне право українського народу на свободу і незалежність не може бути здійснене із-за литовсько-польського поневолення України і її татарського спустошення. Це й призводить, за

словами М.Грушевського, до ідеї “козацького імунітету” [12]. Наливайко, очоливши загін бездольних та безземельних селян, які не визнавали заможних і жадали помсти, починає масові виступи проти поляків. Об’єднане козацьке військо, виснажене і обтяжене обозом, переслідуване поляками, змушене було отаборитися під Лубнами, на урочищі Солониця. Інтриганська політика коронного гетьмана Станіслава Жолкевського відновила давні чвари між наливайцями і запоріжцями. Наливайці вбили Лободу, запорожці вибрали нового гетьмана і після страшного обстрілу здалися полякам на ганебних умовах і видали їм Наливайка і Шаулу. Тоді польське військо влаштувало страшну різанину безборонних козаків, з яких урятувалася лише частина, а самого Наливайка після важких тортур скарали у Варшаві лютою смертю: прилюдно на майдані одягали йому голову, четвертували і порозвішували на палях частини його тіла. Автор і ставить у вину “козакам-наливайцям”, що вони “воювати не вміли”, “ляхам та недоляшкам в неволю достались”. Польський уряд під виглядом законів хотів закріпити свої привілеї на володіння українськими землями і українським народом. Але це їх офіційне “право” було ложним, варварським, несправедливим. З цієї точки зору героїчні діяння козаків-наливайців цілком законні. Проте їх героїчний вчинок під Солоницею позбавлений моральної цінності: охоплені суб’єктивними пристрастями й самолюбством, вони в благородній боротьбі проти зовнішнього ворога забули про чесність один перед одним, що й призвело до трагічних наслідків.

Поразки зазнало козацьке військо і в бою під селом Кумейки на Чигиринщині. 1637 року в бою проти польського війська реєстровики вирішили видати полякам свою старшину (Павлюка, Томенка та інших), після цього ватажків полонили, катували, посадили на палі. Головним для Куліша у цій колізії є те, що, крім зовнішньої боротьби, в екстремальній, загрозливій для життя етносу ситуації захисники стають до боротьби ще й із чимось істинним, святым і моральним у собі, накликаючи на себе жорстоку помstu.

Історичні, соціальні конфлікти лягли в основу “Дунайської думи”. Предметом зображення тут також виступає подія визвольної війни українського народу 1648-1654 років. Автор роздумує над тим, наскільки війна псує людей, ставить їх в умови цілковитої марноти і неробства, вивільняє від загальнолюдських обов’язків, вип’ячує натомість умовну честь війська. Люди починають сліпо виконувати накази командирів, вбиваючи людей, що суперечить совісті, і розуму, і духу, і букві християнської моралі, перетворюючись у “бурлаків з довгими чубами”, “сірому темну”, “злодійство хиже”, що криється від карі. Поет висловлює докори на адресу городовиків та лейстровиків, протиставляючи руїнницькій силі козацтва “каштелянів”, “княжат”, “дуків”, “воєводів минувшини”, які від “татарви безбожної землю

захистили”, і за яких процвітала Україна “багатою, веселою”. М.Зеров має рацію в тому, що подібні Кулішеві постаті постають “як “ходячий кодекс лицарських чеснот” [13].

Подієвий вузол “Дунайської думи” перенесений у площину психології автора (героя), його емоційних переживань. Такі твори В.Фащенко відносить до “безфабульних” з тієї причини, що колізії тут на задньому плані, на передньому — дія внутрішня, а “сюжет будується швидше за законами лірики, ніж епосу” [14]. Саме тому у “Дунайській думі” відчути злиття ліризму і художнього психологізму (вміле використання паралелізму, риторичних запитань, повторень тощо), що дозволяє глибше розкрити моральні ідеали самого автора.

Окремо слід сказати про поему “Великі проводи”, яка, на думку Є.Нахліка, за панорамою зображення епохи, струнким сюжетом і багатогранно змальованими характерами “наближається до роману у віршах” [15].

Князь Ярема Вишневецький викликає до себе молодого отамана панцерного полку Голку і пропонує йому очолити в Гадячі шляхетське військо. Та “по дорозі” до місця призначення з ним відбувається несподівана метаморфоза: Голка переходить на бік козаків і починає воювати проти шляхти. У вчинках отамана виразно проступає характерна для справжнього епосу упорядкована співвіднесеність моментів причини і ланок наслідків.

Обставини виявляються “діяльнішими” за героя і нав’язують йому за класичним принципом “по дорозі” свій образ дій. Голка закохується у панянку Рарожинську, яка очолила загін шляхтичів, оборонців Гадяча, випускає її з полону і, вправданий судовою радою, далі отаманує і наводить страх на ворогів, забороняючи своїм козакам руйнувати церкви і займатися розбоєм. Козаки покидають його загін і переходятять на бік Хмельницького.

І хоч молодий отаман певен, що кожен його вчинок правомірний, добре обдуманий і залежить від його переконань, в остаточному підсумку випливає, що всі його вчинки наперед визначені і неминучі. Посланий Богданом Хмельницьким загін Кривоноса нападає на Голку і він гине у січі.

Якщо в українських народних думах та історичних піснях головним чинником урівноваження “елементів” волі епічного героя та могутності обставин виступала доля (фатум), то в П.Куліша — спектр політичних і моральних причин (множинність причин). Тут і незаконнонародженість героя в панських будинках простою селянкою, і політичні ігри Яреми Вишневецького за участю Гонти, про що він і не здогадується, і справжнє кохання отамана до шляхтянки Рарожинської, і розуміння автора, що збуджені війною пристрасті заглушують народну совість і релігійні почуття людей, збуджують всезагальну ненависть і благоговіння перед славою. І, нарешті, суворий закон війни — сліпо виконувати накази:

вбивати людей, яких ти ніколи не бачив і які не зробили тобі ніякого зла.

До ліро-епіки можна віднести й поему П.Куліша “Настуся”, образність якої має символічний характер. Автор у цьому творі знову звертається до міфологічних образів Дмитра Гуня, Морозенка. Вмираючи у бою над Сулою, козак Опанас Обух висловлює козакові Морозові своє передсмертне бажання: щоб його донька і Морозів син повінчалися. Настуся і Морозенко повінчалися, люблять одне одного, але їх кохання пов’язане з певними об’єктивними перешкодами: Морозенко має їхати на війну.

Кулішева збірка “Досвітки” має багато художніх достоїнств. Але оцінюючи їх, ми не повинні забувати й нещадної оцінки цієї книги І.Франком: багато в чому вона виступає блідим, емоційно і формально збідненим дублікатом “Кобзаря” Т.Шевченка [16].

Збірка П.Куліша “Хуторна поезія” з’явилася через двадцять років після “Досвітків”— час, за який поет помітно еволюціонував, а головне — викристалізував свій погляд на козаччину, українське романтичне козакофільство, долю України, взаємини рідного народу з ляхами і москалями, місце національної культури в структурі суспільної свідомості в минулому і тепер, цим самим відособившись від Т.Шевченка і заявивши про своє право на самостійне художнє мислення. Як і попередня збірка, “Хуторна поезія” була удостоєна кількох рецензій і відгуків, серед них — праці І.Франка.

У своєму “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 року” І.Франко дає дуже сувору оцінку згаданій книзі П.Куліша: “...Опублікував 1882 р. “Хуторну поезію”, в якій основою було заперечення цивілізації столичної і потреба вернути до цивілізації хуторної” [17]. В цій оцінці вловлено характеристичну рису поетичного світовідчування П.Куліша: вивільнитися з-під тенет цивілізації особистість може тоді, коли досягне “образу божого” (Т.Шевченко), стане особистістю культурною і оволодіє всіма духовними надбаннями, що передаються із покоління у покоління. Культура якраз і складає безсмертну душу людини і нації, її ментальне тіло, бо акумулює в собі усі форми понадособистісної свідомості, очищені від пристрастей і домішок фізичної природи. У вірші “До рідного народу” П.Куліш пише:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п’яниць та розбишак великих!..
На ж зеркало всесвітнє, визирається,
Збегни, який ти азіат мізерний,
Своїм розбоєм лютим не пишайся,
Забудь навіки путь хижактва скверний
І до сім’ї культурників вертайся.

“Азіат мізерний” у роздумі П.Куліша — варвар і руйнівник. Рюриків онук Святослав із своїм грізним закликом “Іду на ви!”, знищивши хозарський каганат на нижній Волзі, відкрив браму для Азії, орди якої віками нападали на Київську державу, аж поки у XIII ст. не захопили її повністю. Саме азіати нанесли нищівний удар по культурі нашої землі, яка “протягом довгих століть належала до антично-грецького кругу, до кругу античної Еллади” (Є.Маланюк) і була її північною межею [18]. А монгольське іго, вагу якого не слід недооцінювати, було лише трагічним збудником тих хороботорних бактерій, які розмножувалися в організмі Київської Русі ще від її початку. Роль Риму на теренах Подніпров’я відіграли варяги, саме вони прищепили нам “мілітарно-державницьку ін’екцію”, “почуття “меча” і “держави” [19]. На думку Є.Маланюка, варязький елемент у сполученні з азіатським і витворив містично-апокаліптичного звіра держави, який розчавив і поглинув людську особистість, зробив її не людиною, яка стояла, наприклад, в центрі античної культури Еллади, а “арифметичним складником безструктурного механічного колективу” [20].

В естетиці і художній практиці П.Куліша на перше місце висувається людська особистість, яка функціонує в контексті національної історії і культури, і, набувши рис народності, прилучається до духовності. Згодом П.Куліш напише свою знамениту статтю “Хутірна філософія і віддалена од світу поезія” (1879 р.) — книгу одкровень національно-духовного відродження українського народу. У цій статті він пояснює односторонність нашої культури, її яскраво виражену емоційність і мотивує це історичними причинами.

Іван Франко у статті “Хутірна поезія П.О.Куліша” відзначив, що духовне переживання історії та культури для П.Куліша важить значно більше, ніж будь-який їх матеріальний вияв, і прийшов до думки, що особистість як духовна субстанція менше всього відбивається в “Хутірній поезії” і оформляється вона абстрактними, знеособленими поняттями і топосами.

Одним із таких абстрактних образів у П.Куліша є образ поета-пророка. До нього він звертається у поезіях “До кобзи”, “Слово правди”, “Пророк”, “До Шекспіра”, “До рідного народу”, “До Шевченка” та інших. П.Куліш з болем говорить про відповідальність поета за долю України, народу, історії, культури. В апології національної історії він іде ще дальше, стверджуючи, що без національної історії нема людини. І тут його погляди збігаються з поглядами М.Драгоманова, а згодом — М.Грушевського.

Звертаючись до знеособлених понять і категорій, які рівноцінні для всього людства, поет опиняється перед проблемою: яким чином оформити ту чи іншу абстракцію (“універсальну правду”), надати їй значення правди індивідуальної, Кулішевої, як суб’єктивізувати індивідуальне? І тут позиція П.Куліша близька до позиції Т.Еліота, який

писав: “Можна сказати, що обов’язок поета як поета перед своїм народом не є головним: його прямим обов’язком є його мова; по-перше, він мусить берегти її, а по-друге, розвивати і вдосконалювати” [21]. Як і Т.Еліот, П.Куліш — хай інтуїтивно — розділяє віру романтиків і символістів у здатність слова створити реальність ще достовірнішу, аніж сама дійсність. Мотив непохитної віри в українське слово наскрізною ниткою проходить через “Хутірну поезію”:

Мовчки предки наші в полі,
Мовчки спочивають,
Тільки чорні могили
З вітром розмовляють.
Спочивають, дожидають
Праведного суду,
Що судити Україну
Рідне слово буде.

Підвищена увага П.Куліша до слова, до знань, до духовності призвела до того, що деякі вчені почали розглядати його як носія певних аристократичних тенденцій. М.Зеров писав, що в літературознавстві навіть поширився термін “аристократизм Куліша” [22].

Збірка П.Куліша “Дзвін” (1893) значною мірою розвиває мотиви “Хуторної поезії”. Як і попередній книзі, цій збірці притаманна двоїстість: з одного боку, автор глибоко вірить у завтрашнє України і стверджує неминучість її незалежності, щастя і справедливості, а з другого — знову бичує грубе, хижацьке козацтво, його дикість та безкультурність. Характерний у цьому плані вірш “Заспів”, який відкриває збірку:

У дзвони дзвоню я, до церкви скликаю,
До церкви вселенської правди.
У щиріх душ, чистих, високих шукаю
Проти гайдамацтва поради.
Зберімось, порадьмось, що маєм робити
З ордою, що нас облягає,
Тіснить, не дає нам культурі служити,
Руїнної слави жадає.
Порадьмосья віchem, як правда свободним,
Руїнні гріхи з себе змиймо,
І духом незлобним, умом благородним
Культурі спасенній служімо.

Вістря свого пера П.Куліш спрямовує проти апокаліптичних процесів національної історії, що відбувалися в добу Руїни (1663-1687) і характеризувалися розкутістю ірраціональної народної стихії, безпринципністю і користолюбством гетьманів І.Брюховецького,

Д.Многогрішного, І.Самойловича, П.Тетері та інших.

Вирішення усіх суперечності П.Куліш бачить у непохитній вірі у культуру, яка, на його думку, допоможе людській особистості здобути цільність і гармонійність, зруйновані сучасною для поета цивілізацією. Але він не враховує того, що до культури належить не тільки система освіти, релігії чи морального виховання. Певними продуктами духовної культури постають і держава, і народ, і національні ідеали, і герої в історії тощо. У контексті сказаного стає зрозумілим, що елементами культури є Київська держава з центром у Києві (із своїм продовженням у Галичі 12-14 ст.), і держава Богдана Хмельницького, і — вже після смерті П.Куліша — УНР, і нинішня самостійна Україна. Власне, тут постає найболючіша для двоїстої життєвої позиції П.Куліша проблема: як ставиться автор до держави, у якій живе?

Звичайно, сумніватися у любові П.Куліша до рідної України нема підстав і переконливим свідченням такої любові є і його участь у Кирило-Мефодіївському братстві, і майже вся художня творчість поета — від його першої поеми “Україна” аж до незавершеного твору “Грицько Сковорода”. Залишається нез’ясованою на сьогодні форма державності у творчості П.Куліша, яка розкривається у численних мотивах, темах, метафорах.

Якщо Кулішів приятель по Кирило-Мефодіївському братству Т.Шевченко невдовзі вийшов за рамки слов’янофільських ідей і відкрито став на захист незалежної України, написавши “Стойть в селі Суботові”, “Юродивого”, містерію “Великий льох”, то сам Куліш зовні залишився вірний ідеї слов’янської республіки. У вірші “Національний ідеал” він пише:

Без єзуїта Лях, Москаль без бюрократа
Зустріне серед нас приятеля і брата.
Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику,
Спорудъмо втрьох одну імперію велику.
І духом трьох братів освячений диктатор,
Нехай дає нам лад свободи імператор.

У цьому творі насторожують два моменти. По-перше, нівелюючий європеїзм, тобто можливість побудови ще однієї європейської цивілізації, в якій — жодної краплі національного буття. На відміну від Т.Шевченка, мало хвилює П.Куліша доля нації і національної культури. Він пише про культуру взагалі. Він веде мову про новий Вавілон денаціоналізованих держав, не підозрюючи, що космополітично заперечує Україну в ім’я абстрактної ідеї всеслов’янського об’єднання. Власне, над головою П.Куліша нависає абстракція, яка мало чим відрізняється від добре знаного нам “пролетарського інтернаціоналізму”. І, по-друге, насторожує сама природа цієї інтернаціональної цивілізації: вона у нього має характер “великої

імперії”, яку очолить “духом трьох братів освячений диктатор”, він і стане “імператором свободи”. Отже, П.Куліш через художнє слово прагне відновити перерваний зв’язок і ангажує ідею “освіченого монарха”. У цій ідеї вчувається відгомін раціоналістично-просвітницької доктрини “освіченого абсолютизму” і вона заговорила ще у “Хуторній поезії”, де він співав “Гімн єдиному цареві”, “Гімн єдиній цвиці”, звеличуючи державні заслуги Петра I і Катерини II. У “Дзвоні” панегірики на честь царів-культурників продовжуються (вірші “Подвижники свободи”, “Він і вона”, “Двоє предків”, “Петро та Катерина”).

І тут поет знову переходить до “руїнницької трагедії”, коли доля нації залежить від злоби та безкультурності козаків, їх егоїстичних почуттів і звірства, що породжує жорстокість ради жорстокості, помсту ради помсти (вірші “З того світу”, “До Тараса на небеса”, “До тарасівців”).

Нешадної оцінки П.Куліша удостоїлися й улюблениці народницької історіографії Б.Хмельницький та І.Мазепа. Першого він називає “злюкою”, “Хмелем злющим”, “необачним козарлюгою”, “паливодою”, “проводником орди на Україні” (“Титани”, “Гомер і Шекспір”, “Козацький жаль”, “До підкарпатських земляків”); другого - “зрадником з пращурів кривавих, з варягів”, “ублюдком можновладства” (“До Мазепи, прочитавши його біографію” та ін.”).

У своїй рецензії на збірку “Дзвін”, надрукованій у журналі “Жите і слово” за 1894 рік, І.Франко писав: “Ta є у “Дзвоні” дещо й інше, є низка віршів ліричних, особистих, тихих, як далекий гук вечірнього дзвону, а жалібних, як гірська трембіта. Небагато тих віршів... та вони становлять її головну вартість, їх сміло можемо і з погляду на форму, і з погляду на мову і на зміст зачислити до перлів нашої поезії. Ніколи Куліш не написав нічого кращого над отсю віршу, що має напис “Чолом доземний моїй же таки знаній”... Від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергійною мовою, яку отсе на старості літ віднайшов Куліш” [23].

Серед кращих ліричних творів І.Франко називає “Чолом доземний моїй же таки знаній”. Твір складається із чотирьох мініатюр. Це вірш-елегія, основою сюжету тут виступає не розвиток подій, а порух людського переживання, зміна емоційного стану: проживши із своєю дружиною багато років, поет з трепетом молодого серця і несподіваними припливами збентеження зізнається їй у своєму коханні, їх душі, як два серафими, піднімаються, як блаженний дух, над “грязею життя”. Основні якості цього “переливу настрою” — інтенсивність і фрагментарність. На зміну логічно завершеним і розгорнутим фразам, що були характерні для збірки “Хуторна поезія” і несли в собі думки й опис, тут приходять короткі фрази, які лягають, як мазки у живописі. Сюжет розімкнутий, він наче являє собою “потік свідомості” автора, коли всі часові інтервали

можуть деформуватися.

Квітки з сльозами,
Сльози з квітками
Не розлучаються, сестро, ніколи.
Скроплюють сльози
Пишнії рози,
Свої розкішні величні престоли.
Благоухають,
Землю скропляють
Пишні престоли праведних сліз — рози.

Матеріал цього вірша-уривка організується усім життям автора, життям почуттів, а тому й життям уявлення (початкове “Сльози з квітами” і кінцеве “Пишні престоли праведних сліз — рози”). Картини й епізоди випливають із переживання і його ж матеріалізують; особливо важлива змістова мотивація меланхолійного стану автора: сьогоднішній настрій загострюється контрастним передбаченням своєї долі, а слово “сестро” вносить у контекст розуміння того, що образи сліз і квіток — алегоричні образи. Поет говорить про муки можливої розлуки. Як розуміти образ “пишні престоли праведних сліз — рози”? Можливо, це троянди, з якими закохані прощаються, можливо — це символ розлуки. А порівняння “престоли сліз — рози” породжує образ дивовижної здатності і пластичності. Мініатюра з її вільним ритмом розрахована на уявлення читача, який “добудує” ситуацію до бажаної.

Великою емоційною силою, здатністю втілити світовідчування закоханої людини в усій повноті і багатосторонності, виразити найтонші відтінки почуттів, різноманітність психічних станів, силу й трепетність емоцій приваблюють й інші інтимні вірші Куліша (“Тroe схотінок”, “Чолом і ралець моїй знаній”, “Благословляю час той і годину”, “Дума про найвищий дар”, “До Ганни Барвінок”).

У 70-90-х роках П.Куліш створив низку великих за обсягом ліро-епічних поем: “Уляна-ключниця”, “Магомет і Хадиза”, віршовані мемуари “Куліш у пеклі”, “Маруся Богуславка” та ін. Деякі з цих творів згоріли під час пожежі 1885 року на хуторі Мотронівка (“Маруся Богуславка”, наприклад, збереглася без закінчення). З творів і задумів, частково відновлених, письменник згодом уклав збірку “Хуторні недогарки” (1902), куди увійшли чотири пісні поеми “Уляна-ключниця”, початки поем “Сторчак і Сторчачиха”, “Адам і Єва” та драматичні поеми “Нагай. Підспів під Вольфганга Гете”.

На закінчення не можна не згадати Кулішевої збірки “Позичена кобза” (1897), куди увійшли переклади та переспіви ліричних віршів і балад Гете, Гейне, Байрона та Шіллера. Він відтворив також рідною мовою більшу частину Біблії, поему “Чайльд-Гарольдова мандрівка”, “Дон-Жуан”, “Шильйонський в'язень” Байрона, 13 п'єс Шекспіра, особливо його “Гамлета”, у якому, на думку І.Франка, “дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концерті європейських перекладачів великого британця”. Саме з Кулішевої перекладацької

традиції вийшли І.Франко, А.Кримський, Леся Українка, М.Рильський, М.Зеров, П.Филипович, М.Драй-Хмара, Ю.Клен, М.Орест, С.Гординський, І.Качуровський, М.Лукаш, Г.Кочур, Д.Павличко та інші.

Література:

1. Краснов Г.В. Мотив в структуре прозаического произведения // Вопросы сюжета и композиции. Межвузовский сборник. - Горький, 1980. - С.70.
2. Чижевський Дмитро. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. - Нью-Йорк, 1956. - С.16.
3. Brunel Pierre, Pichois Claude, Rousseau André-Michel. Qu'est-ce que la littérature comparée. - Paris, 1991; білоруський переклад цієї книги: Што такое параўнальнае літаратуразнаўства? - Мінск, 1996 (розділ “Тэма, зразуметая як топас: топіка”).
4. Abramowska J. Topos i niektóre miejsca wspólne badań literackich // Teoretycznliterackie tematy i problemy, red. J.Sławiński. - Warszawa, 1986.
5. Панченко А.М. Топика и культурная дистанция // Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. М., 1986.
6. Curtius E.R. Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter. - Bern, 1948.
7. Гринченко Б. П.А.Кулиш, биографический очерк. - Чернигов, 1899. - С.41.
8. Дорошкевич О. Українська література. - К., 1924. - С.174-176.
9. Знойко О.П. Міфи Київської землі та події стародавні. - К., 1989. - С.61.
10. Булгаков С.Н. Христианский социализм. - Новосибирск, 1991. - С.179.
11. Сковорода Григорій. Повн. Зібр. творів. - К., 1973. - Т.І. - С.161.
12. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. - М., 1990. - С.155.
13. Зеров Микола. Твори: У 2-х т. - К., 1992. - Т.2. - С.201.
14. Фащенко В.В. Із студій про новелу: Жанрово-стильові питання. - К., 1971. - С.201.
15. Нахлік Є.К. Пантелеimon Куліш. - К., 1989. - С.20.
16. Франко Іван. Зібр. творів: У 50-ти т. - Т.33.-С.233-234..
17. Франко Іван. Зібр. творів: У 50-ти т. - Т.41.-С.286.
18. Маланюк Євген. Нариси з історії нашої культури. - К., 1992. - С.11.
19. Там же. - С.26.
20. Там же. - С.15.
21. Еліот Томас Стернз. Соціальна функція поезії // Вітрила - 88. - К., 1988. - С.86.
22. Зеров Микола. Твори: У 2-х т. - К., 1992. - Т.2. - С.187.
23. Див.: Нахлік Є.К. Пантелеimon Куліш. - С.30.

О.М.Моціяка

Жанрові особливості притчі у романі П.Куліша “Чорна рада”

З'ясуванню жанрової природи свого твору певну увагу, як відомо, приділяв сам П.Куліш. У статті “Об отношении малороссийской словесности к общерусской (Эпилог к “Черной раде”)” письменник указував, що у 1843 році мав намір створити перший в українській літературі історичний роман. Однак, зазначав далі П.Куліш, “сочинение мое вышло не романом, а хроникою в драматическом изложении” [1, 476].

І дійсно, хронікальне начало домінує у жанровій структурі “Чорної ради”. Як твір хронікальний, “Чорна рада” близька передусім до козацьких літописів XVIII ст. (особливо Самовидця і Г.Грабянки), на що неодноразово вказували дослідники.

Водночас, на наш погляд, “Чорна рада” споріднена і з таким провізовим жанром давньої літератури, як проповідь, і детальніше -притча, яка часто була складовою частиною проповіді.

Притча у змістовому плані виділяється тяжінням до глибокої “премудрості” релігійного чи моралістичного характеру, це центральний жанр у християнській і середньовічній літературі (наприклад, притчі Євангелій). Притча продовжує і в наступні десятиліття цікавити тих письменників, які прагнуть осмислити першооснови людського буття, виразити такі морально-філософські роздуми, що нерідко є протилежними до загальноприйнятих, панівних у суспільстві уявлень.

Крім того, притча кладе в свою основу принцип параболи: оповідь немовби віддаляється від даного часопростору і, рухаючись по кривій, повертається назад, висвітлюючи явище у філософсько-естетичному аспекті [2, 573].

На час написання “Чорної ради” у Пантелеїмона Куліша уже сформувався основний філософський принцип. Д.Чижевський писав, що це був “принцип романтичний і християнський заразом, і від цього принципу Куліш не відхилявся аж і в найостанні роки життя” [3,156].

Релігія пронизує свідомість українських діячів 40-х років, членів Кирило-Мефодіївського товариства (М.Гулака, В.Білозерського, М.Костомарова, Т.Шевченка та ін.), яким симпатизував, ідеї яких по-діляв П.Куліш. В “Історичному оповіданні” він згадував про це так: “Київська молодіж... була глибоко просвічена Святым Письмом, – се була молодіж високої чистоти духовної, апостольство лобові до близнього доходило в неї до ентузіазму” [4,359]. “Учителем київської купки послідувателів проповідника глаголів живота вічного був сам він” [4,360], тобто Ісус Христос. По відношенню до себе Куліш писав: “А я був дуже релігійним. Без фанатизму і нетерпимості... я був ентузіастом біблійного слова” [5,103].

Зрештою, на думку сучасних дослідників, релігійність та ідеалізм і стали філософською основою романтизму [6,133]. Так, романтичний історизм пов'язаний із твердженням про наявність у кожного народу “національного духу”, визначеного Богом. Звідси історичний шлях кожної нації – це шлях пізнання свого “національного духу”, через який пізнається Абсолют. Саме тому романтики виявляють інтерес до духовного життя націй у різні періоди її історичного розвитку.

Як романтик, П.Куліш обирає для свого твору сюжет із національної історії. Суспільний ідеал письменника теж по-романтичному знаходиться у минулому – часах Київської Русі та Б.Хмельницького, коли українці дбали передусім про своє духовне життя, збереження “національного морального кодексу” – “рицарської”, “козацької” слави, честі, єдності, вірності християнським заповідям (“а наш брат, як той неволиник до отця-матері, озивається до Бога, перед Богом душу свою, як горючу, невгласиму свічку ставить: тим-то й не слабло наше серце, тим-то ми сміливо рушали супроти нечистої сили, і Господь повсякчас помагав нам!” [4, 100-101]

Нова епоха українського народу почалася, з точки зору П.Куліша, після смерті Б.Хмельницького – епоха духовного занепаду.

Сюжет “Чорної ради” розвивається наче по принципу подвійної параболи: спроектований на сучасну автору дійсність і вписаний у теологічну картину світу як арену постійної боротьби між Добрим і Злом.

В історичному нарисі “Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького” (1843) Куліш подає картину національної деградації сучасників: одні, пригнічені “до крайності злуо судьбою”, “забыли о славе своего имени, приложились к скотам бессмысленным и уподобились им” (за О.Забужко, занепасті духом можна не тільки внаслідок пасивно-безвільної адаптації до накинутих згори чужих структур, а й просто спинившись у рості... так що нація немовби сама себе муміфікує [7, 28]), а інші, “недостойно обогащенные дарами земли, но бедные духом, превратились в куцехвостых немцев и французов”, відчужились від своїх земляків, яких зневажливо назвали “мужиками и хохлами” [8, 66].

У “Чорній раді” Куліша, на відміну від історичних поезій Т.Шевченка, відбувається не протиставлення, а перегук епох, позначених духовною кризою, із національної історії Куліш добирає подію, яка наче у фокусі відобразила стан Руїни на Україні, виключну політичну конфронтацию. На чорній раді (Ніжин, 1663), присвяченій виборам гетьмана Лівобережної України, перемогу здобув І.Брюховецький, що опирався на підтримку російського уряду і соціальних низів (черні), яким демагогічно обіцяв встановлення соціальної справедливості. Чорна рада завершилась кривавим самосудом черні над “кармазинами”, спровокованим І.Брюховецьким.

Як і сучасники Куліша, так і пращури часів чорної ради вражені

загальнохристиянським і “національним” гріхами. Так, козаки “забули й страх Божий” [4,48], захоплені “мізерною пихою” [4,46], прагнуть влади, багатства, почестей /”Почали козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші” [4,48], “золото того наробило, що безбожний харцизяка став їм у повазі, а щира душа мусить погибати [4, 157]. “О, ненаситная, жадоба старшиновання!” [4,97] – з болем вигкує Сомко. “...гетьманською булавою почали ігратись, мов ціпком” [4,42], – в унісон твердить Шрам.

Козаки втратили честь, славу, єдність (“честь, правда поламана” [4,136], “жодного ладу між козаками” [4,45], “кожен себе гледить, аби йому було добре” [4,97].

У своєму творі Пантелеймон Куліш ставить морально-філософську проблему: чому у певні періоди нація переживає стани духовної кризи і чи здатна вона подолати їх?

Відповідь у творі подається через призму християнської концепції буття. Релігійний пафос роману, його “духовну вісь” створюють біблійні цитати, переважно виділені автором у тексті графічно (їх більше десяти). Як і у “Выбранных местах...” М.Гоголя, ці цитати, як слушно наголошує П.В.Михед, “формируют своеобразный интертекст, фокусирующий и укрупняющий стержневые идеи книги” [9,70]. До того ж автор використовує мотиви, вислови, навіяні змістом і поетикою Біблії (про Іуду, Каїна та Авеля, притчує форму звертань до народу, властиву Шраму тощо). Постійно “підживлює” метафізичний дух твору надзвичайно часте вживання слів “Бог”, “божий” (більше 120 разів), “Господь” (до 40 разів), “Ісус Христос”, “спаситель”, “сила небесная”, “мати божа”, “Богоматір” та ін.

Провідні ідеї Куліша виголошують персонажі, чий досвід, життя підносяться до християнського і національного ідеалів (співець Божий чоловік, священик і полковник Шрам, курінний отаман Кирило Тур). Все це надає висловленим думкам сакральної цінності.

Письменнику близьке провіденціалістське тлумачення розвитку світу як наперед визначеного Богом. “Козацька доля в Бога на колінах” [4, 114], – каже Кирило Тур. Фаталізм звучить у багатьох репліках персонажів і особливо виразно в кінці твору у позиції оповідача, в якій історичні перипетії порівнюються із “заверюхою”, що “громом гrimить, вітром бурхає, світу Божого не видно, поламле старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило” [4,173].

Відповідно до цих ідеалістичних переконань у творі актуалізується релігійна символіка, що була особливо характерною для літератури XII-XIII ст. та епохи бароко. “Коли за дійсністю, за цим світом стоїть інший, вищий, то кожний об’єкт, кожний елемент буття в цьому світі вказує, натякає на вищий світ, є його образом, символом” [10,361].

Невипадково Д.Чижевеський наголошував, що “П.Куліш не менше символіст, ніж Шевченко” [10, 422].

У романі П.Куліша світ утратив свою гармонію. Відчуттям дисгармонії живуть майже всі персонажі твору: “Хіба не бачиш, як тепер усе на світі попереверталось!.. Увесь світ перелицьовано...” [Кирило Тур, 4, 155], “Тепер на Україні усе так перевернулось, переплуталось, перемішалось...” [Гвинтовка, 4, 110], “Жодного ладу між козаками” [Божий Чоловік, 4, 45], “Мабуть, тоді вже така година була, що й тут якось не було ладу ні між жінками, ні між чоловіками” [автор, 4,140] тощо.

Отже, світ романної дії – це світ хаосу. Поняття ж хаосу у християнській традиції означає не лише початок і кінець світу, що лежить у темноті до гармонізації його Богом, а й розлад у богоданому порядку, котрий спричиняється людським гріхом [11, 31]. Про це свідчать, зокрема, історичні катастрофи, що спіткали Ізраїль і були описані у Старому Завіті.

На зло, гріх штовхає людей диявол. Зло пов’язане з темнотою і потъмаренням розуму.

Чорна рада і постає в П.Куліша не тільки історичною назвою події, у якій брали участь соціальні низи (чернь), а й символом духовного убозтва, гріха, темноти, поклоніння дияволу.

На чорну раду, підкresлює П.Куліш, “поздазилась до Іванця сама погань з України, а добрі люди не пойняли голтьяпакам віри” [4, 166]

Як синонімічні вирази вживас П.Куліш слова “чорний люд”, “темний люд”, “темнота”, увиразнюючи цим символічне наповнення образу, “Біdnїї, сліпорожденні ви діти! – сказав їм крізь сльози Шрам. -Нехай Господь змилується над вашою темнотою” [4, 99]. “Темний люд за карбовав собі в голови кармазини да нашийники” [4, 102]. “Чорний люд збирається під Ніжень” [4, 114]. Чорну раду полковник Шрам називає, “похмурною годиною” [4,136].

На чорну раду приходять люди, спокушені земними пристрастями -кар’єрою, славою, легкою наживою, ті, хто не твердий у вірі Богові. Прихильників чорної ради П.Куліш подає як жертв диявольської омані (чорну раду називає “запорозькою оманою” [4,170]), а деякі образи “дияволізує”. Так, Петро у подумках до Сомка каже: “Да на кого ти спираєшся , коли б ти тілько відав! Диявол давно вже відлучив од тебе вірнїй душі” [4, 147]. Вуяхевич, ходячи за Шрамом, що своїми притчами “схилив буй душі до кротості да любові” [4,139], як диявол, “всівав плевели в пшеницю”. Зрештою, і сам Брюховецький змальовується і як антихрист, що “давно вже чортяці душу запродав” (Черевань, 4, 140), і як жертва диявольської спокуси. Наодинці він зізнається: “Казна – як доля чоловіка ворочає! ... Мабуть, сам лихий мені помогає...” [4, 162].

Бенкет Брюховецького з московськими воєводами після чорної ради нагадує зібрання антихристів: “А тї окаяннї сидять за столами в

чужих кармазинах, що де на яких і не сходяться, і п'ють горілку, як воду, хваляться такими добрими вчинками, що аж мороз іде поза спиною, крик, галас зчинили несказаний” [4, 157].

Цей паралелізм видається ще переконливішим у контексті біблійної цитати (Псалом I, ст.1), вкладеної в уста Кирила Тура, який хоча і підтримує зовні ідеї чорної ради, але душою їх не сприймає: “Хотілось би чоловікові не стояти на путі грішників, не ходити на совіт нечестивих, не сидіти на сідалищі губителей, таж що ж? Не всякому рівнятись із Божим Чоловіком” [4, 131].

Отже, чорна рада і символізує “совіт нечестивих”, сліпих і темних душою.

Шлях до гармонізації буття бачиться у романі на шляху гармонізації людської душі. Згідно із своєю філософією “двох натур” та ідеями кордоцентризму П.Куліш утверджив примат внутрішніх, духовних цінностей, чуттєвого, широго, “сердечного” сприйняття світу, якого позбавлені учасники чорної ради. “Збоку дивляться люди, дивуються, що блищиць, сіяє, а в серце ніхто не загляне” [4, 138].

Образ серця є досить містким у П.Куліша. Д.Чижевський глибоко розкрив його змістове наповнення переважно у поезії П.Куліша, в якій серце є виразником “глибини” душевної, езотеричного сприйняття світу, “храмом” Бога, осередком патріотизму, духовності, символом хутірського способу життя, жіночого начала, схованкою народної мови і давніх звичаїв та ін.

У “Чорній раді” Куліш виявляє, по-перше, фольклорне розуміння серця як міфopoетичного художнього образу чистоти й широті, емоційної глибини, любовних почуттів. “Я до вас із ширим серцем, а ви до мене з хитрощами” [Петро, 4, 55], “Рад я йому з широго серця” [Шрам, 4,59], “серце її (Лесі – О.М.) навіки од Сомка одвернулося” [4, 93], “повернулось у старого (Шрама – О.М.) серце” [4, 42], “тяжко моєму серцю” [Шрам, 4,47] та ін.

“Сердечне” сприйняття світу символізують також поняття вогню, сліз. “А Самко знаєте який? Зараз загориться, як порох” [4, 45], Шрам “гарячий був” [4, 40], “Не один козак гірко плакав од сї думи” [4, 44] тощо. Невипадково чорна рада за принципом контрасту порівнюється із завірюхою, хугою, хуртовиною і є символом нешиrosti і нечистоти у людських взаєминах.

По-друге, серце у “Чорній раді” постає і як романтизований символ національної душі, українського менталітету. Ще ідеалізуючи козацтво минулого, Куліш зазначає, що “Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дній не замовкали...” [4, 65]

Серце символізує також найглибинніший, духовний зв’язок нації. У 1808 році Й.-Г.Фіхте у праці “Промова до німецької нації” наго-

лошував, що “національний принцип, – він духовний принцип, не природний, не біологічний... кожен, хто вірить у духовність та у свободу цієї духовності й прагне вічного відтворення... той, де б він не народився та якою б мовою не говорив, є нашої раси...” [7, 28] Саме тяжіння серця до серця і усвідомлюється Кулішем як формула національного єднання [6, 10]. Сомко: “правда не в одного мене живе в серці” [4, 168]. “Усі злились у одне серце і в одну душу” [4, 171].

І все ж найвище у П.Куліша піднесено образ серця (душі) як езотеричної субстанції, через яку відкривається людині Бог, шлях у Безкінечне. “Треба угождати тільки Богові, а Бог говорить нам через наше серце” [Лист до дружини, 3, 158].

Саме ті персонажі, чиє серце відкрите Богові, найглибше усвідомлюють примарність земних пристрастей. Символами містичних мотивів Пантелеймона Куліша є образи правдивого християнина Божого Чоловіка, “юродствуєчого” Кирила Тура як виразу внутрішнього прагнення до Бога (про останнього, зокрема, Сомко каже: “Створив себе буйм і безумним для Бога. От воно що! Господь його знає, куди він зайде; а бачив я раз, як Кирило Тур, молячись перед очима Богу, обливавсь гарячими слізами, і нехай би пустинник зніс таку молитву до Бога, як сей гульвіса!” [4, 79].

Символічним вираженням присутності Бога у серці Божого Чоловіка є його осяяння у момент сердечного співу: “на виду дідусь просіяв якимсь світом” [4, 44].

Тим самим сходженням до Вічного є, на думку Д.Чижевського, навіть “запорізька гульня”, якою козаки доводили, “що все на світі суєта”, життя “помаже по губах медом, ти думаєш: оттут що щастя! аж глянеш – усе одна омана” [10, 422]. “Козацької душі і весь світ не сповнив би: увесь світ вона прогуляла б і розспала, як таляри в кишені. Тільки один Бог може її сповнити” [4, 82], – усвідомлює Кирило Тур.

Найвищою нагородою людини є не визнання, слава чи багатство (“Діти тільки ганяються за такими цяцьками” – Божий Чоловік, 4, 173), а праведна душа. “За що награди?” – міркує Божий Чоловік. “За те, що в мене душа лучча од моїх близніх? А се ж хіба мала милості Господня?” [4, 173]

Гармонізована Богом душа вносить у світ Добро. Саме до творення добра, як біблійний пророк, закликає людей Божий Чоловік: “Мир нехай навчається добру...” [4, 173], а своє завдання вбачає у такому співі, “щоб чоловік на добрі, а не на зло почувся!” [4, 48]

Добро ж є однією зі складових метафізичної тріади Істина -Добро – Краса. У тлумаченні П.Флоренського, ця тріада висвітлює духовне життя під різними кутами зору. “Духовная жизнь, как из Я исходящая, в Я средоточие имеющая – есть Истина. Воспринимаемая как непосредственное действие другого – она есть Добро. Предметно же созерцаемая третьим как во вне лучающаяся – Красота” [12, 75].

Таким чином, через добро людина виявляє глибинне усвідомлення концепції християнського буття. Сама чорна рада підноситься авторам до символу недоброго діла [“не на добре діло ми пустились!” – прозрівають “мужики” [4, 153], зла. Цей символічний зміст виразно прочитується також у біблійній цитаті із Книги пророка Ієремії (гл.14-22), через яку розкриваються трагічні переживання Кирила Тура перед чорною радою: “Чрево мое, чрево мое болить мені, смущається душа моя, терзається серце мое. Не умолчу, яко глас труби усліша душа моя, вопль раті і біди. Доколі зріти імам біжащих, слішащ глас трубний? Понеже вожді люде моїх синове буйнії суть і безумнії; мудрі суть, еже творити злая, благо же творити не познаша...” [4, 132]

Сюжет з національної історії, отже, сприймається як моральний урок сучасникам П.Куліша і майбутнім поколінням. Своїм твором Куліш застерігає від тих страшних наслідків, що їх чинить позбавлена духовних національних і християнських ідеалів людина.

Література

1. Куліш Пантелеймон. Твори: У 2-х т. – К., 1989. – Т.2.
2. Літературознавчий словник-довідник. – К., 1997.
3. Чижевський Дмитро. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
4. Куліш Пантелеймон. Твори: У 2-х т. – К., 1994. – Т.1.
5. Нахлік Євген. Християнський субстрат історіософії Пантелеймона Куліша // Філософська думка. – 1995. – № 5. – С.102-117.
6. Бовсунівська Т.В. Феномен українського романтизму: Основні параметри каталогізації та ідентифікації. – Автореф ... докт. філолог. наук. – К., 1998.
7. Забужко О.С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993.
8. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. – К., 1990. – Т.2.
9. Михед П.В. Евангелизмы в “Выбранных местах из переписки с друзьями” Н.В.Гоголя и их функциональная семантика // Література та культура Полісся” – Ніжин, 1997. – Вип.9. – С.69-76.
10. Чижевський Дмитро. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.
11. Граф Фрідріх Вільгельм. Поміж одвічним і відносним // Кур'єр ЮНЕСКО. -1980. – травень.
12. Флоренский П.А. Столп и утверждение Истины. – М., 1990. – Т.1 (1).

**О.В.Банзерук,
Т.Л.Рябко**

Епоха Руїни в інтерпретації Пантелеймона Куліша (історизми в романі “Чорна рада”)

Кожна епоха народжує своїх героїв. Одним із них, героєм своєї доби, був, безсумнівно, Пантелеймон Куліш - багатогранна особистість, людина енциклопедичних знань і різnobічної діяльності. Видатний прозаїк і поет, драматург і перекладач, критик і публіцист, історик і етнограф, мовознавець і культурний діяч - ось неповний перелік іпостасей його таланту. Проте найпочесніше місце в доробку П.Куліша посідає літературна творчість, зокрема жанр історичної прози.

Національне питання і проблема державної влади завжди турбувало український народ і особливо його найкращих представників. Перейнявся ними Й.П.Куліш. Поетизація давньої слави України, звитяга козацтва, боротьба за гетьманську булаву та прагнення особистого щастя - усе це виразно відображене на сторінках твору українського класика.

“Чорна рада” багата на стилістичні засоби, які підкреслюють народноукраїнський колорит, якнайдетальніше відтворюють історичну добу, уславлюють козацтво. Так, роман насычений фольклорними елементами: народними прислів’ями та приказками, піснями; виражально-зображеніми засобами і стилістичними фігурами. Проте найвагомішу роль у творі виконують насамперед історизми. Історизмами вважаємо лексеми, “вживані для позначення предметів, явищ і понять, які вийшли з ужитку, припинили своє існування у зв’язку з соціально- побутовими і суспільно-політичними змінами” [1, с.216].

В основі досліджуваного шару історичної лексики роману покладено семантичний критерій, який дає підставу виділити наступні лексико-тематичні розряди (далі - Л.-Т.Г.) історизмів:

- Л.-Т.Г. назв старовинного одягу;
- Л.-Т.Г. назв козацької атрибутики і зброї;
- Л.-Т.Г. назв речей побуту;
- Л.-Т.Г. назв староукраїнських напоїв і страв;
- Л.-Т.Г. назв грошових одиниць та одиниць виміру;
- Л.-Т.Г. назв установ та організацій;
- Л.-Т.Г. назв людей за соціальним статусом, посадою або професією;
- Л.-Т.Г. імен історичних постатей.

Розглянемо докладніше виділені лексичні розряди. На разі зауважимо, що для адекватного сприйняття авторського задуму роману

сучасний читач повинен розуміти письменника й правильно витлумачувати семантику зниклих слів, користуючись словниками. Оскільки рамки статті не дозволяють проаналізувати кожний з історизмів П.Куліша, подамо лексикографічні коментарі лише до тих лексем, які вважаємо не зрозумілими для широкого загалу.

На позначення староукраїнського вбрання письменник використовує назви верхнього одягу (опанча, бурка, жупан, кунтуш, каптан, кирея, ковнір, гаркебузи, кармазин), тканин, з яких вони виготовлялися (парча, саєта, лудан, кармазин, личак); головних уборів (кобеняк, капшук, шлик, шапка-мисюрка); аксесуарів (черес, панцир тощо). Наприклад: “Сомко хотів положити в таку колиску й Кирила Тура, - не пожалував своєї саєтової опанчі, як тут де не взялось двоє запорожців” [2, с.65]. Лексема опанча означає вид старовинного верхнього одягу у вигляді широкого плаща. У романі вживана з прикметником-конкретизатором саєтова, який указує на матеріал. “Словник української мови” в 11-ти т. фіксує слово саєта як “татунок тонкого англійського сукна” [т.9, с.14].

На позначення довгої вовняної опанчі уживається лексема бурка: “Довго він ворочавсь на своїй бурці...” [2, с.56]. Із семантикою старовинного верхнього чоловічого одягу, оздобленого хутром та позументом, що був поширений серед заможного козацтва і польської шляхти [4, т.2, с.547], використовується слово жупан. Цей багатий козацький одяг виготовляли з сукна різних кольорів. Підтвердження цьому знаходимо в романі: “Минаючи і тих, хто скачуть, і тих, що плачуть, Петро протовплявсь усе даліше, чи не вздрити червоних жупанів запорозьких” [2, с.98]; “Сам Брюховецький стояв у голубому жупані перед своїх запорожців” [2, с.126]. Крім них, автор описує й зелені, блакитні жупани, в які одягнене городове козацтво, і жупани-лудани, в які наказує прибратися Петрові Шраменку й Череваню козак од Гвинтовки, і жупани кармазинові, тобто зі старовинного дорогого темно-червоного сукна.

Художник слова, що відчуває його найтонші відтінки, Куліш послуговується виражальними можливостями словотвору: стилістично марковані суфікси -ок- і -ин-, приєднані до нейтральної лексеми жупан, увиразнюють контекст і спрямовують увагу читача в необхідне русло: “Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений... у синьому жупанкові, у старих полатаних шароварах, да й те на йому було позичене” [2, с.5]; “... іде супроти його середнього віку чоловік у козацькій жупанині...” [2, с.84].

Цікаво, що письменник надає деяким історичним реаліям протилежного значення, використовуючи їх із певною метою -

підкреслити соціально ієрархічну диференціацію тогочасної України. У ролі контекстуальних антонімів виступають лексеми кирея і семряга, сірячина і кармазин. Так, кирея - це “верхній довгий суконний одяг із відлогою, кобеняк” [4, т.4, с.152]. Горностайова кирея, що зустрічається в романі, - це багатий і дорогий козацький одяг, підбитий хутром: “... усяке багатство, усяка слава - усе воно суєта суєт: і шаблі, й булава з бунчуком, і горностайова кирея поляжуть колись поруч із мертвими кістками” [2, с.38]. Ту ж функцію виконує й історизм кармазин. Це і старовинне дороге темно-червоне сукно (“Виходить із царського намету боярин... Його підручники несуть царську корогов козацькому війську, кармазин, оксамит...” [2, с.121]), і одяг із такого сукна (“Інші значні люди, старшина і шляхта, посідавши кармазини, повдягались у семряги і між простим людом додому піхом пробирались” [2, с.130]), і ті, хто носив цей одяг (“Кармазинами міщани дражнили козаків” [2, с.25]). Як бачимо, П.Куліш не просто дає назви тогочасним реаліям, а й використовує інколи їх у функції виражально-зображенального засобу - тропа синекдохи - з метою підкреслення зверхності й погорди заможного козацтва, яке могло собі дозволити одяг із дорогої тканини.

На противагу лексиці, що позначає вбрання заможного козацтва й козацької верхівки, у романі стикаємося з номінаціями селянського одягу: “Дома, у Січі, ходять у семряжках да в кажанках..., а тут жупани на їх будуть лудани, штани із дорогої саєти...” [2, с.32]. Назви сірячина, сіром'яка, сіряк мотивуються ознаками “колір” і “матеріал” (бо виготовлялися зазвичай із грубого сукна сірого кольору, з якого шили й свити), що підкреслює вбогість найбідніших верств населення України, якому випало ходити лише “у старій подряпаній сірячині, без пояса і без сап’янців...” [2, с.142], “... в синіх каптанах та сіряках...” [2, с.106] ійти “до війська у сіром'яці...” [2, с.74].

У творі зустрічаються і назви старовинної зброї, переважно козацької: шаблі, пещалі, сагайдаки, луки, обухи, клепи, киї, запоясники, кинджали, батоги, пірначі, щити, палі, пістолі. Наприклад: “Вийняв з-за пазухи щирозлотий обушок...” [2, с.38]; “Чи не розкололи мені ляхи голови шаблями та клепами...” [2, с.43]; “... звелів, жартуючи, погріти йому киями плечі!” [2, с.57] тощо. Історизми цієї Л.-Т.Г. виконують номінативну функцію, надаючи творові воєнного колориту, окремим епізодам - експресивного забарвлення.

Чільне місце в романі посідає семантична група зі значенням козацької атрибутики, символіки Війська Запорозького. Корогва, бунчук, булава, пірнач у Куліша виступають як “запорізькі військові клейноди”, регалії, атрибути влади козацької верхівки: “Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук

полковницькі клейдени...” [2, с.8]. “Словник української мови подає лексему клейноди як застарілу у значенні “коштовності, самоцвіти”, і як історизм, що вживается лише у формі множини й означає “знаки влади, регалії” [4, т. 4, с.178]. В романі читаємо: “У первому ряду видно було Петрові Брюховецького з гетьманською булавою. Над їм військові хорунжі держали бунчук і хрещату корогов” [2, с.101].

Змальовуючи життя українців у XVII ст., П.Куліш звертає увагу читача й на предмети тогочасного побуту та домашнього господарства. У творі знаходимо кубки, коновки, жбан, коряки, ковш, kadku й інший посуд: “Святе діло наші січові коряки! У нашему коряці утопиш іного мізерного й лашка” [2, с.46]; “Тут у винницькій kadci місять тісто троє разом ногами” [2, с.97]; “... і все тільки ради доброго слова до ковша горілки” [2, с.54]; “... а за нею з макогоном вискочив з хати чоловік” [2, с.76] тощо. Як бачимо, письменник вдається до використання застарілої лексики з метою стилістичного увиразнення українського колориту й відтворення побуту козацтва та селянства.

Поряд із номінаціями посуду вживаются й назви традиційно українських напоїв і страв, які надають їжі майже культового значення: “... горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять” [2, с.32]; “Не прохала вернутись, напитись варенухи ...” [2, с.54]; “Ще й пляшку перчаківки дісталася з полиці [2, с.91]; “Зачепила рукавом срібну коховку, повну вишнівки...” [2, с.87]; “... їдять мало не саму соломаху” [2, с.88].

У художній канві роману зустрічаються й історизми Л.-Т.Г. назв споруд, а також номінації засобів пересування, що широко використовувалися в козацьку добу. Зображені завжди місце дії, письменник вдається не просто до інтер’єру чи екстер’єру приміщення, будівлі, помешкання, а й указує на їхнє функціональне призначення. Так, козаків він розміщує по куренях, у калітах - князі чи інші високоповажні особи; гостей-подорожніх приймають у світлиці: “Не багато таких потовпилось би в курені!” [2, с.46]; “... вірізано і хто світлицю збудував, і якого року” [2, с.15]; “... а то б і не протовпивсь і до намету” [2, с.124]; “Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться” [2, с.11]; “... кидає пивовар казани в броварні” [2, с.7].

У контексті історичної доби П.Куліш вводить лексеми, що позначають назви грошових одиниць XVII ст. Наприклад: “... а між себе ділилась козацькою платою - по тридцяти злотих...” [2, с.6]; “Не раз я насипав йому шапку талярами” [2, с.54]; “не поскупивсь викинуть за тебе з череса сотню дукатів” [2, с.10]. Вживаються у творі й старовинні одиниці виміру (миля, верста, лікоть) і назви тогочасних податків: “Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, взяли вони у ліву руку...” [2, с.3]; “... плати чинш, мито і чорт зразу скаже що...” [2, с.27].

Використовує автор і назви тогочасних установ та організацій, не існуючих сьогодні: волость, парафія, земства, віче. У романі читаємо: “... пороздавав їм король то на староства, то на волості” [2, с.74]; “... гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії” [2, с.5], де волость - “це управлінська організація, приміщення волосної управи” [4, т. 1, с.732] парафія - “нижча церковно-адміністративна організація” [4, т. 6, с.87].

Зустрічаються в тексті й назви установ та організацій, що стосуються життєдіяльності козацтва в різних його проявах. Тут бачимо запорозький суд, раду, леєстр, кош тощо. Історизми цієї Л.-Т.Г. виконують, як і в попередніх прикладах, номінативну функцію. Варто зазначити, що, даючи назви козацьким реаліям, П.Куліш іноді подає їх у спрощених фонетичних варіантах, намагаючись, на нашу думку, максимально наблизитися до тогочасної народної вимови, зберегти діалектний характер окремих лексем для створення яскравих мовних характеристик колоритних історичних персонажів. Так, історизм кіш він подає як кош, лексему реєстр заміняє на леєстр тощо.

Як свідчить аналіз, найбільшу групу утворюють номінації людей за соціальним статусом, професією, посадою, родом заняття чи характерними рисами зовнішності й поведінки. Серед них виокремлюється найчисельніша підгрупа - назви козацьких посад: хорунжий, старшина, отаман, запорожець, козак, осавула (осаул), воєвода, кошовий, урядник, староста, війт, реєстровий, сотник, полковник тощо. Наприклад: “Се батько Пугач, старець, або дід кошовий” [2, с.84]; “Знов прийде сотник чи осаул, чи там який хорунжий полковий...” [2, с.117]; “У руках Сомко держить золоту булаву Богданову; над ним розпустили хорунжі і бунчукові військову корогов і бунчук” [2, с.120] тощо. Уживаються в романі й назви найвищих державних і церковних осіб: “... аж чує, що князь у Зінькові” [2, с.69]; “Гетьман, гетьман прибув!” [2, с.118]; “Ось ходімо лише до архимандрита, до нашого порадника” [2, с.49] і т. ін.

Зустрічаються у творі й назви тогочасних професій: “А господар колись був у охочих козаках у Шрама сурмачем” [2, с.25]; “... буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом...” [2, с.10].

Уживаються історизми і на позначення негативних рис поведінки персонажів або для вираження зневажливого ставлення автора чи геройв до зображеного. Наприклад: “Се вже койте не хто, як проклятий Іванець із низовими комишниками” [2, с.30]; “... хіба не чув, що на умі в сих мугирів?” [2, с.30]. “Словник української мови” трактує лексему комишник як “розвбійник, що ховався в очеретах і комишах пониззя Дніпра” [4, т. 4, с.245], а мугир - як вайлувату, грубу, неотесану людину

[4, т. 4, с.818]. Зневажливо - негативний образ, як бачимо, виникає завдяки актуалізації внутрішньої форми слова та стилістичним можливостям словотворчих афіксів.

Наголошуючи на суспільній ієрархізації, П.Куліш послуговується і лексикою, що характеризує класову структуру, соціальний, майновий стан і суспільні відносини представників різних верств населення України епохи Руїни. Це голота, мужики-гречкосії, сіромаха, сердюки; міщани, бояри, шляхта тощо.

Використовуються історизми і зі стилістичною метою - для створення пафосу минувшини України, звеличення її національних героїв. Імена видатних полководців, гетьманів, народних обранців, героїв визвольних воєн надають творові піднесеності й урочистості, відповідного настрою, сприяють виникненню навколо видатних персон ореолу відваги, самопожертви, геройзму, святості. Наприклад: “Чи давно ж ми були в вас із батьком Хмельницьким? [2, с.29]; “Ось, як був Кисіль, або Вишневецький Єрема...[2, с.73]; ”... обіщайтесь от перед братством Сагайдачного, що держатимешся за мене у всякій долі” [2, с.31] тощо.

Отже, аналізований роман П.Куліша “Чорна рада” насичений історичною лексикою, яка функціонує переважно як назви зниклих реалій і явищ, що мали місце в епоху Руїни. Використані зі стилістичною метою, історизми увиразнюють зміст, створюють історичний фон подій, надають текстові пафосності й урочистості або ж, навпаки, слугують негативній характеристиці персонажів чи предметів.

Аналіз історизмів свідчить про глибоке знання письменником історії України, геройчного минулого, вболівання за її нелегку долю, а також підкреслює майстерність митця у змалюванні колоритного образу козацтва.

Література

1. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. - К., 1993.- С. 216.
2. Куліш П.О. Чорна рада: Хроніка 1663 року; Оповідання. - Х., 1990 (Тут і далі цитуємо за цим виданням).
3. Див. про це: Миронова Г.М. Загальні назви одягу в давньоруській мові // Мовознавство. - 1973. - № 1. - С. 50-59; Ніна Яценко. Історизми в романі П.Куліша “Чорна рада” (Назви одягу та козацької атрибутики) // Дивослово. - 1998. - № 5. - С. 15-17.
4. Словник української мови: В 11-ти томах. Редколегія:. І.К.Білодід та ін.-К., 1970-1980 pp.

А.В.Ролік

Перекладацька діяльність Пантелеймона Куліша

Історія перекладу вивчалась переважно як історія перекладу художньої літератури. І це слід визнати цілком закономірним, беручи до уваги його величезну роль в історії літератури і культури та особливу складність цього виду перекладу. Історія власне літературного перекладу України-Русі починається з християнства, яке прийшло з Візантії і стимулювало створення давньоруської літератури, причому переважно перекладної. Так із загальної кількості пам'яток XI-XIV ст., що збереглися до наших днів, - а це близько півтори тисячі рукописів, менше одного відсотка - оригінальні пам'ятки, тоді як 99 відсотків -переклади або різного роду переробки [1, с.7].

Як вказує В.В.Коптілов, інтенсивний розвиток художнього перекладу на Україні починається в 20-30-ті роки XIX століття. Поети-романтики перекладають видатні твори російської та польської літератури: Л.Боровиковський дає вільний переклад “Свіtlани” Жуковського, А.Метлинський перекладає поезію Міцкевича “Морлак у Венеції”, яка була, в свою чергу, перекладом одного з віршів П.Меріме [2, с. 24].

Серед перекладачів другої третини XIX ст. треба, в першу чергу, назвати П.Куліша, який залишив по собі дійсно монументальну духовну спадщину.

Знайомству Пантелеймона Куліша із світовою літературою, що розпочалося ще в період навчання в гімназії, сприяло знання іноземних мов, які він вивчав протягом усього життя. Крім української, російської і старослов'янської, він добре володів польською, знов латинську, французьку, німецьку, італійську, іспанську, англійську, шведську, давньоєврейську.

До перекладів П.Куліш почав звертатися десь з кінця 50-х - початку 60-х років [3, с. 151]. Перша поетична збірка Куліша “Досвітки”, видана 1862 року, крім оригінальних поезій, містить також своєрідні переклади балад Міцкевича “Русалка”, “Химери”, “Чумацькі діти”. Для них, як і для більшості українських перекладів цього часу, характерна відсутність рис національної своєрідності оригіналів, поети також скорочують або розширяють тексти оригіналів. Так, Куліш доповнив свої переспіви типово українськими описами побутового характеру. Наприклад, купця, що повертається додому він замінив чумаком, якого зустрічають діти на могилі.

В якості іншого прикладу можна назвати “Вільшаного царя”, який вважається перекладом балади “Лісовий цар” Гете. Замість специфічно

німецьких фольклорних ознак у Куліша фігурують такі українські вирази, як “коточка співати”, “під полою”. Такі ж самі зміни характерні і для перекладів Куліша з російської: поетичних творів Пушкіна, Некрасова, Кольцова, Нікітіна, Фета.

Як зауважує К.І.Чуковський, метод художнього перекладу цілком і повністю витікає зі світогляду даної конкретної історичної епохи [4, с.290]. Саме тією обставиною, що більшість перекладних творів розглядалася як наближення до абсолютної цінності, слід пояснювати і неповагу перекладачів до текстів оригіналу. Оскільки автор оригіналу не досягнув мети, а лише наблизився до неї, то необхідно, опираючись на досягнуте ним, додати до його достойності нові, необхідно прикрасити, покращити оригінальний текст такою мірою, наскільки це необхідно. Переклад, який змінює і поправляє текст, лише збільшує його достойності. Так, навіть найвизначніший майстер російського перекладу першої половини XIX століття В.А.Жуковський, перекладаючи “Дон-Кіхота”, повторює думку французького перекладача XVIII століття Флоріана, що рабська вірність оригіналу є вадою і що найприємніший переклад і є, безперечно, найвірнішим [5, с. 290].

Подібним чином, в залежності від мінливих читацьких смаків, змінювалися в XIX і XX століттях методи перекладацького мистецтва при відтворенні французьких, англійських, німецьких творів поезії: кожна епоха диктувала перекладачам свій особливий стиль, і цей стиль вважався найбільш придатним для інтерпретації даного автора.

Осібне слід відзначити Кулішеві переклади поезії Байрона, Гете, Шіллера, Гейне, які склали збірку “Позичена кобза”, видану в рік смерті Куліша. Звернення П. Куліша до кращих досягнень світової літератури справило благотворний вплив на його творчість. Перекладаючи досить численні зразки світової поезії, Куліш, з одного боку відчутно збагачував українську літературу, і разом з тим, вдосконалював поетичну форму своїх творів. Ці переклади мали не лише знайомити українського читача з видатними проявами світової літератури, але й проілюструвати багатство образів та ресурсів української мови.

Микола Зеров у передмові до видання його “Поезій” 1927 р. писав: “Навчили його дечого і великі європейські поети, з якими він познайомився і яких вистудіював у первотворі. Петrarка навів його на тон урочистого “Благословен і час той, і година”. Байрон дав пафос його поезії спогадів (пор. перекладене з Байрона “Віддалеки” і власні Кулишеві “Чолом доземний” або уривок “Левада, гай і старосвітський сад”). Від європейських - англійських, німецьких, італійських - поетів взяв він і свою розмаїту строфу... якою він лише і орудував серед українських поетів, оклаву, якої він, ще перед Франковими поемами, дав прекрасні зразки”.

Безумовно подібний вплив свідчить про певну переємність традицій, що завжди було характерно для літературного розвитку.

Наприкінці 70-х- початку 80-х років починається робота П.Куліша над перекладом п'єс Шекспіра. До виданої 1882 р. у Львові книжки "Шекспірові твори. З мови британської мовою українською поперекладав Куліш" ввійшли "Отелло", "Троїл та Крессида" і "Комедія помилок". У 1889-1902 роках у Львові з'явилося ще декілька видань Кулішевих перекладів п'єс Шекспіра з передмовами й поясненнями Івана Франка: "Гамлет, принц данський" (1899), "Приборкан гоструха", "Макбет", "Коріолан" (1900), "Юлій Цезар", "Ромео та Джульєтта", "Багато галасу знічев'я", "Антоній і Клеопатра" (1901), "Міра за міру", "Король Лір".

Переклади Куліша з Шекспіра високо оцінив Іван Франко. Зокрема Франко писав: "Він узявся перекладати Шекспіра не для проби, а певний свого панування над рідною мовою... і дав нам переклад, з яким можемо без сорому показатися в концепті перекладачів великого британця. Держачися оригіналу далеко докладніше, ніж його попередники, Куліш уміє при тім надати своєму перекладові свій індивідуальний колорит, щось таке, що позволяє відразу пізнати в нім працю Куліша, а не жодного іншого українського поета".

Окремо слід відзначити переклади П.Куліша з Біблії, розпочаті ним у кінці 60-х років, коли він видав у Відні Новий завіт, і продовжувані до останніх днів життя. Повністю перекладена Біблія загинула під час пожежі на його хуторі Мотронівці у 1885 році. Куліш заходився заново коло перекладу всього святого письма, спеціально вивчаючи для цього давньоєврейську мову, але закінчити цієї справи не встиг.

Історія національного художнього перекладу є однією з найцікавіших і найпромовистіших сторінокожної національної культури. І не може бути жодного сумніву в тому, що переклади Пантелеїмона Куліша, чий творчий шлях був нерозривно пов'язаний із світовою літературою, є дорогоцінними пам'ятниками української національної культури.

Література

1. Тисячоліття. Поетичний переклад України-Русі. Антологія / Упоряд. і авт. передм. М.Н. Москаленко. - К.:Дніпро, 1995.
2. Коптілов В.В. Теорія і практика перекладу. - К.:Вища школа, 1982.
3. Охріменко О. На орбіті світового письменства //Вітчизна. - 1989.- № 8.
4. Чуковский К.И. Высокое искусство. - М.:Сов.писатель, 1968.
5. Там же.

Г.В.Самойленко

Спадщина Пантелеймона Куліша в оцінці Бориса Грінченка

Поява у 1893 р. в Чернігові Бориса Дмитровича та Марії Миколаївни Грінченків сприяли активізації духовного і літературного життя в місті. Подружжя Грінченків перш за все розпочало проводити велику просвітницьку роботу. І це для них було головним. Не літературна творчість як сама по собі, а саме робота з поширення просвітницьких знань серед населення була першочерговою у їх діяльності. До цієї роботи вони залучили й інших літераторів, які в той час проживали в місті та за його межами, а також громадських діячів. Саме це привело Б.Грінченка до думки відкрити в Чернігові видавництво, використавши друкарню земства, яке допомогло б йому видавати й поширювати ту літературу, яка була потрібна народу. Він звернувся до губернатора. Дозвіл був отриманий. За період з 1894 по 1902 рік (час продуктивної праці Грінченків у Чернігові) тут вийшло 45 назв книжок загальним тиражем 200 тис. екз. [1]

В “Автобіографії” (1909) Б.Грінченко писав: “...умер мій знайомий Ів.Череватенко і одказав 1000 руб. на мої руки на видання народних книжок. Я видав їх десятків з чотири в Чернігові, і хоч цензура була страшно немилосердна, все а нам з жінкою пощастило надрукувати кілька навіть науково-популярних книжок, то в звичайній формі, то в півбелетристичній. Це було тоді самотнім на всю російську Україну народним видавництвом”.

Серед науково-популярних брошур виділяється серія біографій видатних письменників І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, Л.Глібова, Ганни Барвінок, Петра Кузьменка та інших діячів культури.

Додатком до 1-го випуску “Земського сборника” Чернігівської губернії за 1899р. вийшов біографічний нарис “П.А.Кулиш”, який Б.Грінченко написав у 1897р. у зв’язку зі смертю видатного українського письменника 2 (14) лютого цього ж року.

Не маючи під руками архівних та епістолярних джерел, Б.Грінченко спирався під час написання нарису лише на опубліковані матеріали, але й вони дали йому можливість правдиво висвітлити суперечливу постать П.Куліша.

Б.Грінченко перш за все звернув увагу на народні витоки формування світогляду П.Куліша, на його потяг до народних джерел, які були зосереджені в творах усної народної творчості і які він так полюбив, зокрема збірник “Украинские думы и песни” М.Максимовича. Збірник вразив його настільки, що на деякий час відсунув на задній план твори Г.Квітки та М.Гоголя, якими він дуже захоплювався. Народні пісні та думи стали для нього своєрідним місточком між ним та народними масами. Саме це наштовхнуло П.Куліша на те, що він пішов по Україні

і почав збирати твори усної народної творчості, які пізніше увійшли до його збірника “Записки о Южной Руси”.

У П.Куліша підкреслює Б.Грінченко, склалося своє уявлення про Україну та її минуле. Він ніби вбирав у себе, всмоктував все те, що було пов’язане з кривавою епопеєю народної боротьби з ворогами, жадібно читав книжки і старі документи, знайомився з розкопками древніх могил і повних життя і поезії легенд і народних пісень рідного краю. Все це повіяло на нього духом старого героїзму малоросійської історії, і П.Куліш захопився ідеєю створення української “Іліади”, зібравши воєдино всі думи про малоросійських гетьманів. Зрозумівши, що такого матеріалу недостатньо, він почав писати свої думи в дусі народних і, об’єднавши їх, випустив окремий збірник “Україна” (1843). Проте ця книга не мала того успіху, на який розраховував її автор. В цей саме час вийшов “Кобзар” Т.Шевченка.” І вогненна поезія геніального народного поета залишила в тіні менш поетичну силу. Куліш надовго замовк як поет-віршотворець”, - зауважує Б.Грінченко [2].

Дослідник, зупинившись коротко на зв’язках П.Куліша з Т.Шевченком, М.Костомаровим та В.Білозерським, гуртком київської молоді “Братством Кирила та Мефодія”, ректором Петербурзького університету П.Плетньовим, який дуже доброзичливо поставився до молодого літератора, а також на роках заслання в Тулі, яке було здійснене царським урядом на зв’язок з Кирило-Мефодіївським братством, показав, як змінювались погляди письменника на історію, на козаччину, на народ, як у зв’язку з цим погіршились його взаємини з представниками української інтелігенції. І Б.Грінченко поступово підживляє читача до тієї трагедії, яка розігралася в Петербурзі навколо журнала “Основа”, де провідну роль відігравав П.Куліш. Аналізуючи листи останнього до М.Костомарова, Б.Грінченко зауважує: “Было, кажется, то, что часто бывает в подобных случаях. Искренний, сильный и талантливый человек всецело отдает себя деятельности для известной идеи. Вокруг - люди меньшие и по таланту, и по преданности идее. Сильный человек и видит дальше их, и работает больше и лучше их и вследствии этого хочет пользоваться большими правами, т.е. большею самостоятельностью в своей работе. Но толпа как раз этого и не хочет позволить. Окружающие с удовольствием представляют ему право работать, но желают, чтобы работа производилась по их указке; пусть он, пожалуй, пользуется и некоторой известностью, но не слишком большой: ведь тогда будут думать, что только он все и делает и что он умнее всех. А он и в действительности умнее всех и не хочет отказаться ни от своего ума, ни от тех прерогатив, которые последнему принадлежат. Здесь и конфликт. С одной стороны начинаются крики о “чрезмерном самолюбии” и “диктаторских наклонностях”, а с другой - жалобу на толпу, не понимающую избранных умов, и пр. Видя это непонимание, сильный человек еще более убеждается в своей справедливости и совершенно перестает обращать внимание на мнение других. Для него исчезает критика, в нем одном уже совмещается и творец, и критик собственного

творчества. Поэтому, делая ошибку и слыша со всех сторон, что это ошибка, он все же не верит никому, и думает, что его ошибка - открытие сильного ума, еще не понятое обычными людьми. А обычные люди, видя ошибки, в свою очередь начинают полагать, что у сильного человека и нет ничего, кроме ошибок, и оставляют его...

Конечно, для этого необходимо, чтобы этот сильный человек слишком превышал средний уровень окружающих его людей и в то же время был очень самолюбив. Оба эти условия были на лицо и в данном случае, а потому нечто подобное происходило и у Кулиша с его петербургскими земляками” [3].

Цю велику цитату ми навели не тільки для того, щоб підтвердити напруженість взаємин, які були у П.Куліша з українською інтелігенцією, що проживала в Петербурзі, а й показати вміння Б Грінченка аналізувати складні явища, по-філософськи підходити до розкриття явищ, визначати те типове, що притаманне йому.

Ще одне. Б.Грінченко, аналізуючи публіцистику П.Куліша, всебічно розкрив його історичні погляди, відкинув точку зору, що у другій половині життя вони різко змінились у письменника. Співставляючи факти, взяті з ранніх творів і останнього періоду творчості, Б.Грінченко доводив, що П.Куліш з самого початку своєї тривалої літературної діяльності був, з одного боку, захисником самобутнього розвитку малоруської народності, а з іншого - прихильником державного єднання південного російського племені з північним. І ці два принципи проходили червоною ниткою через всю його літературну творчість до останнього його дня.

Б.Грінченко звернув увагу читача і на те, як перші окремі висловлювання П.Куліша, що знаходились в зародковому стані, розросталися, розвивалися і привели до того, що, “почавши з книги малоросійських героїв “Україна”, створюючи яку автор мріяв стати козацьким Гомером, він, роздратований полемікою з їх захисниками, дійшов до прокляття козаків в останньому своєму збірникові “Дзвін”.

Як дослідник історії, підкresлював Б.Грінченко, П.Куліш чимало вніс нового в українську історіографію, зокрема своїм першим томом “Істория воссоединения Руси”, в якому вказав на значення міського, міщанського населення в культурному житті минулого Малоросії, на що не звертали ніколи уваги до цього вчені.

Розглядаючи історичні погляди П.Куліша, Б.Грінченко відмічав і їх противіччя. Зокрема, сприймаючи козаків лише як руйнівну силу і ворогів культурних починань, П.Куліш почав вихвалюти польсько-малоросійське дворянство (“Крашанка”), які, проводячи боротьбу проти козаків, захищали, мов, культуру. Що зовсім не так. Б.Грінченко підкresлював, що в період козацького руху як і в інші складні історичні часи, присутні як руйнівні, так і будівничі, творчі елементи. Але те, що зробили з Запорізькою Січчю, що зробили з вільною землею і населенням цього краю, передавши їх вельможам і “временщикам”, зауважує Б.Грінченко, це не може засвідчувати про культуру, яку так прославляє

П.Куліш.

Зупиняючись на історичних поглядах П.Куліша, Б.Грінченко опирався на думку М.Костомарова про те, що знищення гетьманщини в Малоросії, хоча і було оправдане самим ходом історичної долі руського світу, але здійснено з такими наслідками, які не послужили користі, добробуту і духовному розвиткові народу. І щоб задушити будь-які, навіть слабенькі вогники завітних історичних побудників, царський уряд пішов на шлях розмежування станів: козацьким старшинам було дароване дворянство і право володіти селянами, а простий народ, так зване в Малоросії поспольство, було віддане на поневолення новоспеченому дворянству. І знову висновок: “Що ж, і це культура!”

Б.Грінченко, наводячи цю думку М.Костомарова, вважав, що це була помилка П.Куліша. Проте він не приєднувався до тих авторів, які вважали, що це була зрада попередніх поглядів письменника. Він вважав, що в даному випадку була лише їх переміна. І цю думку Б.Грінченко підтверджує, зупиняючись на характеристиці памфлету “Крашанка”, в якому П.Куліш намагався довести, що не слід полякам притісняти малоросів в Галіції, а останнім необхідно забути попередні образи, бо не тільки поляки робили зло малоросам, а й навпаки. Аналізуючи цей намір П.Куліша примирити народи, Б.Грінченко звертає увагу на те, що автор “Чорної ради” допустив тут декілька помилок, бо, прийнявши до уваги лише польські історичні джерела, він відкинув малоросійські як упереджені, забувши про те, що і перші належали також до зацікавленої сторони.

Дивним було також припущення П.Куліша, що народне повстання проти польської шляхти виникло лише внаслідок вигадок духовенства та кобзарів: “Массы идут по собственной воле на смерть только при том условии, если их положение является для них тяжелее и страшнее риска смерти и самой смерти”. Нагадуючи цю думку П.Куліша, Б.Грінченко зауважив, що письменник забув про те, що малоруське повстання було не лише протестом поневоленого народу, а й поневоленої національності. Тому книга П.Куліша “Крашанка” не тільки не допомогла примиренню, але ще більше посилила взаємну роздратованість і подала привід до осмислення старих історичних рахунків .

Б.Грінченко зупинився також і на поглядах П.Куліша на народні маси та на роль інтелігенції в культурному розвиткові цієї маси. Бо і тут помітні були зміни у його світогляді. У своїх статтях, надрукованих в “Основах”, та в “Листах з хутора” (1861) П.Куліш скептично поставився до існуючої цивілізації, називаючи її мізерною, і взяв під сумнів саме поняття цивілізація як явище, що веде людину до щасливого існування. “А що, якщо ні?” - запитує П.Куліш. І цей сумнів, який виник у письменника, підкреслював Б.Грінченко, був сформований самим станом, у якому опинилася Україна, зокрема фактом поділу населення на міське і сільське, а звідси, на його думку, йшов процес утвердження різного рівня культури. Особливо негативно віднісся П.Куліш до міської

цивілізації, яку назвав “образчиком” крайньої розбещеності і експлуатації слабкого сильним, де існувала лише зневага до трудівника-землероба і насолода розкішшю. І Б.Грінченко наводить чимало уривків із статей П.Куліша, які були надруковані в журналі “Основа”, що торкались саме проблем культури.

П.Куліш вважав, що ті, хто гордиться своїми архітектурними спорудами, живописом, театром, музикою і поезією, не розуміють того, що все це справжнє мистецтво служить лише найбільше людській гордині і розкоші і що не народ керує художниками, а близькуча кучка легкодумних людей, які знають лише захоплення нікчемної насолоди і не розуміють захоплення великої праці, кровавого поту для людського блага. Більше того, П.Куліш вважав, що школа і література, залучаючи селян до “гнилої цивілізації”, лише відривають сільську людину від сім’ї і народу.

Негативно письменник відносився і до сучасної літератури і вважав, що лише народна поезія та ще твори Т.Шевченка і Г.Квітки-Основ’яненка були здоровими продуктом. Єдину книгу, яку рекомендував він читачам, була Євангелія, про втілення в життя принципів якої так мріяв письменник. Саме тоді, за думкою П.Куліша, зникне соціальна, економічна нерівність. І саме про це слід думати, а не про залучення до міської цивілізації. Проте це не означало, що П.Куліш виступав проти освіти. Він хотів, щоб всі були людьми, а не “паненятами”, щоб вони обмежували свої потреби, ходили в простій одежі, працювали над придбанням хліба. Але, зрозуміло, це були нездійсненні мрії.

І Б.Грінченко у своїй праці досить уважно проаналізував ці погляди П.Куліша, показав, і як вони формувалися у порівнянні з першим періодом його діяльності, як в історичних статтях та поетичних збірниках “Хуторна поезія”, “Дзвін” та драмі “Байда” письменник відходив від попередньої оцінки народних мас. Тепер він заявляв, що народ це “азиатски некультурная дикая масса, лишенная, вследствие своей дикости, чувства справедливости и гуманности. Как прежде истинные поборники культуры- польско-украинские паны - имели право силою сдерживать варварские порывы этой массы, так и теперь истинным представителям интеллигенции принадлежит право насильственно культивировать эту массу...” Перечитуючи подібні заяви П.Куліша, Б.Грінченко стверджував, що тяжко стає на душі, стільки в них зневаги до народних мас, звеличення насилия і пристрастно-недоброго відношення до всіх, хто не розділяв думки автора.

Б.Грінченко ставив запитання: “Чим же пояснити різку переміну в поглядах П.Куліша?”. Щоб дати відповідь на нього, автор праці намагався пов’язати її з відношенням П.Куліша до самобутнього розвитку малоруської народності. І тут він прийшов до важливого, дуже суттєвого висновку. Він вважав, що П.Куліш ніколи не змінював своїх поглядів, а вносив в них корективи. Так, визначаючи як історичну необхідність воз’єдання південного і північно-руських племен в єдину державу, П.Куліш притримувався того погляду, що малоруська народність при

цьому повинна була органічно розвиватись і знайти своє вираження в літературі і мистецтві. І це він не тільки декламував, а й всією своєю творчістю служив, наскільки це було можливо, цьому розвиткові. І Б.Грінченко, підкріпляв свою думку переліком творів, які написав П.Куліш, зауважуючи, що ніхто більше нього не написав по-українськи, і навіть смерть застала його з пером в руках за малоруською працею. І тут Б.Грінченко знову звертав увагу не те, що дослідники, стверджуючи про зміну поглядів П.Куліша, повинні пам'ятати, що він ніколи не змінював основного стремління всього свого життя: служити справі розвитку рідного слова, що він завжди робив це і був бійцем все своє життя за це.

Б.Грінченко вважав П.Куліша за свою природою бійцем, який володів видатним літературним талантом. При цьому бійцем пристрастним, захоплюючим і глибоко переконаним в правоті тієї справи, яку він захищав, навіть тоді, коли помилявся. І цим пояснюється розгадка тієї нестійкості його думок з багатьох питань, про які йшла мова раніше.

Б.Грінченко підкреслював, що П.Куліш з початку своєї творчості шукав для підкреслення своїх думок факти, які б вказували на наявність сил, необхідних для існування цього розвитку. І молодий П.Куліш знайшов їх в образах героїв минулого, борців за свободу. І чим більше автор любив своїх героїв з книги "Україна", тим сильніше в ньому було бажання познайомитися з ними ближче. І цим пояснюється його потяг до літописної літератури та старинних документів. Але там він не знайшов "рицарей без страху и упрека", а, навпаки, він побачив морально і політично неспроможних багатьох відомих історичних діячів Малоросії і відвернувся від них. І тепер він уже не зміг продовжувати писати свою малоросійську Іліаду. І він взявся за гнівні звинувачення проти правлячого класу Малоросії і почав говорити про гетьманщину як про підгниве дерево.

"Але хіба ця "гетьманщина" зі всією її "старшиною" це уже все?" - запитував Б.Грінченко. І відповідав: "Звичайно, ні". Бо ці люди, наслідуючи польським панам, були лише гнобителями народних мас, які боролись за людські права і прагнули до світла і добра. І саме цю боротьбу і почав оспівувати П.Куліш у поетичному збірнику "Досвітки" та в інших творах шестидесятих років, які відбивали нові його погляди. Він тепер шукав тільки справжнє людське. В кровавому розгулі народних пристрастей він побачив історичну помсту за вчинене народу гноблення. Але не тільки до цього прийшов П.Куліш. В козацькій історії він побачив ще й грубості, варварство. І це його насторожило. Це не було характерним для його героїв. Це вже були інші персонажі. І він зрозумів, що не тут треба шукати героїв. І у нього з'являється сумнів, а чи можна тут щось створити нове. Образ прекрасної країни, яка пала в боротьбі за свою самобутність внаслідок тиску з боку грубої сили, виявляється лише наслідок мрії, нічим не підтвердженої.

Розкриваючи все це, Б.Грінченко підкреслював, що письменник

надав дуже великого значення деяким фактам, а тому й висновки зробив невірні, бо забув основне правило історика: судити про особистості з точки зору їх епохи. Він же приклав до діячів XVII ст. моральну і розумову мірку другої половини XIX століття, а це привело до помилки. І хоча П.Куліш багато працював, маючи прекрасну мрію, він все ж відчув себе обдуреним у найкращих своїх почуттях. Опоетизовані ним особистості, факти виявилися зовсім не такими, якими вони були в дійсності. І все це викликало в нього негативні емоції в оцінці геройв. “Чем более он любил его прежде, - пише Б.Грінченко, - тем более теперь ненавидит; чем более украшал ореолом возвышенности и красоты, тем более теперь унизит его, сорвав с него незаслуженный венок. Обманутая любовь переходит в ненависть” [4]. І П.Куліш ненавидить цю дiku бунтівну масу, яка внаслідок несприятливих умов, як йому здається, і через століття залишилась такою ж. І вихід, вважав П.Куліш, був один - деспотична рука, яка б створила в країні порядок і закладала основи культури. І тільки сильна рука культур-трегера, на його думку, змогла б цивілізувати цю масу. Відстоюючи думку про необхідність змін, він відкидав ідеї козакофільства і народності. І саме цим, зауважував Б.Грінченко, пояснюється той докір, який кинув П.Куліш народові:

Народе без пуття, без честі і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Ти, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбішак великих!..

Наводячи ці рядки, Б.Грінченко вважав, що це крик страшної болі людини, яка безумно любила свій народ і не знаходила в ньому того, що так пристрастно хотілось йому бачити в ньому: культурність і гуманність. Хоч це і помилка, підкреслював дослідник, але помилка людини, яка закликала свій народ до кращого майбутнього, повернувшись у сім'ю культурних народів.

І ще один висновок робить Б.Грінченко, говорячи про заклики П.Куліша і запитуючи: а чи відгукнувся народ тепер на ці пророчі високі слова, як колись у шестидесятих роках? І відповідає: “Ні!”. І тут виникає питання: “Чому?”. І Б.Грінченко намагається дати на нього відповідь. Він пояснює це тим, що тих людей, у яких симпатія до козаків була частиною їх поглядів, відштовхувала від П.Куліша саме його козакофобія, і особливо молоде покоління, у якого соціальні питання і демократизм були на першому плані. Вони не могли примиритися з його аристократичними переконаннями.

Тут відіграло також недостойне відношення П.Куліша до Т.Шевченка у другому томі його “Истории воссоединения Руси”, де музя Кобзаря була названа “полуп'яною”, “распущенnoю”. Б.Грінченко це пояснює тим, що П.Куліш, виступивши проти козакофільських тенденцій, повинен був виступити і проти Шевченка, який користувався великою популярністю і був могутнім апогетом козацтва. І від того, настільки він зумів відхилити симпатії публіки від історичних поглядів

Т.Шевченка, залежав і успіх його новітніх поглядів. І саме це, вважав Б.Грінченко, було причиною того, що у кінці 70-80-х років більшість не підтримала П.Куліша і була настроєна проти нього. Попереднє шанування змінилось трохи не ненавистю. Але Б.Грінченко наголошував на одному: саме в цей час народжувалась і несправедливість звинувачень, що йшли на адресу П.Куліша.

І ось тут слід звернути увагу не тільки на оцінку помилок П.Куліша Б.Грінченком, а й на відношення до нього останнього. Б.Грінченко не стільки дорікав йому, аналізуючи його помилки, скільки намагався зрозуміти такий хід думок П.Куліша, його кроків. Більше того, весь матеріал давав право стверджувати, що він співчував йому, заявляючи, що люди, які за своє життя не зробили і десятої долі того, що зробив П.Куліш, звинувачують в зраді ту людину, яка задихалася під тягарем праці в той час, коли інші, які кидали в нього каміння, займались лише прекрасними розмовами. І саме це відношення до праці, як нам здається, і зближувало Б.Грінченка з П.Кулішем, було висунуто на перший план, стало в центрі уваги дослідника. Сам Б.Грінченко був таким же наполегливим до праці, як і П.Куліш, і мав “мужество работать среди насмешек, клевет, зависти и равнодушия к дорогому для него делу” [5].

Б.Грінченко зрозумів поведінку П.Куліша і його реакцію на критику. Він пояснив її тим, що автор “Чорної ради” реагував на зауваження і, різко відкидаючи нападки противників, утверджився у своїй непогрішності, в тому, що тільки він один знає істину і може її тепер зрозуміти, чого не розуміють нинішні покоління і не можуть його оцінити по-справжньому. А тому, зауважив Б.Грінченко, П.Куліш почав писати не для сучасників, а для потомства.

В кінці своєї брошури Б.Грінченко звернув увагу читачів на те позитивне і хороше, що дав П.Куліш Україні в останні роки своєї діяльності. І в поле зору дослідника попали “поетичні перли” письменника, які були присвячені коханню, природі. І Б.Грінченко шкодує, що П.Куліш, найкращий знавець малоросійської мови, найкращий малоросійський стиліст, чудовий віршотворець, бо вірші його прекрасні і сильні за формуєю, потратив дуже багато сил на дискусії з противниками його історичних поглядів, хоча вони були хибними за думкою. А це знижувало і цінність поетичної творчості поета. “Достоинство формы не соответствует здесь достоинству содержания”, - до такої думки приходить дослідник [6].

Підсумовуючи сказане, Б.Грінченко підкреслював, що саме вищевказані обставини змусили П.Куліша останні із років жити на своєму хуторі, віддалитись від світу і поглинуться у роботу по господарству, і лише у вільні хвилини віддаватись літературній творчості, пов’язаній з його тритомною історією “Отпадения Малороссии от Польши”, драмою “Байда, князь Вишневецкий” та ін., а також над перекладами Байрона, Гете, Шіллера, Гейне та Біблії. Б.Грінченко детально не зупинявся на аналізі літературної творчості письменника і лише констатував, що вже в дуже тяжких умовах, зовсім

хворий П.Куліш працював до останніх днів свого життя над перекладом Святого письма. “Он умер на своем посту культурного работника”. Цими словами Б.Грінченко і завершував свою розповідь про П.Куліша. І ця остання думка проходить червоною ниткою через всю його розвідку.

Ми зупинились більш детально на викладі думок як П.Куліша, так і Б.Грінченка з метою довести їх до сучасного читача, бо праця останнього надрукована у такому виданні, що нині недоступна широкому колу шанувальників письменника, і, по-друге, хотілося показати, на що саме найперше звертав увагу Б.Грінченко, осмислюючи життєвий та творчий шлях П.Куліша, як він трактував окремі світоглядні постулати письменника, як взаємозв’язував їх з суспільним процесом того часу. Звичайно, оцінка поглядів П.Куліша носила у Б.Грінченка авторський характер, але відбивала саме специфіку сприйняття спадщини письменника в той час, тобто в кінці 90-х років XIX ст., коли наблизався час соціальної боротьби за права українського народу.

Стаття, яка була написана в рік смерті письменника у 1897р. засвідчувала, що хоча Б.Грінченко і критично ставився до виступів П.Куліша, але він віднісся до нього співчутливо, намагаючись зрозуміти і пояснити помилки. Відчувалась і теплота автора як до спадщини П.Куліша, так і до нього самого, як особи, великого трудівника, працелюба.

Б.Грінченко неодноразово звертався до постаті П.Куліша, про що свідчать і його деякі листи та публікації в пресі. Так, в листі від 21 січня 1893 р. до відомого українського письменника, громадсько-культурного діяча, одного із членів товариства “Братство тарасівців” Івана Липи Б.Грінченко дав своє пояснення відносин П.Куліша до Шевченка та його поеми “Гайдамаки”, а також трактувань окремих історичних подій в його творах. У зв’язку з тим, що цей лист ще не друкувався, подаємо його повністю:

“Любий дядьку Йване!

Відмовляю на Вашого листа як можу швидко, се б то - зараз.

Думка Кулішова про Ш[евченка] не є новиною: він її кілька разів висловлював і то далеко гостріше - ось хоч би і в “Ист. возсоединения Руси” або в деяких віршах. Звісно, краще було б, якби Куліш, замісць щоб обляпувати грязею Ш[евченка], писав би свої правдиві і не тенденційні мемуари, хоч би й про знайомість свою з Ш[евченком], знайомість, що мусила б бути йому Кулішеві, святощами. Але коли Куліш робить так, як робить, то се гірше тільки самому Кулішеві. Вільно кожному мати свою думку про твори літературні і ніхто не має права ображуватися за се. От якби Куліш казав у цьому листі, що треба кинути українську роботу, дак тоді треба б йому “залити за шкіру сала”, висловлюючись по-запорожському. Отже, він навпаки - і сам робить, і закликає людей до роботи вкраїнської. Чого ж Вам іще?

На підставі усього цього думаю я, що нема рації відмовляти Кулішеві гуртом. Цим надалась би Кулішевому листові така вага, якої він не має. А хлопець той, що до його лист писано, коли схотів би, міг

би відмовити. І як би лист писано до мене, то я відмовив би так:

Даремне, діду, сердитеся на нас, що сімо ми в народі Ш[евченко]ви “Гайд[амаки]”. Хоч би й була ця поема така погана, як Ви кажете, то все ж не такий то вже народ дурний, щоб небеспешно було йому давати до рук ту річ. Чого боятися? Чи не національного ворогування до ляхів, такого, що довело б до різанини? Дак же революції не викликаюця книжками, коли не мають підстав у житті. Коли підстав цих тепер нема, то нема чого й боятися, а коли підстави ці є, то й без “Г[айдамаків]” зробиця те, що мусить зробитися. - Чи може тим не треба пускати в народ цю книгу, що вона проти історії грішить? А де ж Ви, діду старий, бачили за свій довгий вік такий поетичний твір, щоб з історією трохи вільно не поводився? Згадайте Шекспіра - Ви ж бо його де й перекладаєте! Згадайте Шіллера з його М[арією] Стюарт, Орл[іанською] дівчиною, Дон Карлосом, Гете з його Егмонтом, - чи то ж вони не перекручували факти гірше далеко за Ш[евченка]. Та згадайте Ви й себе, Добродію, як то Ви в своїй “Чорній раді” з жонатого Сомка молодика молодого изробили, що до Лесі залицяється, та й ще дечого багато од свого розуму додали.

Отже Вас ніхто не бив за те ломакою так, як Ви Ш[евченка] б’єте. - Чи може тим не варто давати народові цю книгу, що вона з артистичного боку не гарна? Дак і на се Ваші докази трохи не вдовольняють. Яке нам до того діло, що Ш[евченко] написав “Г[айдамаків]” за тиждень? Хай хоч за день написав, - аби гарно! Он Гете, коли не помиляюся, теж так саме свого “Г[отфріда] фон Берліхінгена” написав, да ніхто за те й не захажувавсь дрючкувати його. Доведіть, що поема ся погана, тоді послухаємо Вас! Ви кажете, що вона гидка, бо там є стидкі пісні. Ну, їх цензура прочистила вже і се тільки Ви, знаючи, що за тими цяточками ховаєця, можете обурюватися проти тих пісень, а кому іншому вони досить невинні. Та й знов нема рациї кидатись на Тараса з ломакою за се, бо коли се й погано (а мабуть погано!), то згірш од його грішне й інші люди чималенкі - от хоч би д.Гейне - прочитайте його “Ra i jubiedner” або деякі вірші - хоч би “Германію” або ті, де він по-своєму переказує “Пісню пісень”. Та хіба самий Гейне. А Гете? А Шекспір (от хоч би й “Отелло”, той що Ви переклали - самі здорові знаєте, які там є слівця й фрази). А Пушкін? А Данте, що описує навіть відомий член людського тіла? А Овідій? А інші? Да якби почати все те перелічувати, то певне, що наш Тарас немовлятком невинним проти їх здався б!

А що до самого Ш[евченка], що частенько таки Ви на його нападаєтесь, то, правду мовивши, мусимо судити його твори, маючи на увазі не саму їх артистичну вагу, в також і те діло, яке вони зробили. А зробили вони таке діло, якого ніхто ніколи не робив у нас та й не зробить більше.

[Додаток (але в тексті його немає - Г.С.)]. А що там іще про вади Шевченкові Ви колись казали та й тепер потроху кажете, то коли Ви без гріха, то й кидайте на його каміньюкою. А ми грішні та згадуємо, що інші великі люди - от хоч би й Байрон, були ще грішніші - та Ви ж його хоч би перекладаєте, добродію!

Оде ѹ все, то я сказав би. Не знаю тільки, що до Куліша писано, тим і не знаю чи до ладу кажу.

Од Н.Р. все одержав, писатиму незабаром. В.” [7].

Готуючи до друку альманахи та літературні збірники, Б.Грінченко постійно включав до них твори П.Куліша. Так, в альманасі “Криничка” (1896) були надруковані вірші “Вечір”, “Бабуся”, “Серед гаю під горою”, а у “Батьковому віщуванні” (1898) - “Чумацькі діти” (“Ідіть, мої діти...”) тощо.

У 1902 р. Б.Грінченко, М.Коцюбинський та М.Чернявський задумали видати збірник “Дубове листя”, який присвятили пам’яті П.Куліша. Микола Федорович Чернявський, поет, прозаїк, який з 1901 по 1913 р. працював статистиком у Чернігівському статистичному бюро, де зблизився з Б.Грінченком і П.Коцюбинським, згадував: “В Чернігові ми працювали втрьох – Грінченко, Коцюбинський і я - над складанням альманаху на пошану пам’яті П.О.Куліша. Вийшов він під назвою “Дубове листя”. Я подав ініціативу. Грінченко, як великий прихильник Куліша, ініціативу цю піддержал. Коцюбинський, хоч і відносився досить негативно до Куліша, зацікавився самою ідеєю видання альманаху. І разом втрьох ми взялись за роботу”.

Знайомились з творами, надісланими для збірника, читали їх і обговорювали в помешканні М.Коцюбинського. Після детального обговорення до збірника були включені: а) передмова, що подавала біографічні відомості про П.Куліша; б) листи П.Куліша до Б.Грінченка та інших письменників; в) дванадцять повістей і оповідань, написаних Панасом Мирним, Грицьком Григоренком, Л.Яновською, І.Франком, Н.Кобринською, Б.Грінченком, М.Коцюбинським, М.Чернявським, С.Єфремовим; г) один драматичний твір; д) пісні з нотами; е) вірші А.Кримського, П.Грабовського, В.Самійленка, М.Чернявського, Б.Грінченка, О.Маковея, Лесі Українки; є) бібліографічний покажчик творів П.Куліша, складений А.Баликом.

13 вересня 1902 р. С.-Петербурзький цензурний комітет дозволив друкувати збірник при умові, що автори творів внесуть зміни згідно вказівок цензури. 2 листопада 1902 р. М.Коцюбинський сповіщав Панаса Мирного: “Спішу поділитися з Вами звісткою: цензура випустила врешті альманах, присвячений пам’яті Куліша, і його почали вже друкувати в Києві. Правда, не обійшлося без шкоди - цензура викинула листи Кулішеві, обтяла його життєпис (українською мовою) і покалічила потроху “Серед степів” (твір Панаса Мирного. - Г.С.), вірші Кримського, а особливо мое оповідання “Лялечка”.

Після дозволу цензури продовжувалося листування між упорядниками збірника М.Чернявським, Б.Грінченком, М.Коцюбинським, які в той час уже проживали в різних містах, йшла мова про передплату, кошти та місце видання збірника, а також про портрет П.Куліша до альманаху. В цей час намітились у них добре взаємини з О.М.Куліш (Ганною Барвінок), яка цікавилася підготовкою і виданням альманаху [8].

У 1903 р. у друкарні Петра Перського вийшов збірник “Дубове листя”. Тут були надруковані 4 портрети Куліша, малюнки його хати і могили, ноти М.Лисенка (1901) на слова П.Куліша “Удосята вставав я...”, а також твори видатних українських письменників з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини. І цим самим укладачі хотіли підтвердити шановне ставлення до П.Куліша всієї України.

Передмову “До читачів” написав Б.Грінченко. В ній він, зокрема, сказав: “Видаючи сей альманах на згадку про славного діяча українського письменства, годиться нагадати своєю працею та й скажати, за що саме вони його шанують. Хоч і не всі ще Кулішеви твори повидруковано, та все ж найголовніші риси його діяльності вилилися вже добре і можна їх позначити” [9]. І далі він розкрив основні етапи життя і творчості письменника. Звернемось лише до окремих деталей, на які звертав увагу автор передмови.

Зупиняючись на дитячих роках П.Куліша, Б.Грінченко зазначав, що він був восьмою дитиною в сім'ї, “де ніколи не чути було іншої мови, оприче української і ся остання річ спершу вельми перешкоджала йому в науці в повітовій школі”. Деталь важлива. Знання української мови визначило подальшу долю майбутнього письменника.

Навчання в Новгород-Сіверській гімназії, за спостереженнями Б.Грінченка, не було високим, проте тут можна було читати Жуковського, Пушкіна, Гоголя, Гулака-Артемовського й Квітку. Але найважливішу роль в житті П.Куліша, як уже відмічалось вище, зіграла збірка українських пісень М.Максимовича (1834р.). “І ся книга зробила таке враження на його, що він вивчив її всю, щоб ніколи не розлучатися з улюбленими думами. Досі висівав рідну мову несвідомо: тепер почав любити її, навіть писати нею”. І це дуже важливо. Бо саме в цей час поєдналось дитяче знання з мовою народу, яка дійшла до нього з дум та пісень, і визначилась його подальша доля.

Б.Грінченко і далі звертав увагу на такі факти, які засвідчували потяг П.Куліша до української історії, культури, народної творчості.

Перед читачем проходять основні етапи життя письменника: його вчителювання після того, як він пішов з V класу Новгород-Сіверської гімназії, його коротке навчання у Київському університеті та знайомство з його першим ректором професором М.Максимовичем, публікація його переказу великоруською двох українських легенд в “Киевлянине”, прихильність до письменника М.Юзефовича і сприяння його П.Кулішеві на педагогічній ниві тощо.

Як вважав Б.Грінченко, найкращим часом в житті П.Куліша був час, коли він проживав у Києві і познайомився з М.Костомаровим, Т.Шевченком, В.Білозерським та іншими представниками української молоді. І тут автор передмови вкраплює окремі свідчення про “Кирило-Мефодіївське братство” та його програму. Б.Грінченко, пам'ятаючи про цензурні перепони, пише: “Се був той гурток українських ідеалістів, що марив видвигнути з занепаду українську націю і врешті склався в Кирило-Мефодіївське братство, що своєю мрійною метою мало поєднати

усіх слов'ян в одну велику республіку, де кожний народ мав би самостійне національне життя і де не було б ні панів, ні мужиків”.

Б.Грінченко намагався в досить стислій формі показати захоплення П.Куліша українською історією, героїчною боротьбою, що привело його до написання роману “Михайло Чернишенко, или Малороссия 80 лет назад” (1843) та збірника дум, названий “Україна”, і на який так розраховував письменник. Проте і тут, як і в попередньому дослідженні, Б.Грінченко знову звертав увагу читача на те, що “Україна” не мала успіху лише тому, що вже в цей час “співав Шевченко, і огненна поезія генія потьмарила меншу поетичну силу”.

На життєвому шляху кожної людини зустрічаються постаті, які відіграють визначальну роль в подальшій її долі. Таким був для П.Куліша, як вважав Б.Грінченко, П.Плетньов, ректор С.-Петербурзького університету, редактор журналу “Современник”, в якому і був надрукований кулішевий роман “Чорна рада”. Саме він викликав П.Куліша до Петербургу, надав йому роботу і найголовніше познайомив його з кращою частиною петербурзької інтелігенції.

І тут знову Б.Грінченко наголошував, що П.Куліш і в цей час не забував української історії і часто посилає О.М.Бодянському в Москву до видання в “Чтениях Московского общества истории и древностей российских” старі українські літописи і, зокрема, славетний “Літопис Самовидця”, який вийшов за редакцією вченого.

І здавалося, перед П.Кулішем простилася дорога до університетської слов'янської кафедри після майбутнього стажування за кордоном. І в особистому житті все складалося добре. Він одружився з Олександрою Білозерською, майбутньою відомою українською письменницею Ганною Барвінок.

Проте все це переривається арештом П.Куліша в Варшаві за його зв'язок з “Кирило-Мефодіївським братством”. Двомісячне перебування в Петропавлівській фортеці, а потім заслання до Тули. Так закінчилась справа П.Куліша, пов'язана з його юнацькими захопленнями.

Б.Грінченко далі не зупиняється детально на його біографічних фактах, а тільки називає ті міста, де прийшлося жити П.Кулішеві. Характеристики творів, які подаються одночасно, теж короткі, але в них звернена увага на ті специфічні деталі, які визначають їх сутність. В “Записках о Южной Руси” (1856-1857) він виділив “дvi перлини нашого письменства красного” “Наймичку” Т.Шевченка та “Орисю” П.Куліша, а також зазначив, що збірники мали не тільки “велику наукову вагу своїми фольклорними записами і Кулішевими про них взагалі”, а ще й як “один з доводів сили духовної творчості народної”.

Залишається і нині досить вдалою характеристика роману “Чорна рада”. Б.Грінченко зазначав: “Перший український історичний роман “Чорна рада”, може трохи холодний, але написаний чудовою мовою, з деякими прегарно змальованими постатями (Кирило Тур, Черевань) і тепер лишається видатним твором українського письменства”.

Перелік окремих збірок та творів - це тільки підтвердження думки

про те, що П.Куліш був досить працьовитою людиною, яка пробувала свої сили в різних жанрах і цим збагачувала українську літературу.

Але не дивлячись на цензурні перепони, Б.Грінченко зачіпив і складні питання не тільки творчого, а й суспільно-громадського характеру. І це торкалося, зокрема, участі П.Куліша в виданні місячника “Основа”, дозвіл на який здобув В.Білозерський і який почав виходити з 1861 р. в Петербурзі українською та російською мовами.

Б.Грінченко звернув увагу на складність і своєчасність його виходу. “Українське письменство, – зазначав автор передмови, – було тоді дуже вбоге на сили: Шевченко вже вмирав, і тільки на Марка Вовчка та на Костомарова можна було рахувати як на поважних літературних робітників. Якби не Куліш з його надзвичайною працьовитістю, то певна річ, не проіснувала б “Основа” й ті два роки, які існували. Книга за книгою журналу сповняє Куліш своїми працями, підписуючись і своїм прозвищем і всякими псевдонімами”.

І дослідник називає тут критичні, публіцистичні та історичні розвідки, українські повісті та вірші, огляди літератури (“Обзор украинской литературы”), критично-полемічні “Листи з хутора” та інші матеріали, які мають свою цінність. Серед інших праць цього часу Б.Грінченко виділив “Історію України од найдавніших часів”. Його вразила не стільки її науковість, скільки мова. “Початок цікавий тим, – зауважував Б.Грінченко, – що автор здолав прегарною українською мовою викладати річ цілком поважно-наукову: тоді се міг зробити сам Куліш тільки, більше ніхто. “Історія України” П.Куліша - це свідчення того, що українську мову можна використовувати у будь-якій сфері діяльності. Із художніх творів вразила збірка “Досвітки” - поетичний заклик, щоб прокинулися люди з духовного сну.

Б.Грінченко майже не зупиняється на помилках П.Куліша, як це він робив раніше. Тільки інколи він зачіпав цю тему, зауважуючи: “Палкий борець Куліш, часом, помилкою вдарить і на приятеля (наприклад, його погляд на Котляревського, що й сам він потім тієї думки зрікся), але сі помилки виходили з благородно-чистого бажання пробити шлях самостійному розвиткові творчої сили народної, і коли з його уст часом і чути було гострий суд, то сей суд виридався з погляду дорогих авторові інтересів народних мас”.

Ті події, які розігралися навколо “Основи”, Б.Грінченко характеризував лише як “непорозуміння й розбрат”, які завжди існували серед інтелігенції вкупі “з де чим іншим”, що в даному випадку привело до того, що журнал після 22 книг не став виходити. Мабуть цензурні перепони не дали можливості Б.Грінченку з'ясувати, що ж все таки трапилось тут, розкрити складну ситуацію, яку він пояснював в попередній своїй праці. А може сам характер цієї публікації не сприяв цьому. Тож, розкриваючи час перебування П.Куліша в Західній Україні, дослідник тільки вказав на те, що той працював в галицьких виданнях і тут друкував свої розвідки на історичні, літературознавчі та педагогічні теми, цим самим “займаючи нові поля під українське слово та пособлячи

галичанам боротися з польськими нагнитом”.

Фразою “Все це було до 1873 р.” Б.Грінченко в передмові до збірника немов би поділяв спадщину П.Куліша і його погляди на дві частини. Що ж так вразило дослідника в тому, що писав П.Куліш після 1873 р., коли він повернувся до Петербургу і опублікував “Історію возз’єднання Русі” (1874) та розвідки про козацтво (1877). Перш за все це його оцінка історії України і її народу. І тут Б.Грінченко звернув увагу на те, що ще в “Записках о Южной Руси” П.Куліш гостро виступив проти козацької старшини за її “втиски над народом”. Поступово ці неприхильні погляди почали поширюватися “від старшини й на все козацтво, затим і на поспільство”, що привело до того, що письменник, “великий прихильник культурності, не добачав її у вкраїнського народу і через те погані стали йому й народні маси, і їх старшина”. Більше того, П.Куліш у всіх козацьких рухах почав “бачити саму розбишацьку жадобу грабування й буяння серед народу - саму дикість”. А це привело до того, що “колишні хвали народному розумові, совісті й справедливості перемінились тепер на палкі прокльони й докори і козакам, і народові”, і погляди його повернулись до іншого об’єкту - до панів, яких тепер П.Куліш називав “цивілізаторами й культурниками”.

І тут, як і в попередній брошурі, Б.Грінченко повторив свою думку, що це не була раптова зміна в поглядах автора “Чорної ради”, бо уже в творах 50-х років вона помічалася. “Може вона й не вразила б так громадянство, - пише Б.Грінченко, - якби Куліш не висловлював сих поглядів у надзвичайно гострій, палкій формі, приточуючи їх без ліку, часто до кожного випадку, а, надто, якби, нападаючи на чужі погляди, не ддав до їх нападків і на людей, що виявляли ті погляди”. А в результаті цього в об’єкті цієї критики стали такі особи, які були окрасою української нації - Шевченко і Костомаров. І щоб трохи пом’якшити ці неприємні заяви П.Куліша, Б.Грінченко нагадав читачам, як тепло він раніше оцінював Шевченка, називаючи його народним поетом і першим істориком.

Удар по Шевченку був нанесений Д.Кулішем сильний, і хоча він у своїй присвяті до збірника “Крашанка” і називав уже Кобзаря “мучеником чоловиколюбства”, але це вже не змогло зняти негативного ставлення до нього.

Б.Грінченко намагався тут пом’якшити провину П.Куліша (“коли він і помилявся, то не помилявся тільки той, хто нічого не робив”), довести, що в його докорах на свій народ “таки була частина правди, хоч ми й не скрізь однакові з Кулішем висновки зробимо з тієї правди”, що він хотів його бачити “кращим, культурнішим, хотів йому добра”. І доказом цього Б.Грінченко вважав “Зазивний лист до вкраїнської інтелігенції”, “могучий заклик коло розвитку рідного слова”, який П.Куліш надрукував у своїй “Хуторській поезії”, а також переклад Біблії українською мовою, над яким він працював у складних умовах в останні роки свого життя. Його переклади Шекспіра, Шіллера, Байрона та інших класиків на українську мову поруч з оригінальними творами, підкреслював Б.Грінченко, свідчать про глибоке знання письменником української мови (“чи є в нас хто інший такий близькучий стиліст, як

він?”).

Підсумовуючи свою розповідь про П.Куліша, і в цій передмові Б.Грінченко зазначив, що тільки на короткий час життя письменника “обняло було сяєвом щасливої долі, а здебільшого воно складалося з турбот та повсякчасної праці”, “серед обставин тяжких, серед ворожнечі й занедбання громадського”.

І Б.Грінченко, звертаючись до читачів, закликав: “Шануймо ж силу духа тієї людини, що змогла серед усього того працювати з такою невисипщою енергією. Простимо йому його помилки, бо краще зробити помилки, бувши в житті силою, ніж мляво пролежати свій вік - без помилок”.

Дві праці Б.Грінченка. Хронологічний виклад думок про життя і творчість П.Куліша. А наскільки вони різні. Друга стаття, пошматована цензурою, більш конспективна, в ній значно менше самобутніх оцінок, якими так багата перша праця дослідника. Але в обох розвідках є чимало й спільногого. В них дослідник намагався підняти цінне в спадщині письменника, висловити свою повагу до П.Куліша, до його титанічної праці, яка може служити зразком для інших. Б.Грінченко в оцінці помилок письменника обрав специфічну позицію: він намагався їх пояснити, розібратися в них і до цього закликав читачів. В статтях не відчувається осуду П.Куліша навіть там, коли дослідник торкається його грубих помилок. І в цьому повчальність критики Б.Грінченка. Повага і любов до спадщини П.Куліша відчутні в усьому, що подає нам Б.Грінченко.

Література

1. Детальніше про це див. у кн.: Г.В.Самойленко. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові в кінці XIX – поч. XX ст. – Ніжин, 1999.
2. Гринченко Б. П.А.Кулиш. Биографический очерк. Приложение к выпуску 1-му “Земского Сборника” Черниговской губ. за 1899 г. – Чернигов: типогр. Губернского Земства, 1899. – С.6.
3. Там же. – С. 20.
4. Там же. – С. 36.
5. Там же. – С. 39.
6. Там же. – С. 42.
7. Інститут рукописів НБУ ім.М.Вернадського. Фонд III, № 40998.
8. Б.Грінченко присвятив їй декілька статей: А.М.Кулиш (Ганна Барвинок). По поводу 40-летия её-liter. деятельности. // Земский сборник Чернигов. губ. – 1900. - № 12. – С. 42 – 61; окреме видання вийшло в Чернігові у 1901 р.; Ювілей Ганни Барвінок (О.М.Кулішевої). // Літературно-науковий вісник. Т.XIV, 1901. Кн.6. – С. 167 – 173; Ганна Барвінок // Ганна Барвінок. Оповідання з народних уст. – К., 1902. – С. V – XXV.
9. Дубове листя. Альманах на згадку про П.О.Куліша. – К., 1903. – С. 3.

Н.І.Бойко

Засоби вираження лексичної експресивності (на матеріалі творів П.Куліша)

Експресивні лексичні одиниці протиставляються нейтральним за своїм змістом, який у перших значно ширший і багатший; за своєю функцією: для нейтральних слів властива номінативна функція, а для експресивних - експресивна на тлі номінативної. Ці дві суттєві ознаки лежать в основі критеріїв розрізnenня нейтрально-номінативних лексичних одиниць та експресивних і проявляються не лише на рівні змісту (у структурі семантики), а й зовнішньо, тобто формально. Нейтральні, неекспресивні лексичні одиниці вважаються первинними, а тому їх немаркованими у плані форми (засобів вираження експресивності). Експресивний лексичний фонд як вторинне явище володіє арсеналом специфічних засобів вираження експресивності. Кількість експресивних лексичних одиниць, у яких виявлено маркери експресивності, значно перевищує запас експресивних слів з формально не виявленими ознаками експресивності (слова типу *кайн*, *карга*, *пика*, *хлюст*, *шкапа*), які належать до кореневих немотивованих лексем.

Проблема вираження лексичної експресивності пов'язана зі співвідношенням двох елементів: плану змісту і плану форми (означуваного і означуючого). Відношення означуваного і означуючого пов'язане з явищем номінації, яке передбачає встановлення зв'язків між лексичною одиницею (знакою, означаючим) і реальним денотатом (означуваним). У зв'язку з цим суттєвим є встановлення відношень між означаючим і означуваним конкретних експресивних лексичних одиниць. Якщо експресиви мають свою внутрішню (семантичну) специфіку, то вона певним чином повинна проявлятися і зовні. Між означуваним і означаючим виявлені відношення двох видів: 1) експресивної відповідності (узгодження) і 2) експресивної невідповідності (суперечності, протиріччя, неузгодження) [6, 83]. За умови узгодження експресивному змістові (означуваному) лексичної одиниці відповідає експресивна форма (знак, означаюче). Експресивна форма має одну чи кілька рис (ознак, показників), на основі яких конкретна лексична одиниця кваліфікується і сприймається як експресивна не лише за своїм змістом, а й за формулою, тобто експресивність певним чином виявляється, мотивується. Наприклад: 1) фонетична мотивація - *буркотати*, *варнякати*, *лопотати*, *сюсюкати*, *мимрити*, *тарабанити*, *талалай* та ін.: "Страшне *ойойкання* підземне, І лемент, і ридання ревне По воздуху до них неслись" (2,225) [4]; 2) морфологічна (афіксальна) - *звісточка*, *хмаринонька*, *бабунечка*, *травиченька*, *чепурушечка*, *рівнесенький*, *спатоньки*, *мисяра*, *торбега*, *діваха*, *товстенний* та ін.: "Ой блиснула *грімниченька*, Густу хмару розриваючи: Засіяли *козаченьки*, Дубровою

проїждаючи” (1,307), “За хмарами дощовими Горить-сяє ясне сонечко; Ой від жалю великого Розпалалось мое сердечко” (1,319); 3) лексична - *сірість, писанина, мазанина, плюгавість, прихвostenь, підліпайло, ішачити* та ін.: “Ta борзописцеві байдуже, незгірш од баби моркву струже I на все пекло верещить” (2,240), 4) семантична - *дзига* - перен. дуже швидка в рухах, вертлява людина; *еквілібріст* - перен., ірон. надзвичайно кмітлива, хитра, спритна людина; *перекотиполе* - перен. той, хто постійно переходить, переїздить з місця на місце або не має визначеного місця у житті; *півень* - перен. задерикувата й запальна людина; *дундук* - 2 перен. тупа, неповоротка людина; *жовтодзьобий* - перен. молодий, недосвідчений, без життевого досвіду та ін. (“Ой у тебе по садочку Метелики грають, А із Лугу Великого *Орли* вилинають” (1,309), “Захистники-катюги ревні, Цвірінькуваті *горобці*, - Ті, що до книжників лестились I книгогризами зробились” (2,202); “О бідний *мотлоху!* Чи довго будеш На братню долю супитись *гірку*” (2,305); 5) у ролі мотиватора часто виступає яскрава внутрішня форма - *зубоскал, низькопоклонник, горлохват, зірвиголова, тонкослізка, славолюб, гріховодник, кровожер* та ін.: “А ви ж, - каже (Шрам), - прокляті *салогуби*, де тоді були, як ляхи обгорнули нас під Берестечком, мов горщик жаром?” (1,59), “Ta в нас усіх їх переважив Брехун московський, *книгогриз*” (2, 224).

Названі показники-мотиватори лексичної експресивності характеризують її передусім як категорію мовну (статичну), проте у мовленнєво-функціональному (динамічному) статусі, в конкретних комунікативних актах (умовах) ця категорія, крім фондових засобів, залишає всі можливі механізми, які забезпечують експресивізацію системно нейтральних лексичних одиниць і переводять їх до складу маркованих. Розмежування системних (мовних) і контекстуальних (мовленнєвих) експресивів передбачає і поділ засобів вираження двох видів експресивності. Відповідно виділимо: 1) маркери експресивності, або формальні показники експресивності, і 2) неформальні показники експресивності.

1. Фонетичні показники експресивності. Серед формальних показників експресивності помітна роль належить фонетичним засобам. Про вплив фонічних засобів на сприйняття смислу лексичних одиниць, нерозривний зв'язок між звуковим образом слова (зовнішньою формою) і внутрішньою писав О.О.Потебня, наголошуєчи на нероздільності згаданих понять, їх взаємозалежності і абсолютній відмінності [8, 124].

Самі зв'язки між означуючим і означуваним не є довільними. Це пояснюється “присутністю”, живим життям мови в людському суб’єкті, властивістю мовної особистості акумулювати величезний досвід, який накопичений “...завдяки колективному діянню і в дійсності реальній, і в дійсності комунікативній, і в дійсності невербалного мислення” [2, 25].

Лексичні одиниці, для яких характерні фонетичні засоби вираження

експресивності, - це передусім звукосимволічні слова. Під звукосимволізмом у лінгвістиці звичайно розуміють наявність зв'язку між планом форми (звучанням) і планом змісту (значенням) лексичної одиниці, хоч у принципі звучання і не має нічого спільного з природою позначуваного словом денотата. Однак це ніяк не перешкоджає існуванню “вторинного звукосимволізму” [5, 36].

Звукосимволізм - це своєрідна імітація акустичного образу окремих фрагментів картини світу звуками людської мови, закріплення за конкретними звукосполуками певних явищ дійсності, і, як наслідок, - сприймання окремих звуків чи їх сполучень як мовних символів, наприклад, [ш:] - шепіт, шум, шелест листя тощо.

В.В.Левицький, досліджуючи символічні значення українських голосних і приголосних, дійшов певних висновків щодо можливостей різних звуків виступати символами понять відповідних семантичних шкал. Так, голосні української мови виступають символами таких понять, як “освітлення”, “розмір”, “сила”; приголосні здатні передавати “активність” і “твердість”. Учений установив кореляційні зв'язки між шкалами на фонетичному і семантичному рівнях, довів безперечну їх подібність, зробив висновок про транспозицію “одних видів відчуттів в інші” [5, 43].

При виявленні шару лексичних одиниць з фонетичними показниками експресивності враховується передусім виразність, незвичність, нетиповість фонетичного оформлення слова, яке яскраво експлікує значення. Інколи буває важко визначити основу мотивації (форма чи зміст?), встановити пріоритет експресивної форми чи експресивного значення (смислу). Ш.Баллі надавав перевагу смислу слова, вважав, що він вказує на асоціацію з певним звуковим комплексом: "...тільки значення слова спонукає нас шукати звуконаслідування в тій чи іншій сполучі звуків..." [1, 75]. Проте незаперечною залишається думка: узгодження звучання слова і його значення - найсприятливіші умови для реалізації експресивної функції лексичної одиниці.

Зв'язок символічної звукової форми слова з його конотативним значенням виявив О.П.Журавльов, вважаючи, що експресивна форма не лише підтримує конотативне значення, а й посилює та увиразнює його. У зв'язку з цим він зазначає: “Між ступенем конотативної та експресивної виразності слова і ступенем вияву фонетичного значення його звукової форми наявний пряний зв'язок” [3, 133]. Досить слушною є думка вченого про “зрушення значення в бік символіки звучання” внаслідок метафоричного вживання лексичних одиниць [3, 141].

Враховуючи зазначене, до лексичних одиниць з фонетичними маркерами експресивності зараховуємо передусім слова зі звукосимволічними та звуконаслідувальними основами (коренями), у яких наявні такі елементи:

- “неприємні” (В.В.Левицький) приголосні [х], [ш], [ж], які

асоціативно пов'язані з ядерними конотативними семами — “емотивністю” та “оцінністю” зі знаком “мінус”: *халамидник*, *халепа*, *халтура*, *халупа*, *швиргати*, *шваби* (німці), *шарпак*, *шахрай*, *швендя*, *жлуктити*, *жмикрут* та ін., а також переносні значення: *хамелеон* - безпринципна людина, яка залежно від обставин часто змінює свої погляди, думки, уподобання; *шарманка* - той або та, хто багато, надокучливо говорить чи грає; *жовторотий* - про молоду, недосвідчену, без життєвого досвіду людину;

- поєднання “неприємних” приголосних з “неприємними” голосними [у], [и], [е] (В.В.Левицький): *відчикрижити*, *шугати*, *жевжикуватий*, *живчик* - про вертлявого, рухливого чоловіка легковажної вдачі; *жила 2* - скуча, жадібна до грошей людина;

- повторення однакових складів - *бабахати*, *гатити* (витрачати що-небудь марно), *гнітити* (викликати важке і болісне почуття), *змикитити* (зрозуміти, додуматися), *каламутитися* (бути неспокійним; бентежитися, хвилюватися), *кип'ятитися* (дуже хвилюватися, сердитися, гарячитися), *колотитися* (бурхливо виявляти незадоволення, незгоду; бушувати, зчиняти сварку), *шушукати* (говорити одне з одним пошепки), *тетеріти* (раптово бентежитися, ніяковіти, розгублюватися);

- наявність у фонетичній формі слова звукосполук, які відтворюють різного типу відхилення від нормативного мовлення, передають фонацію ходьби, різних фізичних процесів: *бовкати*, *булькати*, *бурчати*, *варнякати*, *гарикати*, *гаркавити*, *гутнявити*, *джеркотати*, *дзенькати*, *жебоніти*, *гелготати*, *лящати*, *мурмотати*, *ляскати*, *мимрити*, *миркати*, *мурмотати*, *тріскотіти*, *харамаркати*, *хникати*.

Фонетичним маркером лексичної експресивності може виступати архаїчний префікс, який зумовлює незвичне звукове оформлення лексичної одиниці: *ка-верза*, *су-тяга*, *чи-чиркнути* тощо.

2. Морфологічні ознаки експресивного слова. Поряд з фонетичними засобами вираження лексичної експресивності її маркерами можуть виступати експресивні основи у похідних експресивах та експресивні одиничні афікси або сполучки експресивного і нейтрального афіксів, які пов'язують експресивне слово з певним словотвірним типом, приєднуючись як до нейтральних, так і до експресивних основ. У зв'язку з цим похідні експресивні слова пов'язуються з іншими одиницями: лексичними, морфемними, структурно-словотвірними.

Проблеми словотвору української мови, шляхи розвитку і вдосконалення словотвірної системи привертали увагу багатьох українських лінгвістів (праці П.І.Білоусенка, В.С.Вашенка, К.Г.Городенської, А.П.Грищенка, Л.Д.Гумецької, Н.Ф.Клименко, І.І.Ковалика та інших учених). Дослідженю експресивного словотвору української мови присвячені роботи К.В.Ленець, Г.М.Сагач, О.К.Безпояско, В.Ф.Христенок та ін. Однак, основна увага вчених

зосереджувалася передусім на аналізі суфіксальної системи українського іменника та характеристиці продуктивності таких суфіксів. Між тим експресивний зміст може передаватися й іншими афіксами та багатоструктурними словами, що є наслідком взаємодії різних способів словотвору, словотвірних типів та їх моделей.

Функцію мотиватора лексичної експресивності можуть виконувати такі словотвірні засоби: 1) експресивна твірна основа (слово) - *балаїндрасник*, *ішачити*, *привереда*, *перебреха* та ін.; 2) одиничний експресивний афікс чи сполучка афіксів, серед яких є й експресивний, -*літечко*, *бородай* (-ань, -ач), *офіцерня*, *хитрун* (-уха, -як, -ячок), *політикан*, *тихоня*, *кучерявенький*, *істоно́кита* ін., 3) експресивна твірна основа у поєднанні з експресивним афіксом - *белькотун* (-уха), *брехач* (-н, -уха), *верескун* (-уха), *шкапійка* (від шкапа), *фіфочка*, *чванько* та ін.

Можливі поодинокі випадки утворення похідних експресивних слів шляхом поєднання нейтральних основ з нейтральними афіксами - *бабство* (нейтральний лексичний мотиватор *баба* + нейтральний морфемний мотиватор - суфікс -ств(о)).

Експресивна семантика українського іменника забезпечується передусім демінутивно-меліоративними (далі ДМ) та аугментативно-пейоративними (далі АП) суфіксами. Їх система описана у згаданих вище роботах, а тому звернемо основну увагу на випадки, що ілюструють залежність експресивної семантики від експресивного суфікса. Простежується суфіксальна зумовленість модифікацій іменникових основ різних типів. Ряд експресивних суфіксів не лише бере участь в утворенні нових слів, але й може змінити їх статус чи модифікувати ієрархію емотивних і оцінних сем. Серед похідних іменників виділимо слова, експресивність яких зумовлена переважно ДМ та АП суфіксами.

Іменники жіночого роду з ДМ суфіксами: -*к(а)* - *хвилинка*, -*ечк(а)* - *стрічечка*, -*очк(а)* - *звісточка*, -*оньк(а)* - *розмовоно́йка*, -*енък(а)* - *тополенька*, -*ин+оньк(а)* - *стеблино́йка*, -*ус(я)* - *матуся*, -*ун(я)* - *бабуня*, -*уль+к(а)* - *козулька*, -*ун+ечк(а)* - *бабунечка*, -*усь* - *дідусь*, -*усь+енк(а)* - *матусенька*, -*иц(я)* - *травиця*, -*ичк(а)* - *травичка*, -*иць+енък(а)* - *травиченька*, -*ин(а)* - *конячина*, -*інк(а)* - *матінка*, -*ин+очк(а)* - *хмариночка*, -*ух+к(а)* - *чепурушка*, -*ух(а)+ечк(а)* - *чепурушечка*, -*ох(а)+ечк(а)* - *свашечка* та ін.: “Ой не важся чарівниці У вічі заглянуть: Обомліють бистрі ноги, *Рученьки* зав’януту” (1, 322), “Дзюрчить-біжить *криниченька*, наповня ставок” (1,305), “Похилая хатиночка З садка визира” (1,305).

Іменники чоловічого роду з ДМ суфіксами: -*ок* - *синок*, -*ек+-ок* - *мішечок*, -*ик* - *коник*, -*ок+-ок* - *синочок*, -*чик* (-*ець+-ик*) - *пальчик*, -*ик+-ок* - *дощичок*, -*ичак* (-*чик+-ок*) - *хлопчик*, -*ець* - *скакунець*, -*усь+-ик* - *дідусяк*, -*ась* - *кумась* та ін.: “Ой загули талимбаси мідяні, Ой заржали *кониченьки* вороні; Стара брама усміхнулася, Що ворота одімкнулися” (1, 321).

Іменники середнього роду з ДМ суфіксами: **-к(о)** - молочко, **-ц(е)** - озерце, **-ачк(о), -ячк(о)** - зіллячко, **-енк** та ін. : “Горить-кипить гірке серден’ко мое...” (1, 321), “Се ж ти вже не своєю душою живеш, Оленко: у твоєму серці та ясна душа козацька звила собі кубелечко” (1,209).

Фактичний матеріал свідчить, що ДМ суфікси можуть виступати одиничними маркерами експресивності, поєднуючись з нейтральними твірними основами, наприклад: **звісточка, сонечко**. Інколи ДМ суфікси впливають на емотивно-оцінне значення лексеми, “покращуючи” чи “погіршуєчи” його. “Покращення” може відбутися за умови поєднання ДМ суфікса з негативно-оцінною твірною основою (**пузанчик** (порівн. зневажливі **купчик, царик**, де ДМ суфікс поєднаний з нейтральною основою), **мордочка, типик, брехунець, воріженъки**, а також прикметники **поганенъкий, поганесенький** та ін. Відповідно “погіршення” спостерігається у словах з нейтральними твірними основами та ДМ суфіксами (**теорійка, поезійка, статейка, проблемка, темка, невісточка** та ін.).

Похідні експресивні іменники з АП суфіксами ілюструють не менш розвинену систему суфіксальних засобів, за допомогою яких передаються конотативні семі “згрубіlostі”, “зневаги”, “презирства” тощо.

Іменники чоловічого роду з АП суфіксами: **-ак (дивак), -ун (літун), -як (пияк), -ляк (кривляк), -чак (парубчак), -ник (бабник), -ець (бабець), -ач (рвач), -аш (торгаш), -он (солдафон), -уган (дідуган), -юга (козарлюга), -ан, -ань (стариган, здоровань, окань), -ур(а), -юр(а) — носюра, -ий (мамій, вертій), -ай, -ая (горлай), -исък(о) - хлопчисько, -юг(а) - вітрюга, -юган (вітрюган) та ін. : “Як дим перед огнем щезає, Так щезла духохольна зграя Брехак, ім’я ж їм легіон” (2, 209).**

Іменники жіночого роду з АП суфіксами: **-ух(а), -юх(а)** - балакуха, житуха, **-ах(а)** - рибаха, **-ук(а), -юк(а)** - холодюка, **-ш(а)** - мниха, **-омах(а)** - грудомаха, **-щш(а)** - літературщина, **-ація(я)** - мудрація, **-ек(а)** - пащека, **-енці(я)** - штуценція, **ег(а)** - торбega, **-ери(я)** - машинерія, **-омах(а)** - грудомаха, **-ук(а)** - зміюка, **-неч(а)** - гуркотнеча, **-отн(я)** - гуркотня, **-отняв(а)** - гуркотнява, **-анин (а)-гупанина** та ін.

Іменники спільногого роду (жіночо-чоловічого): **-аг(а), -яг(а)** - діляга, **-юг(а)** - псюга, **-юк(а)** - псюка **-ох(а)** - забрьоха, **-уд(а)** - зануда, **-ур(а)**, **-юр(а)** - замазура, **-ендр(а)** - скунендра, **-индр(а)** - скуніндра, **-инд(я)** - скуніндя, **-ендряг(а)** - скуніндряга, **-ердяг(а)** - скуніндряга, **-ердяк(а)** - скуніндряка, **-ос(а)** - нечоса, **-с(а)** - плакса, **-іс(а)** - гульвіса, **-ес(а)** - неотеса, **-іп(а)** - гультіпа, **-ох(а)** - мандрьоха, **-ош(а)** - святоша та ін. : “Шкода! Дим-хмара налетіла На двох отвережених писак І їх до Бога підхопила” (2, 244). Суфікс **-ищ(е)** утворює експресиви зі значенням подвійного роду: чоловічо-середнього (**морозище, носище, стовпище** - безладне скучення великої кількості людей, натовп) або жіночо-середнього (**ручище, очище**) [9, 280]. Серед іменникових суфіксів, які вживаються на означення збірності, до АП належать: **-н(я)** — собачня, **-в(а)** - мишва, **-от(а)** - панота,

-ар(а) - мошара. На сукупність осіб з якою-небудь спільною негативною ознакою вказують суфікси: *-иш(е)* - зборище, *-исък(о)* - збіговисько. Суфікси *-н(я)*, *-отн(я)*, *-анин(а)*, *-ість*, *-ух(а)*, які утворюють іменники від прікметників та дієслівних основ, виступають носіями пейоративної експресивності: *метушня, біготня, біганина, писанина, сірість*.

Маркером експресивності іменника може виступати префікс *без-*, який не лише вказує на відсутність того (як правило позитивного), що виражається основою (коренем) - основною частиною слова, а й надає йому пейоративного емотивно-оцінного значення: *бездожник* (людина, яка не вірить у Бога + негативна оцінка + почуття несхвалення, осуду). Пейоративну семантику нейтральній основі може надавати префікс *недо-* який означає дію, якість, що виявляються у неповній мірі: *недоторка* - образлива людина, яка не терпить стосовно до себе жартів, фамільлярності у поведінці, критичних зауважень тощо: “Його недолюдки-писаки, Що брехнями ввесь світ пройшли, Літературні гайдамаки, У пекло втюрили були” (2, 196).

Словотвір прікметників та дієслів за допомогою експресивних суфіксів – явище менш характерне. Експресивний прікметниковий словотвір забезпечують ДМ суфікси *-енък-, -есенък-, -ісінък-, -юсінък-, -юн-, -юнь-,* які, як правило, приєднуються до нейтральної прікметникової основи і збагачують семантику новоутвореного слова семами “інтенсивність” (найвищий ступінь якості - *білісінъкий*) та “емотивність” (ласка, ніжність, голубливість, пестливість – *ріднесенъкий*).

До ад'ективних АП суфіксів належать: *-езн-* (*довжелезний*), *-ецък-* (*здравецъкий*), *-енн-* (*страшенний*), *-анн-* (*невблаганий*), *-ач-/яч-* (*добрячий*), *-уч-/юч-* (*скупучий, жаднюючий*), *-ущ-/ющ-* (*багатючий, худрючий*), *-ащ-/ящ-* (*путячий*), *-уч-/юч-* (*кислючий*). АП суфікси також поєднуються з нейтральними прікметниковими основами і передають інтенсивність та параметричність ознаки, якості: “Там пекло переправу має, А перевозить дід Харон, *старезний* дідуган сердитий, Лающий і несамовитий: Гука на пана й мужика” (2, 212).

Інтенсивність ознаки може передаватися за допомогою префіксів: *-пре-* (*премудрий*), *не-* (*несосвітений, небачений*), *-за* (*заделікатний* - який виявляє зайву делікатність, не в міру делікатний).

Для експресивних дієслів характерні демінутивні суфікси *-онъки, -очки, -унечки, -усенъки, -уні, -усі, -оці, -ки, -ци* (*сістоныки, спатонъки, купонъки, спаточки, купочки, спатунечки, спатусенъки, спатуні, спатусі, спатки*), які збагачують нейтральні інфінітивні основи семою “емотивність” і надають нового статусу віддієслівним лексемам.

На інтенсивність дії, її поступове нарощання вказує префікс *роз-*: *розахатися* - почати багато ахати, *розверещатися* - почати сильно верещати. У частині експресивних дієслів, які без префікса *роз-* не вживаються, легко виділяється лексичний іменниковий мотиватор, що

значно посилює їх експресивний заряд: *роздраконювати* (*роздраконити*) сильно лаяти, критикувати кого-небудь (лексичний експресивний мотиватор - дракон (потвора, чудовисько)), *розкапуститися* - зайняти більше місця, ніж звичайно (нейтральний лексичний мотиватор - капуста). Експресивність мотивованого дієслова *розкапуститися* базується на основі образності, яка розвивається у зв'язку з конкретною семантикою лексеми "капуста", і апеляції до першодосвіду, фольклорних джерел, де ця досить поширене в Україні городня рослина ботаморфізувалася, розвинувши сему "параметричність" через ланцюжок: "людина" - "одяг" - "багато одягу" - "багато місця": "Коло броду-броду пила пані воду. Пила-випивала, *сім плахт одягала*" [10, 78-79].

3. Лексичні показники експресивності слова. До лексичних показників експресивності належить похідна основа і передусім її найважливіша частина – корінь. Похідні основи підлягають структурному членуванню та встановленню їх семантичних мотиваторів. Функцію семантичного мотиватора О.О.Потебня розкривав через внутрішню форму слова: "...у ряду однокореневих слів, які послідовно випливають одне з іншого, кожне попереднє можна назвати внутрішньою формою наступного ("образом образу")" [8, 115]. Існує кілька різновидів мотивації похідної основи. 1. Експресивні лексеми, що утворилися внаслідок поєднання експресивної основи з експресивним (АП) суфіксом: *белькотун, брехач, коверзуха, скиглій*. У таких словах маркером експресивності виступає передусім твірна основа. Експресивні суфікси несуть значно менший експресивний заряд і дещо навіть нейтралізуються на тлі яскравої експресивної основи (кореня). Значимість експресивного суфікса виявляється у процесі зіставлення слів, у яких експресивний суфікс приєднується до нейтральної основи (кореня) і виступає осібним показником експресивності (*бородач, говорун, губань, гордяк*), з тими, де відбувається поєднання експресивної основи (кореня) з експресивним суфіксом (*брехач, белькотун, верескун, мордань, пошляк*). В останніх дериватах маркером експресивності виступає основа слова (корінь і суфікс). Щодо оцінного значення похідних експресивів слід зазначити: суфікс може змінювати нейтральну чи позитивну оцінку основи на негативну (1) - частіше і негативну на позитивну (2) -рідше: 1) *поезійка, теорійка, 2) бідоњка, брехенька, війноњка, воріженньки, досадоњка, журбоњка, мордатенький*. 2. Функцію лексичного показника експресивності може виконувати похідна метафорична основа, яка тісно пов'язана з метафоричним образом твірної основи. Спостерігається модифікація образу через використання наявної метафоричної лексеми як своєрідної бази у процесі словотвору нових експресивів, як правило, від основ іменників: ангел (перен.) - *ангельський* (ласкавий, покірливий, ніжний, добрий), макітра (перен. про голову) - *макітритися*, фіскал (перен.) - *фіскалити* (робити доноси, наклепи) та ін.

3. Мотиваторами лексичної експресивності у похідних експресивах можуть виступати лексеми, які розвивають додаткові асоціативні значення, відштовхуючись від тих порівняльних зворотів та фразеологічних одиниць, у складі яких вони традиційно вживаються. Основа (корінь) такого слова виступає твірною (мотивуючою) у похідному експресиві. Наприклад, лексема *вітер* не зафіксована у Словнику української мови як метафора, проте у складі фразеологічної одиниці її метафоричне значення досить прозоре: про легковажну, пусту людину (*вітер у голові* - хтось легковажний, несерйозний), порівн. з експресивами: *вітровійка*, *вітрогін*, *вітрогонка*, а звідси і *вітряний* - легковажний, пустий. 4. Похідні експресиви можуть утворюватися шляхом компресії (згортання) вільних (сурядних та підрядних) словосполучень (а) та стійких сполучок - фразеологічних одиниць (б). За такої умови показниками (мотиваторами) експресивності похідних лексичних одиниць виступають названі сполучки слів різних типів та їх значення: а) *людоїд*, *сухоребрик*, *дурносміх*, *білоручка*, *христопродавець*, *чудоторець*, *чудодій* та ін.: “*Товстогубу не придбати чорних брів дівочих*” (2, 39); б) *добросердий* (добре серце), *горлодер* (дерти горло), *байдикувати* (байдики бити), *баляндрасити* (баляндраси точити), *теревенити* (теревені правити), *зубоскал* (зуби скалити), *насобачитися* (собаку з’їсти), *душопродавець* (продавати душу), *закрутиголова* (закрутити голову), *окозамилювач* (замилювати очі), *вітроголовий* (вітер у голові), *горлохват* (хватати за горло), *варивода* (варити воду), *шкуродер* (дерти шкуру) та ін.: “*Знав кирподериstu панянку, чи Настю, степову шинкарку*” (2,212). 5. До словотвірних експресивів належать лексеми ідіоматичного змісту, які характеризуються національною самобутністю, специфічністю та тісною семантичною і структурною стійкістю свого лексико-граматичного складу, підкресленою експресивністю: *відчайдух*, *вовкодух*, *страхопуд*, *буквоїд*, *мироїд*, *тугодум*, *загнибіда*, *голоштанник*, *голодранець*, *шибайголова*, *прихвостень*, *песиголовець* та ін. 6. В окрему групу виділимо експресиви з “порожніми” (десемантизованими) твірними основами (коренями). Більшість таких експресивів відзначається зв’язаністю своїх основ. Таким чином, їх лексична експресивність характеризується подвійною мотивацією - унікальністю змісту та неповторністю форми: *визуджувати* (домагатися чогось), *викомарювати* (робити щось дивовижне, незвичайне), *вичунювати* (ставати здоровим), *допетрати* (зрозуміти), *замакітрити* (позбавити людину логічно міркувати).

4. Семантичні показники лексичної експресивності. Серед кількох можливих способів створення експресивних лексичних одиниць чільне місце займає метафоричне перенесення найменування, тобто семантична деривація. Виникнення переносних експресивних значень відбувається внаслідок вторинної номінації, за умови втілення смислових зв’язків -

мотивованості за смислом, яка характерна для лексико-семантичних варіантів багатозначного слова. окремі лексичні одиниці на основі асоціативних зв'язків зі своїм основним значенням розвивають експресивні переносні значення, які, за умови регулярного вживання, зазнають лексикалізації і набувають статусу компонента семантичної структури слова. Розвиток експресивних переносних значень - явище специфічне, воно не збігається з процесом розвитку звичайної багатозначності слова, оскільки немає традиційного називання (позначення) нових денотатів (референтів) за допомогою наявної у мові форми (фонетичного комплексу, означуючого). Виникнення експресивного переносного значення слова належить до явищ вторинної номінації: процес експресивного переносу значення відбувається при називанні тих денотатів, які вже мають свої позначення, закріплени в мові і свідомості їх носіїв. Утворення переносних експресивних значень пов'язане з прагненням нетипового, оригінального, підкреслено виразного осмислення фрагментів картини світу, залученням до процесу вторинної номінації найрізноманітніших інтенцій суб'єкта мовлення. Усе це реалізується через образну, оцінну номінацію, в якій людський фактор відіграє провідну роль. В основі здійснення експресивного переносу і народження експресивної метафори - не лише подібність денотатів, належних, як правило, до різних сфер дійсності, а й елементи семантичної контрастності. Якщо подібність забезпечує зближення двох логічно далеких понять, то їх відмінність створює контрастність, яка є основним нервом експресивності.

Вторинний лексико-семантичний варіант полісемічного слова зберігає інтегральні семи первинного (основного) значення, проте в розвитку переносного експресивного значення їм відведена роль периферії. Наприклад, у мові подібні денотати з різних сфер можуть позначатися одним словом на основі спільних інтегральних сем, наявних у прямому і переносному значеннях: *підошва* (ноги і гори), *груша* (плод фруктового дерева і спортивний інвентар), *іде* (людина і годинник, сніг, весна, робота тощо). Виявлені спільні семи у прямому і переносному лексико-семантичних варіантах згаданих лексем не забезпечують умов для розвитку експресивних переносних значень. Такі слова, називаючи раніше не позначені в мові денотати, не мають ознак експресивності. Експресивне переносне значення базується на додаткових, потенційних, глибинних, інколи прихованых семах первинного значення і пов'язане з суб'єктивною кваліфікацією, характеристикою, емотивним оцінюванням уже названого денотата. Статус ядра закріплюється за диференційними та потенційними семами, бо саме вони забезпечують контрастні зв'язки між прямим і переносним лексико-семантичними варіантами однієї лексеми. Наприклад, переносні експресивні значення дієслів, що вживаються для позначення мовлення чи голосу людини, сформовані передусім на основі контрасту: людина, її мовна діяльність, що виявляється у спілкуванні з іншими людьми за допомогою мови, і

тварина - істота яскраво відмінна від людини: *гавкати, нявкати, мекати, сичати, шипіти, каркати, сокотіти* та ін. Семантично похідні експресиви характеризуються образністю, яка може формуватися у словах, що позначають пізнані і зрозумілі людині денотати. Глибоке розуміння їх суті, використання у практичній діяльності людини, спостереження і висновки модифікуються у почуття-ставлення, оцінки, які складають семантичну базу похідних експресивних значень.

До найтиповіших прикладів експресивної метафоризації належить зміна сфери номінації, що зумовлює семантичну контрастність, незвичність, яскравість. Виникнення експресивних переносних значень властиве не лише для одиничних лексем типу *грація* - надзвичайно красива жінка, красуня, *зірка* - дуже видатна, прославлена людина, *іржа* - //надокучлива людина, що набридає іншим. Процес метафоризації охоплює, як правило, тематичні групи слів, про що свідчать сформовані в мові схеми переносів назв з однієї сфери дійсності до іншої. Об'єкти і явища живої і неживої природи проектуються передусім на людину. 1. Людина → людина: *баба* (про чоловіка), *дзвонар*, *кумася* (про жінку, яка розносить плітки), *лицарт* та ін. 2. Назва тварини → людина: *бабак, вівця, віл, змія, лис, осел, тигр, заєць, звір, цуценя, ягня, //кошеня, //лань* та ін.: “Посел-осел: що положи на спину. Те й пре: не має ні страху, ні впину” (2,342). 3. Назва птаха → людина: *орел, голуб, голубка, ластівка, зозулечка, горлиця, горобець, гава, півник, пташка, сич, сорока, тетеря, шуліка* та ін.: “Маруся й Заїра, ся голубка в любові тиха, ся душа свіtokрила, на козацьку біду та на нужду страшенну дивилась” (2, 126), “*Пташкою* понад тим степом в'єшся, і серце твоє якусь нову пісню співає” (1,208). 4. Назва комахи → людина: *бджілка, жук, комар, тля, трутень, хруш* та ін. 5. Назва рослини → людина: *дуб, зілля, калина, перець, печериця, реп'ях, тополя, шишка, ягідка* та ін.: “Сонечко вдарить по тих дукачах препишних, по тому брузменті сутозолотому ...сяє Маруся - *квітка-квіткою!*”(1,194). 6. Небесне тіло → людина: *сонце, зірка, зоря*: “...а сусідня дівчина Оленка, теж недоліток, да тілько гарна ж на личеньку, як та *зоря* Господня...” (1, 200).

Таким чином, засоби лексичної експресивності виявляються на трьох основних мовних рівнях: фонетичному, морфологічному та лексико-семантичному. На фонетичному рівні засобами експресивності виступають звукові символи, звукові повтори, фонетична “екзотичність” лексичної одиниці; на морфологічному - афікси суб’єктивної оцінки; на лексико-семантичному - метафоричні переносні значення слів.

Поет і белетрист П.Куліш, відтворюючи передусім національну самобутність селянського побуту, народних звичаїв і обрядів [7, 34] звертався до різних засобів лексичної експресивності. Його принцип “живої етнографії” орієнтував на глибинні фольклорні традиції, які багаті експресивними лексемами з демінутивно-меліоративними та аугментативно-пейоративними суфіксами, національними образами-символами.

Література:

1. Балли Ш.Французская стилистика. - М., 1961.
2. Богин Г.И. Фоносемантика как одно из средств пробуждения рефлексии // Фоносемантические исследования. - Пенза, 1990. - С.25-36.
3. Журавлев А.П. Фонетическое значение. - Л.:ЛГУ, 1974.
4. Куліш П. Твори в двох томах. - К.: Наукова думка, 1994 (тут і далі цитуємо за цим виданням, вказуючи том та сторінку).
5. Левицький В.В. Символічні значення українських голосних і приголосних // Мовознавство. - 1973. - № 2. - С.36-49.
6. Лук'янова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления. -Новосибирск: Наука, 1986.
7. Нахлік Е.К. Пантелеймон Куліш // Куліш П. Твори в двох томах. - К.: Наукова думка, 1994. - С.5-36.
8. Потебня А.А. Мысль и язык. - К.: СИНТО, 1993.
9. Сучасна українська літературна мова /за ред. А.П.Грищенка. - К: Вища школа, 1997.
10. Українська народна творчість: Загадки.-К., 1962.

Л.І.Зеленська

Матеріали про життя і творчість П.Куліша (за фондами Чернігівських музеїв)

Олександра Михайлівна Куліш - Білозерська, письменниця Ганна Барвінок - шанувала свого чоловіка як українського патріота, відданого тій справі, тому народові, для якого він працював.

Не кожному письменникові пощастило жити під таким ласкавим, розумним доглядом, не кожний мав такого вірного друга, що розумів, поділяв його думи-мрії.

Мабуть, жодна жінка, крім Ганни Барвінок, не могла б стільки зробити для письменника: вона взяла на себе увесь життєвий клопіт, тягар побуту.

Олександра Михайлівна прощала чоловікові усі його вади, усі прикрощі, які він їй завдавав, обожнювала його.

Тяжке горе було для Олександри Михайлівни - смерть неоціненного “дружини” П.О.Куліша, її “Дружини”, як вона називала його. Та й після смерті чоловіка вона була повна думок за нього.

Ганна Барвінок присвятила своє життя збереженню та виданню творів П.О.Куліша: “Для мене найважливіша річ - видати твори моєї дружини, його діла упорядкувати”, - неодноразово заявляла вона.

О.М.Куліш подала масу невідомих фактів і обставин життя П.О.Куліша, створила колоритний живий образ письменника, людини, борця, патріота.

По смерті Куліша Олександра Михайлівна передала всі його речі на збереження відомому меценату-колекціонерові Василю Васильовичу Тарновському (молодшому). Пізніше всі рукописи, книги, особисті речі Кулішів потрапили до Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. У 1935, 1949-1950 рр. багато матеріалів із фондів Чернігівського історичного музею надійшло до музею-заповідника М.М.Коцюбинського. Серед особливо цінних зазначено: Біблія, яка була видана у Відні 1903 року, а також рукописи українського перекладу “Біблії”: п’ять книг Мойсеєвих (“Псалтир”, “Пісня пісень”, “Псалми”, “Церковний речник”, “Прислів’я Соломона”), віршована Біблія, рукопис П.О.Куліша “Набросок начатого романа без заглавия”, написаного в 1897 р., а також рукопис “Заклятие Литвина” (можливо, це повість П.Куліша “Метель в степі”, написана 1876р.).

У меморіальній бібліотеці М.Коцюбинського зберігаються книги П.Куліша: “Виговщина”, “Досвітки”, “Записки о Южной Руси”, “Орися”, “Чорна Рада”, “Хмельниччина”, альманах “Хата” (1860р.), журнали “Основа” (1861-1862рр.), “Зоря”, “Літературний науковий вісник”, “Киевская Старина”. Тут же зберігаються твори Шекспіра: “Антоній і Клеопатра”, “Гамлет”, “Король Лір”, “Макбет”, “Оттело”, “Ромео і Джульєта”, “Юлій Цезар” в перекладі П.Куліша з передовою І.Франка, що вийшли в друкарні НТШ у Львові протягом 1882-1901 рр.

Деякі з цих книг надіслала в подарунок М.М.Коцюбинському Ганна Барвінок, про що свідчить, зокрема, її автограф на книзі “Юлій Цезар”: “Високоповажному М.М.Коцюбинському. Міра за міру, в подяку за давній дарунок Ваших цінних оповідань. З високим поважаннєм Ганна Барвінок, 1908р. 23 вересня с.Конашевка (музей)” [2]. В музеї знаходиться й переклад П.Куліша поеми Байрона “Чайльд Гарольд” українською мовою .

У меморіальній бібліотеці М.Коцюбинського зберігаються книги, присвячені П.Кулішу: “Пантелеimon Олександрович Куліш”, “Щирі слози над могилою П.О.Куліша”, які вийшли в Бахмуті 1900 року за редакцією М.Чернявського, дослідження Івана Пулюя “Нові і перемінні звізді”, що вийшли друком у Відні 1905 року, альманах “Дубове листя”, присвячений П.О.Кулішу, що вийшов друком у Києві 1903 року за редакцією Б.Грінченка, М.Коцюбинського, М.Чернявського.

У фондах музею - заповідника зберігаються книги: “За крашанку - писанка П.О.Кулішеві”, написав Данило Сліпченко-Мордовець, Петербург, 1882; “П.А.Кулиш. Биографический очерк Б. Грінченка”, Чернігів, типографія губернського земства, 1899 р.; “Сочинения и письма” П.А.Кулиша, том I. Издание А.М.Кулиш под редакцией И.Каманина, Київ, типографія Т.Г.Мейнандера, Пушкінська, 20, 1908 г. з посвятою: “Присвячую це видання пам’яті найдорогішій для мене людині, моїй вірній дружині Пантелеимону Олександровичу Кулішу

Олександра Кулішева”

“Дорога і незабутня дружино моя! Ти працював увесь свій вік, не покладаючи рук. Ти жадав зробити щастя і просвіту своїй рідній Україні, ти шукав правди, не вважаючи на те, що про тебе говоритимуть. Ти втішав себе тілько словами:

“Кобзарю! Не вважай ні на хвалу темноти,
Ні на письменницьку огуду за пісні,
і ласки не шукай, ні в дуків, ні в голоті,
Дзвони собі, співай в святій самотині”.

Ти визнавав, що “Удосвіта вставав темно ще на дворі”, але ти себе самого занедбавши, одважно працював, як ти казав: “Задля культури України”, вкладаючи в сю працю свою душу, свою любов, свою силу і свої статки-маєтки.

Ти бажав побачити повен збір своїх стихотворів за своє життя -та не судилось тому справдитись.

Мабуть, твоє заповітне бажання я постановила метою свого вдовиного після тебе віку.

Оце починаю доходити своєї мети і випускаю між люде перший том твоїх стихотворів, присвячуючи це видання твоїй для мене святій і незабутній, дорогий мій Друже, пам'яті. Олександра Кулішова (Ганна Барвінок)”.

Зберігаються в музеї фото подружжя Кулішів, плакат з портретом П.О.Куліша роботи художника Михайла Івановича Жука (Г-291), а також листи П.О.Куліша до їх сусіда Івана Івановича Троїцького, який дуже приятелював з подружжям Кулішів, допомагав їм в господарських справах, бо був добрым ковалем, теслею, взагалі, дуже любив землю, старанно її обробляв. Під впливом П.Куліша дуже багато читав, почав писати власні вірші. У фондах музею зберігся щоденник, який вів І.І.Троїцький, починаючи з 1890 року день у день, з року в рік аж до самої смерті, до 1909 року. Після смерті П.О.Куліша І.І.Троїцький був у щирих, добрих стосунках з О.М.Куліш, з якою їх об'єднувала пам'ять про П.О.Куліша.

Іван Іванович Троїцький зі своєю сім'єю, як міг, підтримував Олександру Михайлівну, допомагав їй по господарству, у домашніх клопотах, був її великим другом: “Друг Ваш, который для Вас, Бабушко, был первый Друг и Вы для него были очень даже хороши. Вы его почитали за первого человека... Долго вспоминая Вас, Бабушко, и просил, чтобы мы не забывали Вас, и писали письма Вам... мы Вас, Бабушко, желаем забрать к себе” [4].

Дружина І.І.Троїцького Зінаїда також писала до О.М.Куліш: “Ви, як ласточка до своїх щебечете і всіх привітаєте, як рідна мати дітей” [5].

В щоденнику І.Троїцького дуже багато цікавого з життя подружжя Кулішів, Білозерських.

В музеї зберігся лист Михайла Петровича Драгоманова до П.О.Куліша. За свідченням О.М.Куліш, “Драгоманов... до самої смерті листу-

вався з дружиною і мене похвалив за оповіданнє, котре було надруковане у п[ані] Кобринської в “Жіноча доля”, писав так до дружини: “тільки і доброго, що оповіданнє Кобилянської і Вашої дружини” [7].

На прохання Михайла Івановича Павлика О.М.Куліш надсилає йому листи М.Драгоманова до П.О.Куліша через Івана Михайловича Каманіна: “Спасибі Вам, що наперли на д[обродія] Каманіна, аби прислав швидше листи Драгоманова до Вашої дружини, аби я виладив до друку їх переписку” [8].

Цікаві листи небіжа подружжя Кулішів Василя Васильовича Азанчевського, сина Лизавети Миколаївни Азанчевської та Василя Михайловича Білозерського, рідного брата О.М.Куліш, друга П.О.Куліша.

Листування Азанчевського з П.Кулішем, що зберігається в музеї М.Коцюбинського в Чернігові, починається з лютого 1890 року і триває до 30/1-1896 р., тобто майже до смерті П.О.Куліша. Із цього листування дізнаємося про літературні справи П.О.Куліша, життя В.М.Білозерського. “Малорусские сочинения Ваши находятся у отца, который собирался Вам их отослать, здоровье его ни хуже, ни лучше, в общем-то слабо....

Все мои шлют Вам искренний привет. Истинно предан Вам племянник В.Азанчевский” [9].

“Отец здоров, но правая рука почти бездействует, он живет там же, где и мы с братом, находясь под нашим надзором, он без деятельности, как без воздуха не мог бы жить, и, помимо юридической, деловой, никакая другая деятельность не могла бы тут послужить достаточно решеной, но как желателен был бы для него известный комфорт, которого он лишился! Мать с сестрой Аней находится в Дрездене, задержанная безденежьем, обращение к Рубинштейну... в данную минуту Музикальная судьба с внешней, по крайней мере, стороне, уже решилась. Брат - жених! скоро свадьба... Тетю благодарю и целую ручки. Многоуважаемому Олимпию Михайловичу передайте мой усердный поклон” [10].

В одному з листів П.Куліша Василеві Михайловичу Білозерському читаємо: “Отец с большим удовольствием узнал о Вашем предложении написать воспоминание о Кирилло-Мефодиевском обществе и хочет как только достанем мы нужные книги, сейчас приняться за работу диктовать мне, сестре Маше-Соне, брату” [11].

З листів В.М.Білозерського дізнаємося про долю його сестер, власні успіхи в музиці: “У Ани появился симптом какой-то новой болезни. К тому же и Рубинштейн, несмотря на свою симпатию к сестре и самые одобрительные отзывы об ея таланте, отказался лично руководить ею, за своими занятиями композицией и постановкой своих опер и ораторий, требующих постоянных разъездов. На днях я был приглашен на первую репетицию концерта, на котором будет исполняться моя пьеса....

П'єса моя на смерть Чайковського попала случайно в руки одному из лучших здешніх пианистов, привела его в восторг” [12].

“Мать с сестрой... поедут за границу, в Штутгарт, где есть специальная лечебница, нужная сестре Ане,... брат стал уже отцом и в нашем семействе прибавился новый, таким образом, Василий.... сестра Маша-Соня служит теперь в Харкове” [13].

Хвилює шанобливe, людяне відношення подружжя Кулішів, родини Білозерських до Василя, Олімпія, Мані, Ані Азанчевських.

Діти Азанчевських разом зі своєю матір'ю і без неї неодноразово перебували в Кулішів, на хуторі Мотронівка:

“Дорогенька моя Надюня!

9-го июня приехала Ел[изавета] Н[иколаевна] с Липой, Маней и Аней (Вася у ея брата гостит), через два дня приехал и дорогой наш Вася, но только на два дня...

Дети теперь удят рибу, собаки скоро к ним привыкли, индюшата за ними так и бегают”.

У цьому листі є приписка рукою В.М.Білозерського:

“Милая, бесценная моя Надюня!

Невыразимо нам жалко, что тебя не застали. Так уже давно я и Лизавета Ник[олаєвна] желаем увидеть. Сегодня (понед[ельник]) я уезжаю. Думаю приехать на праздники. Крепко целую тебя и твоих

Твой Вася”.

Є також у цьому листі приписка Лисавети Миколаївни Азанчевської: “Многоуважаемая Надежда Михайловна, мне едва оставили места, чтобы сказать Вам, как много я Вас помню и люблю и мое сожаление о невозможности увидеть Вас

Елизавета Азанчевская” [14].

Брати Білозерські – Олімпій та Олександр, подружжя Кулішів матеріально підтримували Азанчевських, любили та шанували їх. П.О.Куліш допомагав В.В.Азанчевському влаштуватися на роботу, надруковувати його твори “Скора” и “Весна” і неодноразово надавав матеріальну допомогу. Після смерті П.Куліша Лисавета Миколаївна Азанчевська писала в листі до О.М.Куліш: “Дорогая Александра Михайловна! Только что узнала о постигшем Вас несчастии, какими словами выражу Вам мое сочувствие и как искренно я разделяю горе Ваше...

Целую и обнимаю Вас много-много раз, любящая Вас Е.Азанчевская. Память Пант[еліймона] Алекс[андровича] дорога, как для меня, так и для детей моих” [15].

Із листів Софії-Марії Азанчевської до О.М.Куліш дізнаємося про останні роки життя Василя Михайловича Білозерського.

Хворого батька Софія-Марія Азанчевська привезла із Петербурга в Мотронівку, до О.М.Куліш: “Дорогая Тетя! Завтра я с татой едем в Харьков, где отдохнув несколько дней, едем к Вам... Я очень рада, что

Тата рещил поехать к Вам! Целую крепко Ваши ручки.

Любящая Вас София-Мария” [16].

В іншому листі читаємо: “Дорогая Тетя! Я очень и очень благодарна Вам за Тату” [17].

Любов і повага до О.М.Куліш відчуваються в кожному слові листа її небожів: “Дорогая, добрая, хорошая Тетя! Очень тронута Вашей добротой ко мне, как мне дорого каждое Ваше ласковое слово. У меня столько горя на душе... У Ани все хуже и хуже, смерть Таты очень ее поразила...

Чем большу думаю, тем мне легче, что все же Тата не где-нибудь, а возле своих, у своих пожил и лег.

Но я до сих пор не могу еще привыкнуть к мысли, что его нет. Не унывайте, дорогая Тетя, да благословит Вас Бог за все добро к Тате и ласку ко мне! Целую Ваши ручки и нежно Вас люблю. Хотела бы очень приехать к Вам, да не могу.

Многолюбящая Вас племянница Маня” [18].

З 1884 по 1887 рік збереглися у фондах музею листи Володимира Степановича Александрова, українського письменника, видавця, до П.О.Куліша. У цих листах ідеться про підготовку видання альманаху “Складка” в Харкові.

З Кулішами Александрова пов’язувала велика приязнь, повага і дружба, любов до української літератури, мови, культури, народних звичаїв, пісень. Куліші з Александровим мали спільніх знайомих – К.Біліловського, М.Лободовського.

В.Александров високо цінував талант, письменницький хист Ганни Барвінок. Йому дуже подобалось оповідання Олександри Михайлівни “П’яниця”, яке він і опублікував у своєму альманасі “Складка”.

Листи до П.Куліша В.Александров майже завжди закінчував словами: “Кланяюсь низенько і Вам, і Александрі Михайлівні

Ваш щирий В.Александров” [19].

Серед листів до П.О.Куліша є лист Василя Трохимовича Андрієвського - українського громадського діяча, який брав участь в розповсюдженні нелегальної літератури, за що у 1893 році був заарештований.

У листі до П.Куліша В.Андрієвський писав: ”Високоповажаний Пантелеїмон Олександрович [...]! не одному мені Звеселили Ви серце, подавши звістку, що писатимете свої загадки, яке велике значіннє матимите ся праця Ваша, навіть поза межами України” [20].

Серед кореспонденцій, адресованих П.О.Кулішу, були й негативні. Так, два погрозливі листи у 1884 році одержав від арендатора А.Зеленського. Ці листи боляче вразили Куліша. Разом з П.Кулішем непокоїлись його друзі, знайомі: “Превеликою б мені радість була б, якби Ваше діло з ляхом-риндарем скоріш скінчилось округом в Вашу

користь, так, щоб Ви сим заспокоїлись” [21].

Листи Петра Зуйченка, редактора “Екатеринославського листка” підкуповують своєю щирістю, безкорисливістю. Обидва вони цікавилися історією Запоріжжя, України, її героїв:” Сегодня для меня видался особено радостний денек: почта принесла мне два портрета, один Ваш, а другий Калнышевского. Того самого Калнышевского, которого история Малороссии считает несчастным последним представителем Запорожской Сечи. Этот драгоценный оригинал года два тому назад мною был разыскан в Соловецком монастыре....

Я, грешним делом, помышляю когда-либо издать историю Малороссийской и малороссийской литературы с портретами их деятелей. Да Бог знает удастся ли мне совершить это при современном стеснительном положении цензуры. Душевно преданный Вам П.Зуйченко” [22].

Дуже потерпав П.Куліш через напади арендатора, “правдолюбців”, “народолюбців”:

“На мене скрива, мов вовки з байрака
Дивились, позирали мудреці,
Що в мене думка неоднака,
Вони бо знані на всю Русь кравці!”

Гнітила його несправедлива критика з приводу твору “За крашанку - писанка” Д.Л.Мордовця.

П.Зуйченко втішав П.Куліша: “Прелюбий мій друже, Пантелеїмоне Олександровичу....

Данила Лукича я сам не поважаю... Як він коли Вас зачепе удруге, то ви йому відкажіть, що з його такий козак, як з веревки батіг сим прикладом найбільше його розсердити можна.

Б’юсь Вам чолом з Ганною Барвінок жінкою з дітками, увесь Ваш П.Зуйченко” [23].

Свого сина П.Зуйченко назвав Пантелеїмоном, мабуть, на честь свого друга П.О.Куліша. Із листа дружини П.Зуйченка, Євгенії, дізнаємося, що 20 лютого 1886 року П.Зуйченко помер. Євгенія Зуйченко зізнавалася П.О.Кулішеві: “...покойный муж очень Вас любил и почитал, он все собирался писать... Все Ваши письма тщательно хранил в особом портфеле, где они и теперь сохраняются. Не нахожу слов, как Вас благодарить за добрую память к покойному, а также к его семейству” [24].

Більшість кореспондентів П.О.Куліша після його смерті листувалися з О.М.Куліш. Одним із них був добрий знайомий подружжя Кулішів – Михайло Федотович Лободовський - український літературознавець, громадський діяч. В одному зі своїх листів він розповів Кулішам про смерть Володимира Степановича Александрова: “31 дек[абря] 1893р. поховали його, лежав він у великій кімнаті у генеральському мундирі, а по стінах висіли патрети усіх гетьманів красками мальовані: Гонга й

Байда, а син менший читав над ним псалтир, так я застав! - на труні у церкві лежало 5 вінків, 1 од українців, 1 від сотрудників. Над могилою український поет Чайченко сказав по укр[аїнські] річ. Щирими співами й немощами одбули його вічну пам'ять” [25].

У 1889 році М.Ф.Лободовський відвідав Кулішів на їх хуторі. Ця зустріч залишилася надовго в його пам'яті: “Високоповажане Добродійство, Олександра Михайлівна і Пантелеймон Олександрович!... Як я вертавсь од Вас во время оное, Ви дали мені на дорогу прехороший житній хліб, увесь я його з’їв, тільки зоставив окрайчик невеличкий на спогад, то оце передивляюсь у скрині, перешукую, той натрапляю на окрайчика Вашого святого хліба, тай згадаю Вас...

Тільки шкодую, один земляк, почувши, що у мене є окрайчик од Вашого хліба, обрізав тихо, щоб то покуштувати, який хліб їдять Ганна Барвінок і Панько Куліш, а окрайчик і не зацвів, щоб Ви знали” [26].

Смерть П.О.Куліша була великою утратою для М.Ф.Лободовського:

“Высокопочестная Добродійко, Александра Михайловна!

Посилаю Вам 15 руб... Адже ж Ви справлятимете на 40 день обід по П[антелеймону] О[лександровичу], то оце хай лепта наша на поминки сорокадневні по дорогому любимому нам покійникові. Кріпітесь, Добродійко, духом і тілом, щоб довести до діла, як слід, роботу П[антелеймона] О[лександровича].

Без Вас може погинути його праця, не мені Вам казати, яка величезна то буде утрата. Отож, ради покійничка живіть і кріпіться, в тугу не вдавайтесь, на Ваших руках зсталось багато роботи на любого-милого і Вам, і нам покійничка... не зоставайтесь самотою, кличте до себе з Оленівки мамок на розвагу” [27].

Допомагати Олександрі Михайлівні матеріально М.Ф.Лободовський вважав за свій обов’язок перед світлою пам’яттю П.О.Куліша.

“Я списався про поміч Вам із літературного фонду” [28], - писав він удові.

Завдяки піклуванням М.Лободовського, К.Білиловського та інших О.М.Куліш одержувала щорічну пенсію в 600 крб. від Петербурзької Академії Наук. “Знов кажу, благаю Вас щирим серцем -гроші, які Ви від кого з моїх знайомих одержите – це гроші – свята жертва на праведного Пантелеймона і на Вас...

То й хай буде, як я кажу, оце не вередуйте, не гребуйте людською щирістю до Вас... тільки кріпіться, хазяйнуйте. Чом би Вам не написать оповідання про Ваше дівоцтво, коротенько перед весіллям, а далі й Ваш любий молодий вік....

У нас немає вже стародавніх класиків нашої мови... Мову калічать, забувають... уводять такі слова, що й непотрібно б їх” [29].

М.Ф.Лободовський пропонував Олександрі Михайлівні свої послуги у впорядкуванні могили П.О.Куліша та встановленні пам’ят-

ника: “Високоповажаная Добродійко, Александра Михайловна.

Ви питаете, що робити Вам з моїми грошима: платити долг борзнянським купцям, збирати гроші на пам’ятник. Без Вас нещвидко дождеться праведний Пантелеїмон пам’ятника....

Я Вам постачу рублів зо 100 на пам’ятник, тільки, будьте ласкаві, премилейшая добродійко, не гребуйте щиростю людською, Ви самі старі вже і немощні, то й клопотатись Вам, увиковічить могилу Пантелеїмона Александровича. На мою думку, щоб швидше пам’ятник справити й до вподоби він був покійному Пант[елеймону] Алекс[андровичу], то слід постановити чугуновий крест з терновим вінцем, щоб крест високий, товстий, той стоятиме довго, ніхто вже не візьме (у листі є малюнок хреста, розмір, всі розрахунки), а ось який він повинен бути, як у старовину становили крест.

Це у Києві Вам зроблять гарно і швидко... *Або я сам тут закажу крест, як хочете...* тільки 100 руб. буде Вам на пам’ятник. Отакий і Вам хрест постановимо. Може житиму довго, тоді й фігуру Пант[елеймона] Алекс[андровича] і Вашу постановлю” [30].

У своїх листах до О.М.Куліш М.Ф.Лободовський просив: “пишіть спомини про все Ваше життя. Благаю Вас щиро” [31]. Видаючи окремі твори П.Куліша і Ганни Барвінок, він цікавився: “Чи видаєте Ви усі сукупно Ваші власні твори? а, треба!” [32].

“Тепера я б Вам бажав видати Ваші твори чудові: “П’яницю”, “Майоршу”, що у “Київської Старине” напечатана була - прехороша річ. Оці обидві для селян гарні” [33].

Олександра Михайлівна допомогала Михайлу Федотовичу Лободовському в справах цензури, про що свідчить їх листування:

“Премилейшая Добродійко, Александра Михайловна!

Будьте ласкаві, напишіть кн[язю] Шаховському¹, щоб не задержував “Досвітки” у цензурі... Дякуйте Богові, що “Досвітки” узвяся я печатать... Така Божа воля. Ось побачите, які вони чепурненькі” [34].

“Якщо посилаєте у цензуру, то прохайте князя Шаховського або Шенрока², щоб обороняли” [35], - радив дописувач.

Допомагав М.Ф.Лободовському у виданні творів П.О.Куліша молодий поет-початківець, видавець Микола Федорович Чернявський.

Він щиро відгукнувся на прохання М.Ф.Лободовського підтримати матеріально О.М.Куліш.

У листі М.Ф.Чернявського до О.М.Куліш читаємо: “Високоповажана Пані, Олександра Михайлівна!... прочув я через

1. Шаховському - йдеться про Миколу Володимировича Шаховського (1856-1906), начальника головного управління в справах друку.

2. Шенрока - йдеться про Володимира Івановича Шенрока, російського літератора, друга подружжя Кулішів.

д[обродія] Лободовського, що по смерті високошановного Вашого мужа зостався долг і що Вам його треба покривати, то не поставте в зневагу, що я рішаюсь отсе переслати Вам на се діло малу лепту. Ми, українці, а наїначе молодіж зелена, з якого гурту і я буду, не маємо спромоги в самий час чим-небудь виказати свою шанобу батькам своїм, яким був і Ваш високошановний небіжчик і тим то доводиться нам уже на могилу принести свою лепту як дань щирої поваги... чи не можете Ви подарувати мені на добрий спомин патрета Пантелеїмона Олександровича?... Він був би для мене, яко начинающого письменника, дорогою пам'яткою, так сказати - іконкою, благословляющею від Вас, шанової писательки” [36]. Це був перший лист М.Чернявського до О.Куліш, їх листування переросло в щиру, сердечну дружбу, яка тривала майже до смерті письменниці.

Із цих листів дізнаємося про вплив П.Куліша на молодих літераторів: “Читаю я листи Вашого небіжчика в “Киев[ской] Ст[арине]” та прочитав оце прислані Ваші “Споминки” і аж моторошно мені стає: як стільки праці могла підняти одна людина і скільки доброго ще не розчовпано в тій велетенській праці. Ні, не Шенрокові писати його біографію і не тепер; - напише її щирий українець і років через 20. Ото буде правдива історія його життя і вмісті з тим історія України XIX ст.” [37].

Завдяки клопотанню О.М.Куліш через І.Л.Шрага, М.Чернявський переїхав до Чернігова: “Високоповажана Пані, Олександро Михайлівно!

От я уже тиждень, як у Чернігові. Дякуючи Вам, одержав я сю посаду... Бажалось би мені побачити Вас, порозмовляти з Вами, порадитись на чужині!... Хотілось би поклонитись могилі” мученика України”, побачити ті місця, де погасав його день...

Тут агітую між письменниками ,щоб видати в пам'ять Пантелеїмона Олександровича альманах...

Бувайте здорові і не забувайте одинокого і сумного Вашого помішника і слугу

М.Чернявський” [38].

Задум видати альманах “Дубове листя” на честь П.Куліша дуже схвально зустріла О.Куліш і чим могла, сприяла швидшому виходу в світ, особливо без перешкод пройти через цензурні утиски.

Неодноразово звертався М.Чернявський до Олександри Михайлівни з проханням: “подати його (збірник своїх віршів) до цензури з своїх рук: може вона буде ласкавіша і не поробе випусків” [39].

Олександрі Михайлівні вдалося допомогти багатьом письменникам у справах цензури: “До князя писала і прохала і молила за нашу Україну і просила послаблення во всіх наших літературних працях” [40].

“Я писала до князя Ш[аховського] і прохала, як уміла, але ж думка моя така, що треба б усім українським губерніям подати йому адрес: з просьбою про наші хистки обставини і про кулішівку. Я про се й

д[обродію] Комарову писала. Се б князя посунуло сміливіше. Він би може і до Царя-Імператора удався. Я знаю, що він до Його являється. Що ж мої слова! Усе думка така, що вона тільки про свою дружину дбає: а то ж ціла нація вони!" [41]

М.Чернявський радив О.Куліш надрукувати критичні статті П.О.Куліша: "А я оце передивляюсь стару "Хату" і навертається мені думка, чи не можна було б видати Вам всі статті Пантелеймона Олександровича критичні і всякі другі замітки, писані нашою мовою, он які в "Хаті" надруковані і які в "Основі" єсть. Сього ніхто, крім Вас, не в силі зробити. Тільки Вам се може бути дозволено. А се для літератури нашої було б велике придбаннє, а для автора новий лавр у вінок, бо так гарно ті статті написані і розумно, що вони і тепер живі, свіжі, мов гарні квітки. Публіка мало знає про П[антелеймона] О[лександровича] як про критика (молода публіка), а все що робиться, робиться тепер для неї, бо вона понесе українські ідеї, а їй се треба добре знати" [42].

Одержанавши в подарунок "Хуторні недогарки" від О.М.Куліш, М.Чернявський їй відповідає: "мушу повернути до Вас, як воно є, бо думаю, що не варт уже марнувати грошей і праці на "щири сльози", "Недогарки" висушили їх.

Після сієї книжки, якось ніяково було б підносити громаді наївні голосіння і платонічні, підсоложені обурення простосердих немовлят.

Після "Недогарків" їм не має місця в світі. Сі дві книжки -два таких контраста, яких ще не бачила українська громада.

Одна з сіх книжок є помилка, а яка саме, у тім ми з Вами, мабуть, не згодимось. Портрети Пантелеймона Олександровича в "Недогарках" і "Щирих сльозах" - се дві зовсім противулежні речі...

Я радий бути Вам чим-небудь корисним, але прошу уволити мене від "щирих сліз", бо я дуже виразно чую тепер фальш не тільки чужих, а, навіть, і своїх віршів, що поміщені в "Сльозах". І я уклінне прохав би Вас, коли Ви таки думаєте передруковувати сю брошюру, викинути з неї мої вірші.

Я глибоко шаную пам'ять Пантелеймона Олександровича, але після "Недогарків" я на дещо став дивитись другими очима і тому не хочу робити свідомо старих помилок. Простіть мене, коли скажу Вам по щирості, що "Недогарки" явились на світ в недобрий час.

Простіть мене, що кажу Вам просто без всякого лицемірства те, що сам думаю і що чую навколо себе. "Недогарки" заслужили дуже дуже багатьох українців, а ще, мабуть, більше роздратували і дали в руки зброю ворогам... і кому користь з того? Вороги Пантелеймона Олександровича та ще може д[обродій] Лободовський...

Але що зроблено, то зроблено. Ще раз простіть, ще не держусь політичної тактики, ради правди і бажаючи добра і Вам, і пам'яті Пантелеймона Олександровича.

З великою до Вас повагою М.Чернявський" [43].

Дуже обурив, розгнівав цей лист О.Куліш: “А що до Чернявського -то Ви не завважали, що про його уже пошти рік як мовчу і паперу не псую, про його згадуючи... Бо викинула із душі сього чоловіка, котрого шановала і цінила. Гірко розривати такі високі відносини, але ж того достоен... Жалкую, що такого змія гріла коло свого серця, як достаного земляка” [44].

Не дивлячись на непорозуміння 1902 року, обоє йшли на примирення. Першим руку подав М.Чернявський: “Милостивая Государыня, Александра Михайловна! Оставил и, вероятно, навсегда, пределы Черниговской губернии, я не могу оставить без разъяснения тяжелого и прискорбного недоразумения, происшедшего между нами в 1902 году.

Как младший по летам и мужчина, я считаю своим долгом обратиться к Вам первым и просить Вас, милостивая Государыня, верить, что известное Вам письмо мое по поводу книги “Хуторные недогарки” было продиктовано отнюдь не желанием сделать Вам огорчение, и, тем более, оскорбить Вас или память мужа Вашего, а явилось с одной стороны, результатом впечатлительности и прямолинейности натуры, а с другой – плодом веры, что такая моя искренняя прямолинейность без тени двуличности, не будет, на основании нашего предыдущего знакомства, истолкована Вами в худшую для меня и для Вас сторону.

К моему искреннему сожалению, я ошибся. Мое письмо Вы приняли за личное для себя и памяти мужа оскорблением, и ответили по моему адресу тем же.

На мою попытку объясниться с Вами, Вы ответили новым оскорблением, возвратив мое письмо, нераспечатанным...

Что же касается лично Вас и памяти мужа Вашего, то я прошу Вас принять мое искреннее уверение, что происшедшее между нами, не наложило ни в ум, ни в сердце моем теней, ни на Ваш образ, ни на образ мужа Вашего.

Все это временное и проходящее. Все мы ошибались, ошибаемся и будем ошибаться. А что я все так же высоко ценю заслуги Пантелеимона Александровича и отношусь с полным уважением к его памяти, о том свидетельствует хотя бы мое участие в альманахе “Дубове листя”, несмотря на происшедшее между нами. Поэтому искренно прошу Вас, Милостивая Государыня, предать забвению минувшее, хотя бы в память прежних, хороших отношений, между нами, бывших” [45].

Олександра Михайлівна сподівалась отримати, чекала на такий лист від свого юного друга, зраділа йому: “Я получила гарний лист од д[обродія] Чернявського і ми примирились. Нас так мало на всю нашу урожайну землю” [46].

Домашні, громадські справи забирали багато сил, здоров'я, часу, тому листи М.Чернявський писав рідко:

“Давно уже до мене Чернявський не пише” [47], - хвилювалася

О.Куліш.

“Д[обродій] Чернявський і на заказний лист уже мені не відповідає” [48], - нерувала вона.

Із примиренням повернулося взаєморозуміння, повага й любов. Олександра Михайлівна посылала М.Чернявському в подарунок книги: “Я і д[обродію] Чернявському послала переклад Шекспірових творів і він написав мені гарний, великий лист, се його збудило” [49].

В свою чергу М.Чернявський надіслав у подарунок збірку своїх віршів “Перша ластівка”, якій була дуже рада О.М.Куліш.

М.Чернявський радів виходу у світ творів П.Куліша, радів тому, що “молодіж дедалі усе більш шануватиме Пантелеймона Олександровича, що його ім’я все більше буде виходити з туману, що напустили на його сучасники. Щасливі Ви, що дожили до цієї пори, що на віч бачите, що недарма працювала дружина Ваша і Ви поруч з нею” [50].

Один із останніх листів М.Чернявського до О.Куліш - це лист-вітання з нагоди 50-річчя літературної діяльності письменниці Ганни Барвінок.

У 1894 році Борис Дмитрович Грінченко написав листа до П.Куліша з проханням надіслати його твори “Дзвін” та “Товитові словеса”. Після смерті чоловіка продовжував листуватися з О.М.Куліш. Б.Грінченко видав біографію П.Куліша, бо вважав: “його біографія, то частина історії нашого національного руху” [51].

Разом з М.Чернявським, М.Коцюбинським, за активним сприянням О.Куліш, Б.Грінченко видав альманах “Дубове листя”.

Великий прихильник творчості П.Куліша і Ганни Барвінок, Б.Грінченко писав: “Високоповажана Добродійко, Олександро Михайлівно! Вельми звеселила нас звістка, що “Хмельницьчину”, “Виговщину” й “Недогарки” цензура дозволила та ще й так швидко. Се Вашій енергії й щирим заходам мусимо дякувати за змогу читати старі й нові твори Пантелеймона Олександровича.

Ваші оповідання всі поперечитую і впорядкую, як здолію, до друку... Силкуватимусь зробити се якомога швидше, бо й самому хочеться, щоб книгу Ганни Барвінок швидше побачили добре люде” [52].

Олександра Михайлівна покладала великі надії на Б.Д.Грінченка, як на видавця творів П.Куліша. Проте, скаржилася письменниця, “він тепер як вибув з Чернігова, то рідко став писати. Словар його зовсім захватив у свої руки. Помогай йому Боже! Се річ дуже нам потрібна. Тепер слово мре. Ніхто од народа не записує, як ми колись, усе річ наша багата убуває” [53].

У своєму словнику Б.Грінченко дуже багато слів взяв із літературної спадщини Г.Барвінок, особливо зі збірки оповідань “З народних уст”, яку сам підготував, відредактував і видав у 1902 році.

Більшість слів словника, які взяті з оповідань Г.Барвінок,

зустрічаються тільки в її творах, наприклад: локшу кришить, скнара (скупий), скукобилась (привела в порядок), охмається (намагається), оленка (рід жука), костомаруватий (широкоплечий), лисиці (тиски), скликанчик (невеличкий дзвін на дзвіниці), липчиця (рослина), шерепеня (мала некрасива дівчина), обляги (час, коли лягають спати), гамаликуватий (коренастий), оббиркатий (забруднений, неряха) та інші.

“З великим зацікавленням дожидаюся видання творів Пантелеїмона Олександровича, коли має друкуватися?!” [54] - писав в листі до О.М.Куліш Б.Грінченко.

Але не тільки про видання творів П.Куліша думав Б.Грінченко, неодноразово Олександрі Михайлівні “казав колись д[обродій] Грінченко: Ваші листи будуть надруковані, я сміялась, нехай мій погляд буде надрукований. Він правдивий, як чисте золото, вийняте з горнила” [55].

Б.Грінченко мріяв про те, щоб “хутір той, де жили й працювали П.Куліш та Г.Барвінок, був би національним придбанням місцем, куди їздили б, як на прощу” [56].

Дізнавшись про тяжку хворобу Б.Грінченка, стара, стурбована хвороблива жінка з болем у душі писала: “Жаль, жаль такого трудовника, як Гринченко. Його роботу видно. Як у нас мало людей” [57].

У музеї М.Коцюбинського зберігається 6 листів до П.Куліша Михайла Івановича Павлика, письменника, видавця, громадського діяча. Він дуже багато зробив для популяризації творів П.Куліша в Галичині, був його великим приятелем. П.Куліш шанував матір Павлика, потроху допомагав їй матеріально: “Він матір Павліка назвав нареченою сестрою і іноді потроху він і грошима посылав” [58].

Після смерті П.Куліша, М.Павлик продовжував листуватися з О.М.Куліш майже до її смерті. М.Павлик продовжував видавати твори П.Куліша, спомини про нього. “Зговорився я з Франком про Ваші вірші, і він каже, чи не могли би Ви позволити печатати переписку Вашу з Галичанами і т.д., бодай листи померлих галичан до Вас?

Ви ж грали і в Галичині первостепенну роль” [59].

О.М.Куліш прохала М.Павлика надрукувати подяку російським людям та інституціям за їх прихильність до неї. На це М.Павлик відповів так: “Високоповажна Добродійко!... Я, певне, був би зробив те, як би тут не було примішано правительство. Я, взагалі, не маю причини і охоти друкувати якому-небудь правительству, тим паче російському, котре взагалі давило і давить українство. Показало Вам свою прихильність зовсім не за працю пок[ійного] П[антелеїмона] О[лександрови]ча, в користь Українства. Впрочім так каже, це капля меду в морі сліз і горя, що воно росточило для українства, навіть для праці пок[ійного] П[антелеїмона] О[лександрови]ча для України. Отже і Вам я раджу робити тут обережно” [60].

М.Павлик намагався продовжувати роботу П.Куліша: “Я тепер перекладатиму Дренера, історія конфлікту між релігією і наукою... хотів колись робити і П[антелеймон] О[лександрови]ч, як був у Львові” [61].

Дуже радів Михайло Іванович, що Олександра Михайлівна почала збирати матеріали до біографії П[антелеймона] О[лександрови]ча, а також просив її подарувати дещо з творів П.Куліша для бібліотеки НТШ у Львові, “тут вони певне, ніж де-небудь, і тут вони зроблять найбільшу службу і пам’яті П[антелеймона] О[лександрови]ча, корисної діяльності. Адже ж без того ніхто абсолютно не зможе написати про П[антелеймона] О[лександрови]ча і його вплив у Галичині” [62].

Михайло Іванович був радий бодай найменшим відомостям про подружжя Кулішів, їх хутір, рідних, близьких: “опис сторін Вашого Хутора, хати, де він працював, могилі, де він лежить поряд із Вашим братом - справжні товариши за життя і після смерті” [63]. В іншому листі читаємо: “... який-то рай у Вашім саду. Як би я хотів там побути та віддихнути свіжим повітрям....

Чи дістали мій лист, де я поздоровляв Вас з ювілеем?” [64].

Дуже переймався Михайло Іванович сумними листами Олександри Михайлівни: “Ви так побиваєтесь, що й жити Вам не хочеться, треба Вам жити, бодай поки не виведете в люде наново все написане Вашим покійним дружиною, чи побачите, як хто інший виведе...” [65].

Радив В.Павлик Олександрі Михайлівні писати “спомини про всіх і все від того часу, як Ви пам’ятаєте. Там вийшли би і лишились для світа і Ваші відносини з неб[іжчиком], а попри же Ваші і його відносини з іншими людьми. Написані вірно, об’єктивно (навіть щодо мови, якої коли вживаємо). Ваші спомини могли би стати цінним джерелом до історії українського руху. Я їх готов би видати у Львові... Се одно. А друге: Ви ж писателька, бельєристка і то добре, чому ж би Вам і тепер не писати народніх оповідань, їх можна би друкувати хоть би в “Віснику” Львівському. Спомини і оповідання заняли би Вам чимало часу і не давали би впадати в велику тугу, а, властиво, Ви тоді свою тугу, свої духовні сили обертали би рівночасно на ріки продуктивні і для самої пам’яті неб[іжчика] дуже важні” [66].

М.Павлик сповіщає Олександру Михайлівну про те, “що вчора на засіданні філологічної секції НТШ, що веде великі літературні видавництва, ухвалили, зглянувшись на Ваше убожество, надрукувати два томи творів вашого неб[іжчика] чоловіка (1 поезія, 1 прози) – лише за підмогу 2000 рублів з Вашого боку” [67].

Цей лист чомусь образив Олександру Михайлівну: “д[обродій] Павлік розсердився на мене, що не згодила по 1000 р[ублів] платить за том зібраних творів моєї дружини...

І тепер прошу д[обродія] Пуллюя як-небудь се устроїти” [68].

Як з дорогою і близькою людиною ділиться Михайло Іванович з Олександрою Михайлівною своїми болем, проблемами, матеріальною

скрутую:” Хотілось би видати те до друку... Драгоманова, всю його переписку... написав повну біографію його з докладним оглядом його праці й ідей, так дуже потрібних для теперішнього стану в Росії з Україною!” [69].

Не дивлячись на щиро серднє вмовлення Павлика не посылати грошей, Олександра Михайлівна все одно майже в кожному листі надсилала гроши М.Павлику та його матері: “Мама дуже дякувала Вам за 6 р[ублів]. Але просимо не кривдьте себе, бо і Ви ж небагаті” [70].

Робила це Олександра Михайлівна від душі, бо завжди була готова розділити чуже горе, відчуваючи радість від благодійства, гадаючи при цьому “яке щастя мати силу робить добро” [71].

Робила вона все це і в пам’ять П.Куліша, бо “д[обродій] Павлік, великий приятель моєї дружини [72].

Дуже вболівав М.Павлик за посмертну славу П.Куліша: “Дуже вразило мене те, що Ви пишете з поводу Вашої дружини. Пошто його кому лаяти тепер, не розумію. Його хиби (політичні) тепер не повинні займати нікогісінько, то про них нічого й згадувати, а краще би говорити про те велике добро, яке він надбав Україні. Та Ви не дивуйтесь сему: тепер бо настав на Україні люд маленький, то його й дразнять такі велетні, як Куліш, або Драгоманов, от вони й стараються валити їх усякими способами, але, дарма, сили їх на те замалі, хоть і шкодять вони тим дубам, як усяка нечисть, яка насідає на дійсні дуби. Але буря змете всяку нечисть, а дуби все таки лишаться дубами...” [73].

В іншому листі М.Павлик зазначав: “Я рад давно помянуть Куліша конкретно виданням його переписки зо мною, котру примістив би в своїм виданню, та нема ще від Вас усіх моїх листів до нього і я не можу написати коментарів і вступу” [74].

У переписці М.Павлика і О.М.Куліш часто зустрічається прізвище Івана Пуллюя. Див., наприклад [75]. М.Павлик був чуйним, добрим приятелем І.Пуллюя, залишив гарні спомини про нього.

Листування М.Павлика з О.М.Куліш – маловідома сторінка в житті обох митців. У фондах музею зберігається дуже цікаве листування між О.М.Куліш та І.П.Пуллюєм. (Див.: Іван Полюй та подружжя Кулішів // Сіверянський літопис. - 1995. - № 3. - С. 73 - 76).

Серед кореспонденції до П.О.Куліша зберігаються й листи небоги Григорія Никодимовича Вовк-Карачевського, борзенського повітового діяча, дочки лікаря й письменника Василя Никодимовича Вовк-Карачевського – Марії.

Василь Никодимович Вовк-Карачевський був приятелем О.Кониського, В.Тарновського, П.Куліша. Він допомагав останньому в перекладі Святого Письма. Помер в 1883 році, похований у Києві, на Байковому кладовищі. Прощальну промову виголосив О.Я.Кониський.

Марія Василівна Вовк-Карачевська, його дочка, також була великою прихильницею творчості П.Куліша, син її навчався в Київському

університеті на історичному факультеті й одержав золоту медаль за свою наукову роботу з історії України кінця XVII поч. – XVIII ст. [76]. “Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начала XVIII века” В.В.Волка-Карачевского, Київ, 1899л., 359 стр. (книга эта заключает в себе работу студента, писанную на медаль. (Киевская Старина. - 1899. - С.162) м/б-1521).

У листах Марії Василівни дуже багато висловлювань П.Куліша про українську літературу, історію. Це підтверджують рядки її кореспонденцій, в одній з яких вона зізнається: “я чула, як Ви казали, що переконані в будущині нашої особистості, самостійної Української літератури, зовсім окремої від російської. “Отечество собі грунтуйте в ріднім слові, воно одно від пагуби втече – ось, що завіщаєте Ви молодим укр. силам і тим самим показуєте, що треба працювати на користь рідному краю, його літератури” [77].

Марія Василівна неодноразово відпочивала в Качанівці у Тарновських. На прохання В.В.Тарновського (молодшого), Марія Василівна пише листа подружжю Кулішів із своїх рідних Британів:

“Любі мої Діду і Бабуся! Ось я в Британах, недалеко від Вас...

Любі Діду і Бабуся, у мене єсть до Вас обох велике діло... За кілько день до виїзду нашого з Качанівки вернувся додому Василій Васильович з-за границі, як і завше, перевіз з собою деякі книжки українські. Зайшла у нас річ про літературу і її діячів і швидко перейшла на одного з її патріархів і головних талантів, себто на Куліша. Василій Васильович дуже бажає, щоб ви зробили йому ласку і честь, завітали до його, у Качанівку, Ви і бабуся і погостювали у нього.

А він вміє шанувати таких дорогих і вельмиповажних гостей. Він і сам бажав би приїхати до Вас, щоб прохати Вас про це, але ноги погано служать йому і ходити йому вельми трудно. Писати теж нелегко. Ось він через мене низенько кланяється Вам. Обох щиро вітає. Вас Бабусю, і просить Вас обох завітати до його, у Качанівку.

Коли Ви йому назначите день, він зараз пришле за Вами коней в Борзну або на хутір, куди напишете. А в Качанівці так гарно, стілько чудових пейзажів” [78].

“Моя ж дружина одповідала, що він занят перекладом Біблії. Хто хоче його бачити, то нехай молодші йдуть, а він нікуди не рушить.

На другий день уже шестерня з екіпажем була під рундуком нашого убогого захисту послі пожежі. І добродушнейший В.В.Тарновський, котрого ми ще добре зазнали студентом” [79], - читаємо в іншому листі.

Після смерті П.Куліша Марія Василівна втішала Олександру Михайлівну з приводу тяжкого горя: “Дідусь теж зробив багато, за що добром згадають його нащадки, молоді українці, що будуть цінити старших діячів, орачів рідної мови.

Його слава не вмре, не поляже!

Укрепіться духом, моя люба Бабуся” [80].

“... Я відаю, що Вас радує усе, що додає доброї слави покійному Дідусеві. Дай же Боже, щоб Ви змогли ще за Вашого життя віддати до друку усі його твори, його переклади Шекспіра і Байрона, бо Куліш був один з найталановитіших синів України” [81], - закликала дописувачка.

О.Куліш чекала на приїзд Марії Василівни, щоб побачитися й поговорити: “До Вовків ще не оберталась, думала чи не завітає їх небога, але ж нема, аж дивуюсь, гаряча українка і бажала бути” [82]. Проте письменниця прикро була вражена тим, що “дочка доктора Вовка Марія Василівна так і не дала друкувати листів Куліша, а і бувала у нас, на хуторі, боялась, бо, там він свої погляди незалежні висказував. А вона належала до Київського кола. А я їй радила отяти до друку, бо він нічого з своїх поглядів не змінив” [83].

У фондах музею зберігаються також 12 листів Сергія Олександровича Єфремова до Олександри Михайлівни Куліш.

Готуючи до друку видання 3-х томної антології української літератури “Вік”, присвячену 100-річчю з часу виходу “Енеїди” І.Котляревського, С.Єфремов звертається з письмовим проханням до О.Куліш, письменниці Ганни Барвінок дозволити друкувати у “Віку” твори П.Куліша.

О.Куліш звертається до Б.Грінченка за порадою, як бути з пропозицією С.Єфремова.

На це Б.Грінченко відповідає:

“Серг[ій] А[лександрович] Єфремов, се, молодий симпатичний чоловік, він клопочеться в Київі, коло всяких виданнів” [84].

Пізніше Олександра Михайлівна попрохала Бориса Грінченка надіслати їй адресу С.Єфремова, яку він їй і сповістив:

“Адреса Єфремова Сергія Алек[сандровича]:

Кіевъ, Кадетській № 27, кв.2.” [85].

З цього часу почалося більш-менш регулярне листування між О.Куліш та С.Єфремовим.

Олександра Михайлівна надсилає в подарунок С.Єфремову твори П.Куліша: “Виговщину”, “Хмельниччину”, “Граматику” і т.д.

С.Єфремов запрошує О.Куліш до співробітництва у збірнику на честь І.Котляревського, де було вміщено оповідання Ганни Барвінок “Удовине гучне подвір’я”.

В Антології “Вік” у 2-ому томі на стор.260 вміщена біографічна довідка Ганни Барвінок, написана С.Єфремовим.

Сергія Олександровича хвилює питання, де будуть друкуватися твори письменниці Ганни Барвінок, він клопочеться над виданням “Граматики” П.Куліша.

З радістю С.Єфремов повідомляє О.Куліш: “Вік” прозовий цензура дозволила. З Ваших творів там має бути надруковане “Квітки з слізами, слізи з квітками”. Дуже просимо Вас, прислати свій портрет до “Віку” [86].

Гнівалась Олександра Михайлівна на Сергія Олександровича, коли вчасно не одержувала від нього відповіді на свої листи: “Д[обродій] Єфремов на кількості моїх листів не одповів. А я ж не про погоду питала” [87].

Дуже сподобався О.Куліш літературний збірник “Вік” на честь І.П.Котляревського. “Я зараз купила “Вік”, як він вийшов і послала Пулюєві в подарок” [88], - писала вона.

С.Єфремов був знайомий з багатьма родичами О.Куліш, особливо був у дружніх стосунках з Білозерським Олімпієм Михайловичем і письменницею Любов’ю Яновською.

Сергій Олександрович був суворим і доброзичливим критиком творчості Ганни Барвінок: “з цікавістю перечитав Ваш “Невимовний жаль”. Ale друкувати не радив би. Се річ чисто особиста, суб'єктивна чи краще кажучи, – наскрізь інтимна і опублікувати її було б те саме, що опублікувати листи живого ще чоловіка. Чужі люди байдужно читатимуть інтимні сторінки і се найвища образа, яка тільки може бути, як для самого автора, так і дорогих йому людей....

Бажаю Вам усього найкращого. З щирою до Вас пошаною Серг[ий] Єфремов” [89].

Олександра Михайлівна розраховувала на допомогу Сергія Олександровича у виданні творів П.Куліша, про що пише до І.Шрага: “Чи не могли б Ви написати д[обродію] Єфремову, щоб він там гарненько поговорив з д[обродієм] Грушевським і Франком про зібрання і видання всіх творів моєї дружини” [90].

С.Єфремов висловлює думку про написання Пулюєм Іваном Павловичем спогадів про Пантелеїмона Олександровича Куліша, “адже ж се надзвичайно важний матеріал до біографії. Нехай би у “Вістнику” надрукували” [91].

На прохання О.Куліш Б.Грінченко надіслав С.Єфремову до збірника оповідання Ганни Барвінок “З народних уст”. Дуже високо цінуvala Олександра Михайлівна Сергія Олександровича Єфремова як критика, літературознавця, видавця: “Я люблю перо д[обродія] Єфремова і все читаю, і “на мертвій точке”, но жаль, що і вони в одну точку дивляться, се молоде покоління, лишає усіх тих жертв, що старі несли. Вони пливуть широким морем на броненосцях, з хорошиими адміралами, ученими матросами, минаючи і підводні камні, а передовики може на дощечці плили без демена, правивши веслом... Я не набиваюсь у передові письменниці... я з шановою одстороняюсь, радіючи, що вони ростуть на обробленому полі, що моя дружина і жизнь покладала” [92].

У 1911 році в газеті “Рада” вийшла стаття С.О.Єфремова “Ганна Барвінок. Посмертна загадка”, а також його рецензія на книгу письменниці “Майорівна”.

Зберігаються в музеї листи Івана Михайловича Каманіна, істори-

ка, архівіста, палеографа, видавця творів П.Куліша, до Олександри Михайлівни Куліш. У них переважно йдеться про підготовку до видання творів П.Куліша, подробиці з життя П.Куліша, поданих О.Куліш.

Олександра Михайлівна надсилала Каманіну дуже багато листів П.Куліша, його твори: “просив у мене д[обродій] Каманін усіх книжок моєї дружини, да у нас пожежа усе краще загарбала ... усе погинуло” [93].

В іншому місці читаємо: “усе збіраю, да посилаю д[обродію] Каманіну. Уже почалась робота - збірання праці докупи моєї дружини. Д[обродій] Каманін мені подобається по листах: я його знаю. Розумний і видно сердечний і люблячий своє діло” [94].

У свою чергу з радістю одержував листи й посилки від О.Куліш і Каманін:

“Глубокоуважаемая и добрейшая Александра Михайловна. Сегодня получил Ваше письмо, а несколькими днями раньше посыпалку с письмами Пантелеимона Александровича и Вашими”. У цьому ж листі І.Каманін просить дозволу на приїзд у Борзну для ознайомлення з особистим архівом П.Куліша, але наголошує: “...добрейшая Александра Михайловна, и не придавайте никакой важности моему приезду в Борзну. Я человек нетребовательный и скромный и совершенно Вас не стесню” [95].

О.Куліш дуже раділа листам від І.Каманіна: “Я що далі, то більше радію, що збірка творів моєї дружини попала в руки д[обродія] Каманіна.

Діло уже на ходу. Які його листи дільні, хороші. Обіцяє літом приїхати, щоб на місті дещо почути, ізучити” [96].

Письменниця запрошуvalа І.Каманіна на панаходу по П.Кулішу.

Перебуваючи у О.М.Куліш, Іван Михайлович відчував щось невимовне: “Дуже добре у Вашому раї, а могилки славних українців роблять це місто святым”.

А скільки у йому красоти поезії і сказати не можна! Схід і Захід сонця з того кганка, що у саду - щось невимовне по своєму величію і святості! Чується у серці глибоке благоговіння перед могилами могутніх колись умів славних діячів. Не можу забути того, що я переживав у прошлому виді. Перечитуючи твори Пант[елеймона] Ол[ександрови]ча, сидячи за його столом, я чув коло себе його безсмертну душу. Усе напоминало його мені і образ його живо уставав перед очима. Хочу ще раз пережити те чувство” [97].

Для І.Каманіна: “Дуже велике горе, що Ви не пишете своїх мемуарів! Стільки Ви знаєте славних і геніальних мужей, знали ви їх, будничної, закулисної житні, стільки Ви могли б розказати, як ніхто, другий, що аж жаль бере” [98].

І.Пулуй, на прохання О.Куліш, надіслав І.Каманіну Біблію в подарунок: “І слова не підберу, не знайду, як виразити Вам мою щиру подяку, бо д[обродій] Пулуй, коли і прислав мені Біблію, то все ж,

дякуючи Вам. Дайте мені, будьте ласкаві, його адрес” [99].

О.Куліш писала І.Шрагу: “Я дуже ціню Каманіна” [100].

На запитання І.Каманіна, як зробити, щоб якнайліпше видати твори П.Куліша, О.М. відповіла: “Ви все краще мене знаєте, те і робіть. На виленевої бумаге немного, для убогих, побольше” [101].

Для Івана Михайловича Каманіна робота по виданню творів П.Куліша була новим відкриттям його багатогранного таланту: “всяке його слово, усяка мисль, перед тим, як воскреснуть в “Собрании сочинений и писем”, прошли через мое серце і через мій мозок, і що Бог поміг мені познати людям високі і благородні ідеї його” [102].

Небога О.Куліш Леся Слинько в листі до І.Шрага писала:

“Я була у д[обродія] Каманіна. Бачила цілу кімнату у архіві, завалену печатними 5-ю томами творів Куліша. Він дуже настоює, щоб ми утвердилися наслідства. Тоді, каже, він виклопоче, що Академія Наук візьметься кінчати печатати твори на свій кошт, що вона продаватиме твори років три чи чотири, тоді право перейде до наслідників. Потім каже, що д[обродій] Грушевський казав йому, що він продав попечатані йому, але д[обродій] Каманін сказав, що це право наслідників. Потім каже, що йому казали, що речі з музею дуже високо оцінені... щось до 4-х тисяч ... якщо одкажуть приняти у музей Кулішівський архів, то що мені робити? Чи мені писати до д[обродія] Пуллю, щоб він передав архів до Львова?” [103].

Наприкінці 1902 року О.Куліш сповіщала І.Шрага: “Я дуже сердешний лист отримала сіми днями од смотрителя музея Андрея Павловича Шелухина. Вони можуть принести на збереження бібліотеку моєї дружини” [104]. Із вдячністю додавала: “Спасибі Вам велике, що познайомили мене з Шелухіним, дуже щирій і любий чоловік” [105].

У музеї зберігається 16 листів Андрія Павловича Шелухіна, першого директора Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського, до О.Куліш. У цих листах йдеться про впорядкування й збереження архіва П.Куліша в музеї.

Особисті стосунки між О.Кулішем та А.Шелухіним були щирі, ніжні. Їх обох об'єднувало велика любов до П.Куліша, його творчості. Обоє мріяли якнайкраще влаштувати музей, щоб гідно вшанувати пам'ять великого сина України.

Листування у 1904 року між ними було особливо жвавим.

21-25 вересня 1904 року А.Шелухін перебував у гостях в О.Куліш, у Мотронівці-Кулішівці. Це були незабутні дні для обох: “Я дуже зворушена... Як приїхав Андрій Павлович. Я була дуже задоволена, що давня моя думка сповнилася, а як спустишив мій храм і поскладав у ящики моєї дружини книги, уложили стол, смут його і т[аке] ін[ше], то і серце мое завмерло. Я мов покійника знов провожала і що далі, я все біднію, сиротію. Мов серце мое роспанахане. Я провела підводи до воріт і довгодовго дивилась їм услід.... Андрей Павлович дуже приємний і сердешний.

Куди то він усе зложить? Така слава йде про музей, про тісноту” [106].

У стосунках О.Куліш та А.Шелухіна було стільки особистих симпатій, взаємоповаги, любові, які можуть бути лише між люблячою матір’ю і лагідним сином: “Вельмишановна і дорога Александра Михайлівна! Приїхав я додому здоров і благополучен. Дуже вдячен Вам за одіяло: я ним закутав ноги, а то одсирів би. А харчів Ви мені поклали не менше, як на неділю і коробку масла в запас! Як розв’язав верчик на вокзалі, то мені було і смішно, і якось жалісно: мене тілько мама так в дорогу виряжає.

Нездячуся Вам за добрий привіт і ласку ... не сумуйте в “спустошенні хаті!” зберіть ще “Кіевскую Старину”, рисунки і одежду небіжчика, передайте все це в музей..., щоб люди побачили і взнали, в якій простоті і достатках Куліш жив на хуторі, трудячись над Святим Письмом, тоді запріть хату і їдьте звідтіля, бо там Вашу душу сум і жаль обгортують, видавлюють сухі слізози, які гірше червяка точуть здоров’я і сили” [107].

А.Шелухін ділився з О.Куліш найпотаємнішим: “Сеї весни я одружився з панною Оксаною Гаврилівною Божинською-Божковою, тою панною, яка переписувала в музеї “Устихотворну Біблію” і дуже вподобала писання Кулішеві, порадувалась звітці про видання їх і не діждеться побачити їх напечатаними. Людина добра й сердечна. [108]

Як і багато інших молодих прихильників творчості Ганни Барвінок, Андрій Павлович теж прохав, радив написати свої спомини: “З Ваших споминів може скластися коштовний епічний утвір. Ще додам і того, що Ви бачили, біля чого й серед чого жили, мало-мало хто зазнає, а повідати, про все те людям так, як Ви, ніхто!

Думаю, що така думка не у мене одного, думаю, що і писав Вам з того приводу не я один... Зичу Вам щастя, здоров’я і добра. Цілую Вашу руку і зостаюся покірний Вашій ласці

Андрій Шолуха” [109].

Подружжя Шелухіних завжди були раді листам від О.Куліш. В одному з них читаємо: “тільки що одержав № “Рідного краю”, в якому прочитав “горе нам безперим”.... Най покріпляє Доля Ваші сили і продовжить Вам віку!” В останньому листі до О.Куліш А.Шелухін писав: “Вельмишановная і дорогая Александра Михайлова!

З липня місяця музеєм буде завідувати новий директор його Вадим Львович Модзалевський, автор “Малороссийского Родословника”, чоловік добрий, працьовитий і шануючий старину.

Скінчивши передачу музею, поїду на час додому, до мами, а послі того, мабуть, поїду в командировку по Чернігівській губ[ернії] од земства. Матиму вільний час, то непремінно заїду в Кинашовку!

З великою радістю зустрічаємо Ваші нові оповідання в печаті. Може справдиться моє велике бажання (та і дуже-дуже багатьох) побачити в

печаті Ваші згадки про все давно минуле. Зичу Вам щастя, здоров'я” [111].

Листувалася О.Куліш з молодим літератором, студентом Львівського університету Миколою Івановичем Венгжиним, прихильником творчості П.Куліша.

27 липня 1909 року М.Венгжин виголосив слово, а також залишив свій запис у “Дневнике посещаемости музея Кулиша П.А. в с.Кишаевцы 1907-1910 гг.” [112].

М.Венгжин був вдячний О.Куліш за її доброту, гостинність: “Дорога Пані-Добродійко!...”

З від’їздом хочу послати Вам в Кунашовку щиро синівський привіт, а моїм товаришам грімке “Гаразд!” . Дуже вдячний Вам за “Досвітки” бо, читаючи їх, відрадніше робиться на душі” [113].

О.Куліш дуже заприятелювала з М.Венгжиним, навіть була така умова, “що д[обродій] Венгжин приїде на Різдвяні Святки переглядити рукописі і зробить як заповідала тітка, але він не зміг приїхати... всі рукописі і листи передати д[обродію] Венгжину та Ф.Коломійченку” [114].

У своєму заповіті О.Куліш розпорядилася: “Все оставшиеся бумаги, письма и все писанное, прошу передать в случае моей смерти Венгжину и Федору Коломийченку, а если их в это время не будет, то Сріблянському” [115].

У музеї зберігається журнал “Будучність” №3, Львів, 1909р., редактором якого був Микола Іванович Венгжин, де вміщені “Спогади про знайомість Куліша з домом Білозерських” О.Куліш” [116].

Цікаві також листи Івана Семеновича-Нечуя-Левицького до О.М.Куліш. В основному в їх листуванні йдеться про переклад та видання Біблії. Це пояснює той факт, що найінтенсивніше їх листування було саме в період 1900-1903 рр.

Цікаві факти подає Нечуй-Левицький з приводу закиду на В.В.Тарновського, нібито він привласнив видання Біблії: “Проти закиду мілярдового агента - чи не давав покійник Тарновський права на видання Біблії можу стати свідком я, як людина, дуже близька до Тарновського останні роки його життя. Тарновський не раз казав мені, що якби в Росії дозволили друкувати переклад Біблії, то він був би ладен *пожертвувати* 3000 руб[лів] на видання Біблії - (пожертвувати, а не добувати ще з неї користі), бо то була багата й жертовлюбна людина” [117].

Іван Семенович заспокоює Олександру Михайлівну з приводу рукописів Шекспіра, переклад П.Куліша. Він запевняє, що все це надійно зберігається в музеї В.В.Тарновського в Чернігові; а “переклад Біблії - це, безперечно, ваша власність, передана Вами, як спадщина небіжчиком Пантелеїмоном Олександровичем” [118].

Але між ними було не тільки ділове листування.

В одному з листів до О.Куліш Іван Семенович описав роковий

Білоцерківський ярмарок на Спаса. Це дуже сподобалося О.Куліш. Іван Семенович написав про свій намір щодо опису ярмарку Олександру Михайлівні: “В Катеринодарі д[обродій] Ник[олай] Кон[дратьєвич] Вороний, відомий поет, думає видати альманах утворів, чисто естетичних, в напрямку чистого штучництва, без усякої тенденції, коли Вам припав до вподоби мій опис “Роковий ярмарок, то й пошліть Вороному. Я напишу, щоб він одkinув тенденційний кінчик моого опису. Може він захотиться надрукувати, може воно під його програму” [119].

“Високоповажана Александре Михайлівно! Ваш лист, в котрому ви прислали мені переписаний вашою рукою опис “Рокового ярмарку” я дістав... виправив... і одіслав д[обродію] Вороному” [120]. “І він вже оповістив, що видаватиме свого збірника незабаром” [121], - читаємо в наступних листах Нечуя-Левицького.

У 1903 році в Одесі під редакцією М.Вороного вийшов альманах “З-над хмар і з домин”, в якому вміщено “Роковий український ярмарок”. (Лист до однієї пани) Написав Ив[ан] Левицький [Нечуй] С.242-251” [122].

Олександра Михайлівна чекала на вихід цього альманаха: “Чи не знаєте Ви, д[обродію] Високопочтимий Ілля Людвиговичу, адреса Вороного в Одесі: Хотіла я підписатися на його збірник і брат Олімпій. Там наша, здається, вся братія попередня зібралася” [123].

О.Куліш просила Івана Семеновича написати спогади про П.Куліша, на що Нечуй-Левицький писав: “Вартість небіжчика в нашему пісьменству не то що велика, а безмірна” [124]. Він іншому листі він зізнався: “...я б радий і написати, бо втрати Пантелеймона Олександровича для нас незвичайно велика і варта великих сліз... Я перебрав усі форми прозаїчних утворів, в яких можна б висловити думки й жаль на смерть і втрату, і жодна з їх непідхожа. Одна тільки підхожа форма - це народні голосіння та стародавні плачі. Але знов, плачі писались в старовину віршами... А Леся Українка вже покористувалась в першому виданні “Щиріх сліз” цією народною формою голосіння і перехопила, сказати б, в мене цю форму. Її голосіння написане дуже вдашно і вичерпало вже народні приказки та поетичні форми, які вживають сироти та удови в голосіннях над домовою.

А писати прозаїчні споминки чи згадки, чи деякі думки та гадки це зовсім непідхоже до утворів такого напрямку, і з цього нічого вартого й поетичного не вийде” [125].

Зберігаються в музеї і листи Михайла Михайловича Кочубея до О.М.Куліш. Це дуже цікава й маловідома сторінка в житті О.Куліш та М.Кочубея.

Михайло Миколайович Кочубей - статський Радник, предводитель повітового Борзнянського Дворянства, онук декабристів Сергія та Марії Волконських. Високоосвічена, добра, чуйна людина, любляча свій народ,

свою Батьківщину. М.М.Кочубей багато років зновував Олімпія Михайловича Білозерського, з Олександром Михайлівною Куліш познайомився близче в 1904 році. М.Кочубей оточив О.Куліш ніжною турботою, увагою, пошаною. В одному листі його до письменниці читаємо:

“Многоуважаемая Александра Михайловна. Вы были столь одиноки... Соседи Ваши терзали Вашу душу и Вы изнывали под страхом за будущее могилы великого малоросса и его домика, где столько перемыслил он и потрудился на пользу своей Украины - матери” [126].

М.Кочубей перевіз будинок Кулішів із хутора Мотронівка - Кулішівка на свою садибу, в Кинашівку, поблизу Борзни, відремонтував його і разом з О.Куліш 7 вересня 1905 року вирішили освятити будинок, як музей. Це мало бути велике літературне свято: “Се мов юбилей дружини, д[обродій] Пуллю буде з жінкою на 7 січня так і всіх прохатимем” [127].

На се свято мало приїхати багато гостей.... але в серпні 1905 року була спроба замаху на життя Кочубея: “так мій квітовник, що по приказу добрійшого, чуткого д[обродія] Кочубея, я хотіла зібрати до гурту сей квітовник, щоб сей букет однести моїй дружині і варварська рука розігнала” [128].

Це дуже засмутило О.Куліш: “д[обродій] Кочубей - моя опора. Боже мій, Боже! на такого чоловіка подимається рука!” [129].

“Кочубея народ боготворить. Усі солдатки, усі сироти, убогі, вдови - усі до його. Дивний чоловік! Звісно такі люди рідкі” [150].

“Я як знала од брата Олімпія, що то за чоловік Кочубей! (бо знав його довгенько зблизька), то се клад для України...

Подержи його, Господи в світі, не для мене, а більше од мене страждущих...

Боже! скілько вдов і сирот, і я під його покровом!” - вигуковувала письменниця у своїх листах [131].

Цю трагедію тяжко переживав М.Кочубей: “как горестно мне, что торжество освящение домика Кулиша, которое я ждал с таким нетерпением, не могло состояться из-за злой воли проклятого человека, и все наше культурно-патриотическое чувство не могло проявиться.

Даю Вам слово, что в мае 1906 года, если Бог поможет и мы доживем в добром здравии, мы устроим освящение Домика. Я этого ужасно хочу, а потому пишите об этом заблаговременно всем Вашим друзьям. До свидания, дай Бог Вам всего хорошего.

Глубоко Вас уважающий, преданный и сердечно любящий Мих[айл] Кочубей” [132].

Всім своїм знайомим, сусідам, близьким, родичам, дописувачам О.Куліш писала й розповідала, якою увагою, турботою оточив її М.Кочубей і ще живе вона і почуває себе в Кочубея, як у Бога за дверима, має вдосталь молока, сметани, ягід і т.д.

М.Кочубей сердився на Олександру Михайлівну, забороняв їй розповідати про все це, разом з нею мріяв багато чого зробити в пам'ять П.Куліша: “и будем мы еще делать наше дело, творить добро то, которое велит нам наше сердце...

Грустно мне смотреть на домик Кулиша! Сиротливо он выглядывает в тумане и мгле скверной осенней погоды. Ветер рвет листву с вековых дубов и засыпает его и кружит вокруг... Однется природа вновь в свой веселый убор, вернется пернатые путники, запоют нам свои звонкие песни, приедете и Вы к нам и мы “нарядим наше свято”, заблаговременно надо будет снести с земляками и патриотами украинскими. Это уже будет Ваша забота, а моя хозяйская часть” [133].

“Домик Кулиша будет цел. Не смущайтесь духом и даст Бог весною, как приедете, то займемся его устройством....

Розважайтесь, тай згадуйте, як гарно буде укращати будинок Куліша, садити квіти коло його та й згадувати про Вашу дружину” [134]. “Домик Куліша стоїть собі тай неначе заснув, жде та й жде того доброго часу, то повертайтесь Ви до його, - просить М.Кочубей дружину покійного. - Не сидіть же довгенько, повертайтесь раненько. Як тільки стане тепло, як тільки стане по весні на добрій годині.

Дай Боже, на усе добра, пишіть, не забувайте вельми прихильного та й широго поважаючого Вас Мих[айла] Кочубея” [135].

Ніжні, теплі, ширі листи писала Олександра Михайлівна М.Кучубею, бо його чуйність, доброта, повага переповнювала її серце:

“Многоуважаемый Михаил Николаевич!

Вы появились на горизонте заката дней моих и так меня неожиданно поддерживаете своим вниманием и заботой. И еще прибавляете мне 10 лет жизни” [136].

Проте Олександра Михайлівна шкодує: “Если бы это было раньше, как моя дружина была в живых... Я очень сожалею, что Вы гораздо раньше, еще при жизни моего мужа не показались на нашей горизонте!” [137].

М.Кочубей благав письменницю: “не могу опять не просить Вас покорнейше не говорить более о моих достоинствах и не заслужено приписовать тех добродеятелей, которых я не имею. Прошу Вас, ну, дайте мне слово, что в Ваших словах и письмах не будете больше славословить. Ради Бога, умоляю Вас об этом. Я привитал Вас, поступал так, как мне подсказали разум и сердце.

Меня к этому склонили моя любовь к Украине, к ея прошлой укрыленной (увы!) не всегда поэзии и всего жилищно-бытового. В лице Вашем я думаю, что я привитаю всех великих сынов Ея, ту плеяду наших “незабутніх” украинских поэтов, историков, этнографов. Тех добрых и праведных сынов Украины, которые любили ея.

Вы умели любить и ценить свою работу, знали ея быт, ея историю, и верили в Бога, в Его промысел (нерозбірливо) со всеми людьми, что

насладуєтимуть її. Вони знали, що без Бога (нерозбірливо) не примет их и не пойдет за ними...

Вот чого заставило меня привітати Вас, многоуважаемая Александра Михайловна, это память о них всех.

Вы были свидетельницей их жизни и труда. Вы слышали их речи, делили с ними радость, и горе их. В лице Вашем я привитаю всех их и воздаю им дань по силе моей! Мир их праху!

Вечная им память!” [138].

Згодом Кочубей виїхав за кордон і надсилає О.Куліш листи, в яких прохав її приїхати на все лето в Конашевку, “там все для Вас уготовлено мною... Я же так далеко от Украины и не знаю скоро ли вернусь?!

Так ради Бога, глубокоуважаемая Александра Михайловна, пожалуйте в Конашевку, у будиночок Куліша, він, Вас сподівається, як Бога!!!

Целую Вашу руку и остаюсь всегда неизменно преданный и искренне уважающей и любящий Вас

Мих[айл] Кочубей”.

На цьому листі є запис олівцем рукою О.М.Куліш: “Гордость моя і вічна одрада” [139].

27 липня 1909 року, в день пам'яті П.О.Куліша, Олександра Михайлівна одержала телеграму з Парижа від М.Кочубея:

“З усім серцем та і душою з Вами. Кочубеї” [140].

На цьому їх зв'язки пориваються.

Музей П.Куліша в Кинашівці – це, по суті, був перший меморіальний музей на Україні. Цей музей відвідували сусіди, родичі, близькі люди родини Білозерських, шанувальники творчості П.Куліша.

В “Дневнике посещаемости музея Кулиша П.А. в с.Кинашевцы 1907-1910 гг.” зберігаються автографи: М.Євшана, М.Венгжина, Наталки Полтавки, Ф.Коломійченка, Варвари Білозерської.

Цікаві записи зробили М.Вороний, М.Срібллянський: “Світлі, щасливі хвилини, які, перебуваючи в день роковин Великого Куліша на могилі і в музеї зазнав я, певен, лишусь на весь вік в моїй вдячній пам'яті.

27, 28/VII 1910 р. Кінашівка

Микола Вороний”

27,28/VII -1910 р. “Часто через помилки знаходиться істина, - думаєш при могилі славного самотнього українського героя Пантелеймона Куліша і в його хатині, наповненій загадками про його. Не забуду до суду і, навіть, послі суду. Цим коханнєм перед Богом величатись буду, тільки його словами можу висловити свою любов до його.

Свідкові його життя, славній його дружині щире слово, на незабудь про день, коли я жив в хатині її славної дружини - “не забуду, не забуду” М.Срібллянський” [141].

Гарні спогади залишили небоги Кулішів Леся Слинсько та Галя

Половина [142], а також мати і дочка Наталка Полтавка і Надія Кибальчич. В музеї зберігаються їх листи до Кулішів. Майже в кожному листі згадують вони ніжним, щирим, привітним словом П.Куліша, Ганну Барвінок.

Найбагатіше, найгрунтовніше, найцікавіше з епістолярної спадщини письменниці Ганни Барвінок - це її листи до Іллі Людvigовича Шрага.

У фондах музею зберігається понад 400 листів О.М.Куліш, письменниці Ганни Барвінок, до Іллі Людиговича Шрага, чернігівського адвоката, Депутата І Державної Думи, громадського діяча. Їх листування розпочалося невдовзі після смерті П.О.Куліша і тривало майже до смерті О.М.Куліш.

Листи О.М.Куліш до І.Шрага - це глибока, чиста криниця для пізнання доби, в яку жило і працювало подружжя Кулішів, їх оточення, уподобання, проблем і т.д.

Ці листи дуже щирі, правдиві, несуть в собі безліч цікавої інформації з життя подружжя Кулішів, близьких і рідних.

У Олександри Михайлівні не було, мабуть, жодної найменшої дрібниці, з якою б вона не порадилась або не сповістила Іллю Людиговича Шрага, бо вважала його своїм ангелом-хранителем, бо вірила йому, як собі, довіряла своє життя, як духовнику. Всі проблеми, всі радощі, всі перепони, які були в Олександри Михайлівні, були відомі Іллі Людиговичу Шрагу, навіть зовсім дрібні й необов'язкові для стороннього вуха.

Із листів Олександри Михайлівни до І.Шрага постає майже повна картина життя, творчості, особистих взаємин подружжя Кулішів. О.Куліш дуже пишалася своєю дружбою з І.Шрагом.

Як тільки це могла робити Олександра Михайлівна з її наполегливістю, самовпевненістю, використовувала зв'язки І.Шрага з відомими діячами літератури, культури та мистецтва для досягнення своєї мети – популяризації, видання творів своєї неоціненої дружини П.О.Куліша.

Із листів дізнаємось, як важко було знайти видавця творів П.Куліша, Біблії.

Олександра Михайлівна в листах до Іллі Шрага виражала своє невдоволення, роздратування.

Їй здавалося, що всі мало, або зовсім не дбають про її дружину, не хочуть допомогти.

Всіх і все хоче підпорядкувати на одне – визнання і видання творів П.Куліша, не дивлячись, якою буде ціна.

Стара, хвороблива жінка часто забувала, повторювалась у своїх проханнях, судженнях. Але знову і знову вважала за найголовніше питання свого життя видання творів П.Куліша.

У її листах дуже багато скарг з приводу того, що ні її, ні її чоловіка

не розуміють, не шанують. Ці аспекти дещо знижують літературну вартість та інтерес до листів, до особи самої Олександри Михайлівни.

В той же час ці листи підкуповують своєю ширістю, самовідданістю, повагою, невгласимою з часом, відданою любов'ю до П.Куліша.

Можна дивуватись і по-доброму заздрити такому всеохоплюючому почуттю О.Куліш до свого чоловіка, до своєї єдиної любові в житті.

Майже в кожному листі до І.Шрага Олександра Михайлівна згадує про свою дружину, про 1847 рік, про Костомарова, Шевченка.

Олександра Михайлівна дуже журилася, що не змогли вони в 1847 році вийхати за кордон разом з Шевченком, можливо б, Шевченко “ще пожив, ще б написав”.

Із листів О.Куліш до І.Шрага дізнаємося про плани Олександри Михайлівни щодо вшанування пам'яті П.Куліша: відкриття Університету ім. П.Куліша, висунення степендіальної премії П.Куліша, побудова церкви на могилі П.Куліша, відкриття школи, дитячого садка, музею. А головна мета - це видання його творів.

Що стосувалося видання творів П.Куліша, Біблії, то на шляху до здійснення цих задумів не могли постати ніякі перешкоди, ні цензура, ні брак грошей, ніщо!

Зразу ж летіли листи Олександри Михайлівни до начальника Головного Управління в справах друку, князя М.В.Шаховського, та начальника в справах цензури Зверєва і навіть цариці.

Із листів дізнаємося про цікаві факти з історії роду Білозерських, Силевичів, про родство з Полуботками, родинні зв'язки Любові Яновської, Наталки Полтавки, Надії Кибальчич з О.Куліш, про настанови Куліша, як любити, берегти, плекати рідну мову, рідний народ.

Із листів О.Куліш до І.Шрага перед нами постає наполеглива, впевнена в собі і своїй справі вольова, мудра жінка, якій непідвладний ні час, ні перешкоди. Вона горіла сама й запалювала інших тим вогнем, яким запалив її Куліш. У своєму судженні О.Куліш була беззаперечна, категорична, вона не могла погодитись, якщо хтось намагався вказати на недоліки, вади П.Куліша. Їй було дивно, що людям могли спадати на думку такі судження стосовно її чоловіка, адже він “сокровище Куліш, я молилася і молюся такому велічію духа”.

Іноді в листах зустрічаються суперечливі, необ'єктивні судження. Дається, звичайно, знаки віک, здоров'я авторки.

Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага - це її одкровення перед молодим поколінням, це розповідь про велич людини, яку вона боготворила, кохала, оберігала, - це сповідь перед істиною. “Треба в пам'ять Куліша зробити щось велике... Мою дружину зовуть Мудрий Соломон, коли б церкву коло могили поставити” (A 2940 4.1-1902).

Вчитаємося в рядки цих кореспонденцій і - без коментарів - поміркуємо над ними. “Мені всігда совісно буває, що новий чоловік

помиляється, мисливши, що жінка Куліша звізди з неба хапає, а вона низенько плаває, ледве знає А.Б.В. Се тілько моя неоціненна дружина мене повищала і терпіла да не терпіла, а жаловала і кохала більш не можна... Ані любить він же мене навчив. Його серце гаряче, копучої любові і через край він увесь світ любив і мене, і мене навчив любити, що і досі горю до його більшою любов'ю, шаную, як колись" (А 298 2.19.I.1903).

“Я вам вірю так, як собі” (А 2992 29.III.1903).

“А я своє життя на мілочі розміняла, як було і кажуть мені, да жаль же і других. Було й дружина стісняла себе, а поділялась...

Довіряю, як духовнику все життя наше. Бо се вже буде повна настояща біографія. Нехай буде для молодого покоління” (А 2983 23.I.1903).

“Поздравляю Вас з днем Вашого Ангела, всі Ваші добрі діла, публічні, щирі промови, квітчасті змагання за слово на Олтар України, що не раз терпіли несправедливо грубі, докорища заздрості в пафосі сказаної Вами істини” (А-3005 15.VII.1903 р.)

“Дуже я болію про те, що з нами сталося в Пілтаві, мов 1847 рік.

Опріч того тільки, що з Вами многочтимий Ілля Людvigовичу, побачились.

Пілтава дала мені багато радісних почувань, але ж зважте і гіркі; то не знаю, чи краще б мені старостю було седіти у закутку. А то таке пробігло по серцю, мов гарячим желізом пробито і мов я осоромилася своїм поступком... Що се за 25 мілліонна нація, що з'їхалась з усього світу, щоб поклонитись тому письменникові, що мовою тієї нації перший одважився писати про їх життє, радоші і горе. І се так усіх тішило й рушило з повсіх-усюдах з міста і хотіли висловити тією уже обробленою літературною мовою, на котрій Котляревський нам указав: і подякувати, а тут сказали зась...

Забути не можу такої образи... Я думаю, що се велика помилка. Вони з народної бунтації за кусок хліба, виробили ідею сепаратизму. Вони в 1847 році скілько горя наростили своїм близоруким розумом! Кирило і Мефодій¹ оказался таким преступним... скількох і тоді людей обідили, потеряли здоров'я, кар'єри, а тут іще земляки своїм козакоманством допекли... округи темрява, сліпота... Де ж той сепаратизм! Була розмова із Дубельтом в третім отделенії: Дайте, хоч свободу слова, да культівровати свою страну” (А-3009. Лист О.Куліш до І.Шрага /12 IX-1903 р.)

“Багато споминів тяжких пережила душа моя... пошла по його слідам у сад, котрій він создав і так кохав його і було мене веде – усячина показує, чого там нема... дивний сад... але недоволі дерев і родить:

¹ Кирило і Мефодій - йдеться про Кирило-Мефодіївське товариство, засноване при Київському університеті в 1845 р.

прислав мені замічательни груши... і виноград, все для когось трудився, не думавши про себе: є виноград, персики, абрикоси і всякі сорта слив, вишень і тільки животворила і схилялась над усяким кустиком, і цвіточком, вдохновляючи на життя; усе обрізував, що лишнє, обшипував....

Сумно було: і розказати не можна... і тепер серце щемить, перші дні собака на могилу бігав до його..." (A-3030 Лист О.Куліш до І.Шрага 1/ IV-1904).

“Справді, як судьба дивно розіграла зо мною штуку... Як моя дружина в живих була, то мені б усе у його учиться, та слухати його слово, усе ловити з його уст. То я і йому б під пару любою дружиною була б. Да ніяк сього не можна було склепити. Його мета як можно більше розвести людей, знаючих свою мову і люблячий свій народ - і хлопців, і дівчат, і дідів, усіх учити і пише, і друкує. То уже потому мені дорого і любо, що найперш його праці пали на мою родину” (A-3031 Лист О.Куліш до І.Шрага 10/IV-1904).

“Хочеться у Чернігів і побачити Вас, високоповажаний добродію, Ілля Людвиговичу, і музей своїма очима, і добрих земляків, і землячок побачити” (A-3052 Лист О.Куліш до І.Шрага 15/XI-1904).

“А я в своїй хатині просиділа і духом жила з дружиною. Усе читала його Біблію. Вона мені дуже дорога...

Я знаю, як серце його слабло од сидні за Біблією, і лікар константировав, що сидня і зогнувшись йому гибельна.

Да хіба ж і можна держати такого чоловіка, що для Св[ятого] діла і обідати не згадає. А тепер, як його чтять! (A -3065 Лист О.Куліш до І.Шрага від 4/11 -1905 р.)

“Високоповажний Добродію, Ілля Людвиговичу! 19 серпня був у мене д[обродій] Кочубей. Я вікно, як побачила його, що він іде, миттю вибігла до його на зустріч, чуть не впала восторженно. У мене страшне воображеніє, душу мою охватила така тоска, що я не могла ні читати, ні писати, і газети були не розвернуті. Без діла те ж не могла од тоски седіти, і у Кулішівку не поїхала, хоч і коні таки прислані були д[обродієм] Кочубеєм. Я одослава назад. Я рада, що бачу його в живих і чого я не передумала в своїй анахоретській хаті...

Сказав мені, щоб продовжила листи писати. Нічого не переміняє і їздить на службу, по-прежнemu поліція розставлена. У його в Борзні, і його селі, ворогів нема... про його доброту от брата Олімпія і од народа чула... Знов пишу листи по його бажанню... Нехай д[обродій] Кочубей, моя опора їде, він всякий час піддержує моого духа, бо тут недалечке. Нехай одбуває 7-ме січня (вересня) і виїзджає за границю, поки тут утишиться. Я обіщала його провадити, як у день поїде. Хоть би отримав от напливу тяжкого чуття” (A-3084 Лист О.Куліш до І.Шрага 20.VIII.1905р.)

“Хто Вам казав, що д[обродій] Кочубей за границею. Я умоляла

Його і словесно і листовно виїхати звідсіль, а він одмагався, казав пізнею осінню виїхати, а все думав, як краще освяту будиночка упорядкувати. Я написала 32 листа всього. Була покинула писати, руки опустились, дух упав. Він став благати, я знов їх стала писати... хотів в укр[аїнським] кгусті і обід зробити...

Г[осподин] Кочубей, Вы Пулуй, как Ангелы на крыльях своих держите меня на воздухе, чтобы земное не тяготило, не удручало мою душу... Се моя дружина заслужила и Бог избрал Вас троих... Я очень горюю о г[осподине] Кочубее и ночью часто не сплю и будет то, что и зрение притупило так, что ни читать, ни писать не буду, а, главное, духовно нет сил бороться с таким неожиданным происшествием.

Вот и Борзна! Кроме добра он ничего не делал и я живу 4 мес[яца] и слышала от народа и интеллигентных людей все хорошее, а это организация со всеми служащими хочет расправиться" (A-3086-30.VIII.1905р. Борзна). "Сама доля опікує про мене..."

Втративши дружину дорогу і в такі літа, так різко змінити всю течію свого життя, даже пішу, звичай і т.п. Ні дитини, ні дружини. Як не ізсякнуть мої очі! Хіба ж вони мало виточили сліз в 1847 і в 1897.

Відкіль взявся д[обродій] Кочубей, покровитель мій і в тяжкий мет з'явився перед мої очі, щоб утерти трохи мої слізози...

Потім д[обродій] Пулуй став незиблемо охранять інтереси всього життя моєї дружини.

Ви 9-ть літ не покидаєте мене, з непомірним терпінням близнього несете нервові хвили подій мого напруженого серця і даєте пораду; до всього прихиляєте ухо своє – і прислухаєтесь, яким темпом знуджене б'ється...

Тепер мені яка милості Божа, в тяжкому життю, світить доля, світить, протоком життя, не гасне, хоч і блима" (A-3097 Лист О.Куліш до І.Шрага 4/II-1906р.)

"Я дуже доволі за сі роки вияснила життя Куліша, не яко дружина, а яко і Українка, трепучи за своє слово і збирали його, як перлинки по полю і, тим часом, оберігаючи спокій своєї дружини, щоб вона більше, глибше риси зоставила на своїй ріллі для полегкості орати молодим силам" (A-3073 Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 10/IV-1905р. с.Заріг на Полтавщині).

"Де тепер жінка Грабовського і діти?

Колись я на їх пожертвувала 25 руб, тепер не чую про їх. Але вірші дуже гарні, недавно читала і важке його життє" (A-3117 Лист О.Куліш до І.Шрага с.Заріг.22 XII.1906р.)

"Я дивуюся і землякам, що бояться проректи правду, так як О.Пчілка, не озираючись по боках, сказала правду в №6 "Рідний край". Чи вони нічого не читають: щоб свій самостійний голос мати.

Вони може думають, що ее я все так гомоню, що моя дружина? Я ще його тогді цінила, як він був тілько Кулішем для мене. І тепер гово-

рю, як Українка, з повагою до його великих, видатних, могутніх рисив його діяльності.

А то – діло серця... Вони дуже клопотались о незалежності своїх рівноважних прав і [аке] інше, а в літературі 25 мілліонного люду мовчать, коли сей народ має тілько *тройцу Костомарова -Шевченка і Куліша. Тріаду*, тільки, тільки і вони так байдуже ігнорують Куліша, такого поета, історика, балетриста, критика... Ще “не прочумілись” (A - 3124 Лист О.Куліш до І.Шрага 19/IV-1907р.)

“Ми 50 літ прожили вкупі, да три роки були знайомі. Рідко такого і романа можна знайти, да ще не надивилась і я, не начудовалась, такому дивному українському сяєву” (A -3130 Лист О.Куліш до І.Шрага 30/VIII-1907р.).

“Я Вам копію посилаю із цікавої заяви, в котрій і ми наслідники, т[о]есть Білозерські. Ми родичі Полуботків. Мама було часто і розказує. І.Полуботчине платтє як пам'ять хранились у мами, і я кусок його [лишту] подала у Черн[ігівський] музей імені В.В.Тарновського. Д[обродій] Шелухін його в вітрині і береже” (A-3134 Лист О.Куліш до І.Шрага 23/XII-1907р.)

“Я думаю, що родство з Полуботками пов'язане родство більше не з Білозерськими, а з фамілієй Силевич більше. Се ім'я нашої мами, се були аристократи і були дружні з Кочубеями. Наша матуся пошти ввесь час поки і одружила до 14 літ проживала у Кочубеїв, бо була дружна з їх сестрою Еленою Василівною. І наша знайомість ніколи не рвалась, і в Кинашовці ми бували ще у старих Кочубеїв і Матуся наша і вони у нас у Петербурзі” (A-3135 Лист О.Куліш до І.Шрага 6/XII-1907р.)

“Д[обродійку] Заньковецьку добре по заслугі оцінили. Тепер її гарний портрет лежить у мене на столі, при “Рідн[ому] краї” був приложений. Я хоч і не обізвалась та поклонилась її портрету і од серця подякувала.

Жалкую, що, бувши у Пілтаві, на святі нашого проводника¹ до письменства, нашої мови, я її не бачила. І Алчевська і д[обродійка] Л.Яновська, онука моя, письменниця, мені не натякнули про неї” (A-3143 Лист О.Куліш до І.Шрага 23/I-1908р.Заріг).

“Ще маленькі “Спомини” пишу про Алину Леонтьевну, дружину Костомарова. Царство їй небесне! У яку годину ми познайомилися. Вона летіла в слід за женихом, а я за дружиною і братом, їх арестовали і везли в Петербург по одинче, а я із Варшави їхала, а вони із Києва, да і з'їхались і познайомилися, і без слів обнялись, і залились слізами”. (A-3148 Лист О.Куліш до І.Шрага 15/II-1908 р.).

“Куліш і в холодній хаті, в рукавичках робив, і в амбарі днем при свічі робив. І до стому недужого ледві доводила, він Біблію перекладав. А що заробляв, усе роздавав” (A-3174 Лист О.Куліш до І.Шрага 6/IV -

¹ проводника- мова йде про свято І.П.Котляревського в Полтаві в 1903р.

1909р.).

“Куліш мав вплив на Кониського, от він і Україну не забув...

Сокровище Куліш. Я забуваю, що я його жінка, а кажу, як патріотка і чулому чоловіка Вам і ще многим” (А-3179 Лист О.Куліш до І.Шрага 7/ІІ-1910р. с.Заріг).

Оце в “Рідному краї” дещо д[обродій] О.Сластіон надрукував про кобзарів. То і я дещо пригадала.

Був кобзар нарисований Кулішем Андрій Шут і був у Сокиринцях Остап Версай в імені Галагана, історичне місце. Він і в Перербурзі був, співав, 1000 заробив і ще і срібну табакерку од великого князя.

Остап дуже гарно співав, потрясаючий голос, видно, що сповчував тому, що співав і не три Думи, а десятки..

А відкіль він їх научився і не знаю: забулася. І я навчилась од його одну думу. Переложена вона на ноти в “Записках о Южной Руси” Куліша. А переложив її на ноти з голоса Ганни Барвінок Андрей Миколайович Маркевич (бувший сенатором). А батько його був історик. А син був дивний вертуоз, часто грав і при дворі Великого князя на віолончелі і у нас, і ще на роялі...

Множество кобзарів в іменії Галанана. Вони пошли од Остапа Вересая із Сокириниць. Куліш платив йому за всякого ученика і той їх розплоджував...

Ми свою маму угощали в Зарозі співами кобзарів... Тоді і Жемчужніков у нас гостював. А у нас проста одна хата. Ночліговали вони вдвох у сараї, на сіні...

Остап не три Думи співав, а безліч. У його голос був потрясаючий, до самої глибини серця. От коли треба було Лисенка до себе кликати... Ну і співак!.. Без сліз не усидеш” (А-3186 Лист О.Куліш до І.Шрага 13/ІІ-1910р.).

“Високоповажаний Добродію,
Ілля Людvigович!

Я не здякуюсь і дивуюсь ,що не кидають і мене добрі люди і Ви у тому щоту. А Ви пишете, що не заспокоїтесь доти, поки не напишу, чи не сержуся!

За кого ж Ви мене маєте!

Хіба ж я така egoїстка. Буде того, що я пишаюсь сім, а то ще й зазнаватись - губу копилити, ще й сердиться й гребувати, щоб швидко одписували се б уже недостойно було б з мого боку і невдячно.

Я умію цінити прихильність людей за ті одрадні стрічки, що вони мене самотіхом наділяють! Я дякую-дякую.

Оце я тільки що з Києва приїхала, да така довольна, повне серце речей, дяка велика, незмірна дяка Тарновському.

Написав мені, щоб я привезла Біблію, копію зніме і надрукує.

Зараз у вітрину положив і замкнув, любуючись. Що за добра душа!
Що за сердечний чоловік...

Уже так мене прийняв, що хіба б батько рідний свою дитину найлюбішу так шановав. Із гостиниці перевіз до себе. Я їхала на два дні, а пробула тиждень. Усе про всячину розмовляли і тел[еграма] при мені із Чернігова була получена про Мазеп[ин] дом для музея.

Тільки він журиється, що тісненький.

Я йому усього чимало привезла. Шкатулку, роботу моєї дружини, струментів часть, три картини, ікону 1845 року і одну картину сепією рисовану і дві його палки пам'ятні, біблійську чорнильницю, карандаші і пр[оче] і пр[оче] цілий караван і стільки ж речей назад поїхало. Бо, каже, тісно в музей. А я хотіла ще й плужок додати, що він пахав.

Для столяра і пахаря особий куток повинен бути.

Уся Європа не дождеться такого працьовитого и многостороннього чоловіка.

І скілько він непрацьовав... а при тим і столяр, і пахар, і маляр, і перепльотник, і гальванопластику знов, і грав на флейті, скрипці і се в минути одпочинку...

А таких всестороннє образованих, освічених людей треба б для молодого покоління показувати і з хозяйственного боку, із життя домашнього... повторення такого суб'єкта не буде, хіба багато столетій пройде... і хвилина в його життю не загинула даром.

Дак от я казала Вам про Тарновського - продовжи, Боже, його вік. З яким почуттям він прихильяється до моєї дружини. Як радів, як вітрини наповнив рукописями! Ходить, любується: усім тямущим про се діло розказує: "Обагатила Ал[ександра] Мих[айлівна] наш музей!", а зважте ж, як моя душа од радощів стрибала од того я й вирватися відтіля не мала снаги, бо мене вабила вітрина з моїм коханим дитятком - мое найдорогше, - і розлучатись не хотілось і братъ з собою ще й більш. Яке там почуття не перейшло через мою душу! Хай йому Господь дає довгий вік - да ще мало того - ще й жмуток грошей немалий давав мені:" Возміть, каже: Вам треба". Се дорогі речі, я тільки їх не взяла. А ніколи сього не забуду - подякувала, а як ценз/ура/, коли може й верне мої рукописи і позволить друковать, то я його заспокоїла тим, що сказала, як треба буде пильно, то я й попрошу, як у доброго сина України.

Ще й вечорниці зробив, ще й хороших прихильних людей зазвав і Лисенко співав, я рада, що його почула й побачила і інших хороших людей, редакторів "Кіевск[ой] Ст[арини].

Да мало часу було послухати співів і поговорити, а то пошли за раз вечеряти.

І так мені зворушили сіми співами серце і своє згадала прошедшe, як було до нас збираються хороші люди, то літературний вечір, то музикальний.... повеселили мене, а потім і серце заболіло, пошла в куток і поплакала: "Усі хлопці на колодці,

А мого й не має...”

Яке се горе палюче, незабуте.

З щирою прихильністю і великою шановою до Вас зостаюсь

А.Куліш

1898 року, 16 лютого.

P.S. Музей мене Дуже радує. Коли б ще земство Чернігівське] да купило нашу усадьбу. Колись Кониський приїздив куповати з Вовком-Карачевським з тим, щоб ми і жили в ній до смерті і грошима користувались” (A-2815 Лист О.Куліш до І.Шрага 16/І-1898 р.).

Котляревський зоставив нам такий про себе пам'ятник і пам'ять про д[обродія] Лисенка, - незгладима. Чим наградити сіх людей. У нас на слова скують...

Як би я вміла виголошати німі почування свого серця, я б ковалашебетала...

Поки сама не почула д[обродія] Лисенка, то і ціни йому не зложила. Слава, слава..! Яка горда повинна бути наша Україна... яким талантом вона володіє... А письменники хиба ж у єї плохи?... Шевченко, дружина моя. Яке обиліє. Яка сила і одвага духа життє їх показує. А Ви чи знаєте, що він річ прощальну над прахом Шевченка перший сказав на Українській мові і його поліція не зупиняла” (A-3232 Лист О.Куліш до І.Шрага б/д).

“Поможи Вам Боже: слово уміть сказати велике діло! Слово Шевченко наставив “на сторожі”...

В 1847 році мамі здавалось, що я пішки пришла з Петербургу і росп'ялась на окні, що і до дверей не дошла з горя.

Так помрачилася її голова, послідно свою дитину отдала заміж і за найкращого чоловіка і по любові.... через рік приїхав, пашпорт заграничний уже в кишені і жениться. Се його і погубило... Він тут загаявся поки ще мені вихлопотали паспорт. А то був би він за границею до катастрофи...

Не вдалося нам добігти в 1847р. заграницю, дружина б мене там освітила, так він про те мечтав. Спершу нас тільки обручили, а, переночевавши, прийшов до мами і став просити, щоб і обвінчали, нехай вона не журиться тут і буде образована, як і я.

Тоді б і я тепер побігла до Петербургу і благала б царицю оглянутись не на одну личності, а на націю і скілько жертв се стойло уже нашему ученному миру” (A-3235 Лист О.Куліш до І.Шрага б/д).

“Як Шевченко умер, я досвіта у церкві була, я з його очей не зводила, квітки у вазах його мені закривали лицє (я прохала добродійного Михайлова] Лазаревського їх одставить в бік. А ми поклонниці -українки дивились в останні хвилі на його з подякою, що він нам послі стільки зоставив” (A-3247 Лист О.Куліш до І.Шрага б/д).

“Не було кращого подарунка для моєї дружини, як я йому принесу яке слово або поговірку, а як же і оповіданнечко зліплю!... Хоч на ж яке діло мене було посуне. Да чи тільки ж мене! Скілько він моїх небог обучав

- шестох і всяка пошти написала добре свої спомини -дуже гарно, так що д[обродій] Шенрок засадив свою любу жінку копіровати, а я йому зовсім як матеріал для біографії послала” (А-2828 Лист О.Куліш до І.Шрага 10/XII-1898р.).

“Щодо Т.Г.Шевченка, то все те мені давно звісно: ще й більше того ніж там сказано....

Шевченко сам приносив автобіографію і читав нам і до сліз нас доводив і до того, що я його руку поцілувала. Мужицтво для нас нічого не значить: а висота його таланта і добре, чисте серце і крепацтво....

Шевченко до кінця життя свого бував у нас по трічі на день заходив у латаних чботях, посидить то поспіває, то посумує, як дома.

Ми його любили, шановали і душа його чуяла се. А музу його і здоров'є пильновали, не тільки пишними фразами осипали, а я йому, як тільки він рушив послі ссилки до Петербурга, я йому послала кирею, вона і шилася у Чернігові і, умираю єю укривався. А потім і любому корюшку йому мариновала і посылала.

А у нас дні були назначені для гостей, то ми на вечорах у себе ставили у графинчику рюмки дві, три горілки, щоб Ш[евченко] був здоров, музя його животрепещуча, животворяща.

І він був душа общества. Співав, розмовляв, а не валявся. Ми честь його оберегали, як свою. А інші по цілій бутильці ставили, бо не любили, не чинили його так вірно, як ми. Ми на його дивились, як на божество, а не так, як на потіху. Нам хотілось, щоб воно і надовше послужило...

...Як приїхав Ш[евченко] до Петербурга із ссилки, то моя дружина, в той час там була і була страшна діяльність, то його рукописи ісправляв, переписував (хто б се своє немале діло покинув, да сів за переписчика чужих творів! укажіте других таких, щоб так робили) (А - 2830 Лист О.Куліш до І.Шрага 29/XII-1898 р. х.Матронівка).

“Я, як маю час, то у “Основі”, дещо переглядаю. Що там матер'ялу, слід діяльності і мислей моєї дружини! І я там по Шевченку свою журбу в голосінні добре висловила.

У нас лукавства не було! Я своє (між женоцтвом побиваннєчко считаю лучшим. Бачте. Се не хвастощі) (А -2886 Лист О.Куліш до І.Шрага I/IV-1900 р. Кулішівка).

“Дуже цікаво мені було прочитати правдивий, невеличкий лист - пані В.Я.Карташевської; сестри Н.Як.Макарова, там усе перечитати ганебливим словам Кониського. Що він писав про мене і сестру Над[ію] Мих[алівну] в споминках про Шевч[енка] і його Лікеру [невесту] д[обродійка] Карташевська каже: “Іленіва, і неряха і т[аке] інше про невесту, і Ш[евченко] програв її. Багато можна сказати да на все при моїй старості і неудобстві життя - ніколи, і душа подавлена...

Хоча Макаров за сестру Карташевську і просив мене (я її лично не знаю) але ж я мало за нею приглядала, а сестра, бо я часто по Україні кружляла. Ми нізащо не согласились, щоб вона була наша служанка, хоть і просили нас, щоб ми єю орудовали, щоб не розопсіла.

Як же можно! Вона уже освічена тим світом, котрий ми уміли лучче інших цінить, не словами, а ділами.

Ніхто стілько хвали не давав і в печаті, як моя щира, правдива, свята дружина. I, уміраючи буду сі слова казати, а уміраючий на ісповоді чоловік кається в своїх гріхах і рече правду. А сліпим людям і зависникам можно тернові вінки звивати, найсвятішим людям.

Тепер, перелістуючи “Основу”, прочитала я своє голосіння по нашему старшому боярину. Яке воно щире, таке щире, як і в душі було і є.

Якби ж моя дружина ворогovalа з ним, то і жінці б упретіла таке писати, да і у мене й самої б рука не піднялась. А безсердешні люди розумом виводу не роблять, а сліпо накидаються на найкращого, на найталаннійшого, на невсипущого.

Зависники звіши на нас неправду, хочуть його у нас із серця вирвати, охладить нас. А самі, як куклою грались, не дбаючи ні про його здоров’є, ні про його музу.

А то біденський живе в самотині, в тісноті і ще й оманою окутаний. А той, котрий йому не раз був у пригоді, посылав гроші, котрий спіткав на повороті його в Россію с пакетом його віршів, переписаних власною своєю рукою, кидав на послідне своє діло, а діло Українське і себе отдавав на дальні послуги справляв його автографи, автобіографію і т[аке] інше. Я як стала зазирати, то у “Основу”, то “1-й лист із хутора” чого стоїть Шевченко”, то тільки Бог може так виректи своїм святым словом і так поширяла по розних книжках. Ніхто так щиро і високо не сказав, як моя свята дружина!

Бо вона найчистіше те все почувала, найщиріше, як поет, котрий все те прочувствував і через горнило душі своєї оте перепустив. То він і прозрівши, істину хорошого і пагубного для здоров’я і музи його, і казав правду, і здержував інших от гріха, котрий убивав здоров’є і божественний дар його.

А чоловік слаб іще часом більше хилиться до ворогів, чим до друзів своїх! Дружина моя, як найперший друг стала од усього пагубного його здержувати, сліпих попрікати.

От тут і піднялась ціла орава і його утопили ще здоровим. Ще б грала його кобза... А потім нескоро і Кониський, і К[иевская] Ст[арина], і княгиня Рєпніна усі стали правду голосити. Але ж кобзу “позички з”їли”. А треба когось слухати. А у нас усі больни, і пастиря загнали, і пасквилями закидали... от яка правда! А я б тих карала, котрі не слухались і замолоду Шевч[енка] поховали. От тепер що на Вкраїні зосталося? Де наші кобзарі гучні... Коли б, так Бог дав. А то люде зависники, неохайні, так зробити об упадку нравственного / ми найбільш знали про Ш[евченка] да Мих[айло] Мат[війович] Лазаревський, яко по іскренній любви до його стояв найближче й такі речі, що і казати не можна...

Од того моя дружина і хотіла його умчать за границею, на свій кошт. Він усе життя своє не словами, а і карманом одповідав.

А я свої золоті речі і жемчуг, усе для його жертвовала (для користі Української).

А дружина моя ще й для всякого себе покладала.

До князя писала і прохала, і молила за нашу Україну, і просила послабленія во всіх наших літературних працях (A-2880 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/VI-1900р.)

“А про свою дружину дуже хороше попрочитувала д[обродія] Маковея, а дещо не його: то є хиби і великі, і грубі.

А що пані і дівчата любили мою дружину, то не дивуюсь, бо вона була така принадна, розумна, речиста, красива...

Я дивуюсь тільки що не одна із тих поклонниць не завітала на могилу. Де ті Українки?!

Се вже я, мабуть, і не раз Вам писала, вони і на Українок не схожі...

Були усякі і не тільки у одному Києві, були і Пентефрієві жони, були такі, що звали, манили і дівчата, а він одповів: “не пойду, бо скажуть - закохався”. Мало, що не казали, а я тільки правду слухала. У нас часто чернить то, що біле. Вовчок мав поганий звичай. Як хто до його прийде, то одного приймає, а чоловіка свого тоді не пускає у свою хату. Бували у її і морські офіцери, і Шевченко, і дружина моя, і інші. Зараз і історія. Моя ж дружина бувала частіше, бо рукописі справляла, то й вишов поговір, на котрий ні я, ні Маркович й чоловік не вважали і тепер я, прочитавши все слебезованнє у Літер[атурно] Науковому Вістнику пошла і поклонилась його могилі: знаю, що чистий, як голуб.

Як би тінь на його пала, я зараз би його покинула, я дивовалась, що ще Українки бездушні, не любящі, а за те, що він усіх нас будив-трудив” (A-2901 Лист О.Куліш до І.Шрага 24/IX-1900р.)

“А моя дружина зовсім забута молодим поколінням. Пише д[обродій] Єфремов, що Драгоманов, Кониський, Франко в 40-му році були проводники свого слова. Кониськаго ми хлопцем спіткали у своєї небоги і познайомились - се учень моєї дружини. А се все йде пропаганда моєю дружиною ще [18]43 року по Київській губ[ернії] їздив і по порогах і всюди, а потім і в 50-х годах в Галичині жив і молодіж із Польщизни виратовував, тоді ще видавалась “Мета” і “Правда” і то він усе гроші їм достачав, поучав їх натовп був. Ще ми тоді і Пуллюя не знали. Моя дружина все робила сама. А се вже як у Варшаві ми були, то Пуллю і адрес туда прислав був ще студентом” (A-2931 Лист О.Куліш до І.Шрага 14/XI-1901р. Кулішівка).

Листи, що зберігаються в музеї, вражают кількістю і географією дописувачів.

Коло кореспондентів О.Куліш, письменниці Ганни Барвінок, дуже велике й різномібічне. Серед її дописувачів рідні, близькі, сусіди, письменники, шанувальники творчості П.Куліша, громадські та державні діячі, видавці, композитори, художники, вчені, літні і юні, які могли з нею поспілкуватися, листуватися, радитись, допомагати.

Олександра Михайлівна володіла даром об'єднувати людей. Особ-

ливо до неї тягнулася молодь, юні, бо для них вона була живою історією, людиною, яка жила, спілкувалася з видатними діячами, гордістю, величчю української нації – Т.Шевченком, П.Кулішем, М.Костомаровим.

Як зазначав О.Кониський, “час зістарів її тіло, але серце і душу обминув...

Дай Боже, кожному так зістарітись і так не зачерствіти серцем, не змарніти духом....”(ж.”Зоря”,1890р.).

Для багатьох спілкування з О.Куліш було ясним часом духовного спочинку.

Невипадково молоді поети, письменники називали її своєю матір’ю в українській літературі, а молодші й зовсім юні лагідною, привітною бабусею.

Листи О.Куліш та її дописувачів, що зберігаються в музеї – це першоджерело для вивчення історії, культури, літератури другої половини XIX ст.

Це листування буде цікаве й корисне тим, хто вивчає, досліджує історію, літературу, культуру українського народу, життя і творчість П.Куліша, Т.Шевченка, М.Костомарова, Ганни Барвінок.

Ці листи маловідомі, фрагменти багатьох із них друкуються вперше, мова і стиль їх подається за оригіналом.

Джерела та література

1. А-2995 Лист О.М.Куліш до І.Шрага 12/IV-1903р. Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського (далі - ЧЛМК).
2. м/б -1430 - ЧЛМК.
3. м/б -1222 (меморіальна бібліотека).
4. А- 4319 Лист І.Троїцького до О.М.Куліш 911-1910 р. ЧЛМК.
5. А- 4320 Лист Зінаїди Троїцької до О.М.Куліш 29/I-1911 р. ЧЛМК.
6. А- 2713 “Щоденник І.І.Троїцького”. ЧЛМК.
7. А- 3186 Лист О.М.Куліш до І.Шрага 13/IV-1910 р. ЧЛМК.
8. А- 4159 Лист М.Павлика до О.М.Куліш 4/III-1907р. Львів, ЧЛМК.
9. А- 4576 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 13/I-1893 р. Санкт-Петербург, ЧЛМК.
10. А- 4581 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 29/XI-1893 р. Санкт-Петербург. ЧЛМК.
11. А- 4580 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 3/IV-1893 р. Санкт-Петербург, ЧЛМК.
12. А- 4585 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 7/IV-1894р. Санкт-Петербург. ЧЛМК.
13. А- 4592 Лист В.Азанчевського до П.Куліша 3/IV-1895р. Санкт-Петербург, ЧЛМК.
14. А- 5739 Лист О.М.Куліш до Н.М.Забіло-Білозерської, без дати. ЧЛМК.
15. А- 3257 Лист Л.М.Азанчевської до О.М.Куліш 12/24/II-1897 р. ЧЛМК.

16. А- 3258 Лист С.Азанчевської до О.М.Куліш 18/VI-1898 р. ЧЛМК.
17. А- 3262 Лист С.Азанчевської до О.М.Куліш 22/XII-1896р. Харків.
ЧЛМК.
18. А- 3263 Лист С.Азанчевської до О.М.Куліш 22/III-1899 р., Харків.
ЧЛМК
19. А- 3297 Лист В.Александрова до П.Куліша 1894 р. Харків. ЧЛМК.
20. А- 3305 Лист В.Андрієвського до П.Куліша, без дати. ЧЛМК.
21. А-3637 Лист П.Зуйченка до П.Куліша 1/IV-1885 р. Катеринослав.
ЧЛМК.
22. А-3635 Лист П.Зуйченка до П.Куліша 15/II-1885 р., Катеринослав,
ЧЛМК.
23. А- 3638 Лист П.Зуйченка до П.Куліша 27/V-1885 р. Катеринослав.
ЧЛМК.
24. А- 5710 Лист Євг.Зуйченко до П.Куліша 23/III-1887 р. Катериносл-
ав. ЧЛМК.
25. А- 3892 Лист М.Лободовського до П.Куліша I/IV-1894 р. Харків.
ЧЛМК.
26. А- 3893 Лист М.Лободовського до П.Куліша 23/IV-1889 р. Харків.
ЧЛМК.
27. А- 3898 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш 28/II-1897р.
Харків. ЧЛМК.
28. А- 3947 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш (1897р.). ЧЛМК.
29. А- 3970 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
30. А- 3940 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш 15/III (1897 р.).
ЧЛМК.
31. А- 4040 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
32. А- 3986 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
33. А- 4013 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
34. А- 3951 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК.
35. А- 3964 Лист М.Лободовського до О.М.Куліш, без дати. ЧЛМК
36. А- 4358 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 2/IV-1897 р. Бахмут.
ЧЛМК.
37. А-4360 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 15/XII-1898 р.
Бахмут. ЧЛМК.
38. А- 4372 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 8/II-1898р. Чернігів.
ЧЛМК.
39. А- 4374 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 3/IX-1901р. Глухів.
ЧЛМК.
40. А- 2880 Лист О.М.Куліш до І.Шрага 8/VI-1900р. ЧЛМК.
41. А- 2882 Лист О.М.Куліш до І.Шрага 25/II-1900 р.ЧЛМК.
42. А- 4378 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 18/XI-1901 р. Глухів.
ЧЛМК.
43. А- 4379 Лист М.Чернявського до О.М.Куліш 26/11-1902р.
Чернігів. ЧЛМК.
44. А-2963 Лист О.Куліш до І.Шрага 27/VI -1902 р. ЧЛМК.
45. А-4380 Лист М.Чернявського до О.Куліш 17/IV-1903р.,

Херсон.ЧЛМК.

46. А- 2997 Лист О.Куліш до І.Шрага 28/IV-1903р. ЧЛМК.
47. А- 3112 Лист О.Куліш до І.Шрага 8/X-1906 р. ЧЛМК.
48. А- 3117 Лист О.Куліш до І.Шрага 22/XII-1906р. ЧЛМК.
49. А- 3166 Лист О.Куліш до І.Шрага 14/XII-1908 р. ЧЛМК.
50. А- 4384 Лист М.Чернявського до О.Куліш 27/IX-1909 р. Херсон.

ЧЛМК.

51. А - 3465 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 3/VII-1897р. Чернігів.

ЧЛМК.

52. А- 3473 Лист Б.Грінченка до О.Куліш, без дати. ЧЛМК.
53. А- 3076 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/V-1905 р. Борзна. ЧЛМК.
54. А- 3503 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 10/XII-1903р. ЧЛМК.
55. А- 3079 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/V-1905 р. ЧЛМК.
56. А- 3470 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 1/VI-1900 р. Чернігів.

ЧЛМК.

57. А- 3187 Лист О.Куліш до І.Шрага 13/IV-1910р. ЧЛМК.
58. А- 2972 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/X-1902р.
59. А- 4129 Лист М.Павлика до О.Куліш 18/V-1897р. Львів. ЧЛМК.
60. А- 4134 Лист М.Павлика до О.Куліш 12/XIII-1897 р. Львів.

ЧЛМК.

61. А- 4131 Лист М.Павлика до О.Куліш 16/VIII- 1897р. Львів.

ЧЛМК.

62. А- 4138 Лист М.Павлика до О.Куліш 2/X-1898р. Львів. ЧЛМК.
63. А- 4140 Лист М.Павлика до О.Куліш 17/V-1899р. Львів. ЧЛМК.
64. А- 4145 Лист М.Павлика до О.Куліш 8/VI-1900р. Львів. ЧЛМК.
65. А- 4146 Лист М.Павлика до О.Куліш 7/XI-1901р. Львів. ЧЛМК.
66. А- 4151 Лист М.Павлика до О.Куліш 21/VIII-1902р. Болеків.

ЧЛМК.

67. А- 4153 Лист М.Павлика до О.Куліш 7/XI-1903р. Львів. ЧЛМК.
68. А- 2989 Лист О.Куліш до І.Шрага 6/III-1903р. ЧЛМК.
69. А- 4159 Лист М.Павлика до О.Куліш 4/III-1907р. Львів. ЧЛМК.
70. А- 4139 Лист М.Павлика до О.Куліш 2/IV-1899 р. Львів. ЧЛМК.
71. А- 2931 Лист О.Куліш до І.Шрага 17/XI-1901 р. ЧЛМК.
72. А- 2995 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/IV-1903 р. ЧЛМК.
73. А- 4157 Лист М.Павлика до О.Куліш, 31/VIII-1901 р. Львів.

ЧЛМК.

74. А- 4163 Лист М.Павлика до О.Куліш 24/IX-1909 р. Львів. ЧЛМК.
75. А- 4151 Лист М.Павлика до О.Куліш 21/VIII-1902 р. Львів.

ЧЛМК.

76. м/б-1521 “Киевская Старина”, 1899г. - С.162. ЧЛМК.

77. А- 4600 Лист М.Вовк-Карачевської до П.Куліша. 1890 р. Київ.

ЧЛМК.

78. А- 3431 Лист М.Вовк-Карачевської до О.Куліш 6/IX-1896 р. Британія. ЧЛМК.

79. А- 3187 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/IV-1910 р. ЧЛМК.

80. А- 3432 Лист М.Вовк-Карачевської до О.Куліш. Київ, 1891 р.

ЧЛМК.

81. А- 3443 Лист М.Вовк-Карачевської до О.Куліш 5/I- 1898 р. Київ.

ЧЛМК.

82. А- 2882 Лист О.Куліш до І.Шрага 8/VIII-1898 р.ЧЛМК.

83. А- 3179 Лист О.Куліш до І.Шрага 7/II-1910 р. Село Заріч. ЧЛМК.

84. А- 3476 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 26/IV-1901 р. Чернігів.

ЧЛМК.

85. А- 3485 Лист Б.Грінченка до О.Куліш 17/XII-1902 р. Чернігів.

ЧЛМК.

86. А- 3558 Лист С.Єфремова до О.Куліш 3/X-1901 р. Київ.ЧЛМК.

87. А- 2985 Лист О.Куліш до І.Шрага 1/II-1903 р.ЧЛМК.

88. А- 2985 Там само.

89. А- 3564 Лист С.Єфремова до О.Куліш 17/II-1904 р. Київ. ЧЛМК.

90. А- 2995 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/IV-1903 р. ЧЛМК.

91. А- 3564 Лист С.Єфремова до ОкКуліш 17/II-1904 р. Київ.ЧЛМК.

92. А-3046 Лист О.Куліш до І.Шрага 13/VIII-1904 р. Кулішівка.

ЧЛМК.

93. А- 2987 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/II-1903 р. ЧЛМК.

94. А- 2983 Лист О.Куліш до І.Шрага 23/I-1903 р. ЧЛМК.

95. А- 3661 Лист І.Каманіна до О.Куліш 4/VI-1903 р. Київ. ЧЛМК.

96. А- 2982 Лист О.Куліш до І.Шрага 19/I-1903 р.ЧЛМК.

97. А- 3663 Лист І.Каманіна до О.Куліш 2/VI-1904 р. Київ.ЧПМК.

98. А- 3663 Там само.

99. Лист І.Каманіна до О.Куліш 8/VII-1904р. Київ. ЧЛМК.

100. А- 2995 Лист О.Куліш до І.Шрага 12.IV. 1903 р.ЧЛМК.

101. А- 4543 “Вопросы, возникающие при печатании сочинений П.Кулиша”. ЧЛМК.

102. А- 3676 Лист І.Каманіна до О.Куліш 3/VIII-1910 р. Київ. ЧЛМК.

103. АЛ 59-200(9)/603 Лист Лесі Слинько до І.Шрага (Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарновського - далі ЧІМ).

104. А- 2979 Лист О.Куліш до І.Шрага 23/XII-1902р.ЧЛМК.

105. А-3009 Лист О.Куліш до І.Шрага 12/IX-1903р.ЧЛМК.

106. А- 3049 Лист О.Куліш до І.Шрага 30/IX-1904р.ЧЛМК.

107. А- 4406 Лист А.Шелухіна до О.Куліш 14/X- 1904р. Чернігів.

ЧЛМК.

108. А- 4412 Лист А.Шелухіна до О.Куліш,25/VII-1908р. Чернігів.

ЧЛМК.

109. Там само.

110. А- 4413 Лист А.Шелухіна до О.Куліш 10/I-1909р. Чернігів.

ЧЛМК.

111. А - 4415 Лист А.Шелухіна до О.Куліш 30/VI-1911р. Чернігів.

ЧЛМК.

112. АЛ 98-31/1165 “Дневник посещаемости музея Кулиша П.А. в с.Кинашевцы 1907-1910” ЧІМ.

113. А- 3419 Лист М.Венгжина до О.Куліш 5/VIII-1909 р. Ст.Плиски.

ЧЛМК.

114. АЛ 59-200(2)/603 Лист Лесі Слинько до І.Шрага [1912р.]. ЧІМ.
115. АЛ 59-200(4)/603 Лист Лесі Слинько до І.Шрага 8/XII-[1912р]. ЧІМ.
116. м/б -511 ж. “Будучність”. - Львів. - 1909р.ЧЛМК.
117. А- 3865 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 20/VI-1901 р. Київ. ЧЛМК.
118. А- 3866 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 24/VII-1901 р. Київ. ЧЛМК.
119. А- 3870 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 31/VIII-1901 р. Київ. ЧЛМК.
120. А- 3871 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 11/IX-1901 р. Київ. ЧЛМК.
121. А- 3873 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 1/I-1903 р. Київ. ЧЛМК.
122. м/б -828 альманах “З-над хмар і з долин”. ЧЛМК.
123. А- 2987 Лист О.Куліш до І.Шрага 18/II-1903 р. ЧЛМК.
124. А- 3870 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш, 31/VIII-1901 р. Київ. ЧЛМК.
125. А- 3871 Лист І.Нечуя-Левицького до О.Куліш 11/IX-1905 р. Київ. ЧЛМК.
126. А- 3848 Лист М.Кочубея до О.Куліш 11/II -1905 р.Кинашівка. ЧЛМК.
127. А- 3082 Лист О.Куліш до І.Шрага 15/VIII-1905 р.ЧЛМК.
128. А-3085 Лист О.Куліш до І.Шрага 23/VIII-1905 р. Борзна.ЧЛМК.
129. А- 3084 Лист О.Куліш до І.Шрага 20/IX-1905 р.ЧЛМК
130. А-3087 Лист О.Куліш до І.Шрага 30/VIII-1905 р.ЧЛМК
131. А- 3088 Лист О.Куліш до І.Шрага 6/X-1905 р. ЧЛМК
132. А- 3849 Лист М.Кочубея до О.Куліш 28/IX-1905 р. Вейсбаховка Полтавської губернії. ЧЛМК.
133. А- 3850 Лист М.Кочубея до О.Куліш 2/XII-1905р. Кинашівка. ЧЛМК.
134. А- 3853 Лист М.Кочубея до О.Куліш 3/III-1906р.ЧЛМК.
135. А- 3855 Лист М.Кочубея до О.Куліш 23/X-1906р. Кинашівка. ЧЛМК.
136. Ад.225-106(7)/1933 Лист О.Куліш до М.Кочубея, без дати. ЧІМ.
137. Ад 225-106(17)/1963 Лист О.Куліш до М.Кочубея, без дати. ЧІМ.
138. А- 3854 Лист М.Кочубея до О.Куліш 17/VIII-1906р. Кинашівка. ЧЛМК.
139. А-3856 Лист И.Кочубея до О.Куліш 26/IV-1907р. Рим. ЧПМК.
140. А- 5875 Телеграма М.Кочубея до О.Куліш, 1909р. Париж. ЧЛМК.
141. АЛ 98-31/1165 “Дневник посещаемости музея П.Куліша в с.Кинашевцы” 1907-1910гг. ЧІМ.
142. м/б -577 ж. “Киевская Старина”. Февраль 1905г. - С.342-348. ЧЛМК.

Л.І. Зеленська

I.Шраг та Ганна Барвінок (документи)

Після смерті П.Куліша багато відомих діячів науки, культури, мистецтва, письменники, громадські діячі оточили сердечною увагою, піклуванням його безутішну вдову, письменницю Ганну Барвінок.

Листування і дружба Ганни Барвінок з багатьма громадськими діячами дали для кулішевства великі плоди.

Так, В.Шенрок під впливом розповідей Ганни Барвінок почав писати біографію П.Куліша.

У листі до Ганни Барвінок Володимир Шенрок пише: “Глубокоуважаемая Александра Михайловна! Я всем очень благодарен за ласковый прием и надеюсь, что удастся когда-нибудь побывать у Вас дольше...

Я всех Ваших очень полюбил...Вы произвели на меня такое симпатичное впечатление, как и все Ваши”[1].

1900 року у журналі “Літературно-науковий вістник” з’являється розвідка Осипа Маковея “Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльності”, яка дуже сподобалася Олександри Михайлівні Куліш, письменниці Ганні Барвінок.

Пізніше з’являються інші досліди про життя і діяльність П.Куліша, які своєю появою були зобов’язані величезній допомозі Олександри Михайлівни щирими порадами, спогадами, допомогою в справах цензури.

Князь Микола Володимирович Шаховський, начальник Головного Управління в справах друку, приятель подружжя Кулішів, просить Олександру Михайлівну: “Бережіть себе, бо Ваше життя потрібне Україні” [2].

Завдяки дружнім стосункам Олександри Михайлівни з князем Шаховським були зроблені значні полегкості у справі українського книгодрукування.

У листі до 0.М.Куліш добродій І.Шраг пише: “Високоповажна Добродійка Олександра Михайлівна!

Єсть чутка, що у Главном Управлении по печати будуть переглядати умови, в які поставлено тепер українську літературу; чи краще буде, чи може, ще гірше -невідомо. Вас поважає князь Шаховський, а він тепер головна особа у справах літератури, бо стоїть на чолі Главного Управління, від нього багато залежить, пишіть же до нього, шановна Олександра Михайлівно, зверніть його увагу на прикрі умови, впливайте на нього, щоб він запоміг їх поліпшенню. Шраг”[3].

Вдячна і щаслива була Олександра Михайлівна всім своїм друзям, що не дали їй впасти з розpacу після смерті П.Куліша. Дорогі були для неї листи від них, турбота, увага, а особливо зустрічі у Мотронівці-Кулішівці.

У листі до І.Шрага Олександра Михайлівна висловлює журбу й дякує своїм дорогим друзям: “Втративши дружину дорогу і в такі літа, так різко змінить всю течію свого життя, даже пищу, звичаї і т[ому] п[одібне]. Ні дитини, ні дружини. Як не ізсякнуть мої очі! Хіба ж мало вимочили сліз в 1847 і в 1897 р. Потім д[обродій] Пулюй став незиблемо оханять інтереси всього життя моєї дружини...”

Відкіль взявся д[обродій] Кочубей, покровитель мій і в тяжкий мені з'явився перед мої очі, щоб утерти трохи мої сльози. Мені тут так добре, як у Бога за дверима”[4].

З багатьма своїми кореспондентами Олександра Михайлівна була у дуже гарних, дружніх, щиріх стосунках. Але найкращі з них для неї були Пулюй, Кочубей, Шраг, про що й писала в одному зі своїх листів до нього: “Г[осподин] Кочубей. Ви, Пулюй, как Ангелы на крыльях своих держите меня на воздухе, чтобы земное не тяготило, не удручало мою душу... Се моя дружина заслужила и Бог избрал Вас троих” [5].

Пулюй, Кочубей і Шраг разом з Олександрою Михайлівною Куліш, письменницею Ганною Барвінок, зробили дуже багато для вшанування та популяризації, збереження творчої спадщини П.Куліша.

“Задля тієї української Beatrіче, я готов допомогти землякам”, – так писав у листі до Миколи Лисенка Іван Пулюй з приводу перекладу й видання Біблії українською мовою.

Пулюй один із перших вказав на величезні заслуги подружжя Кулішів перед Україною у своїй книзі “Нові і перемінні звізди”.

Предводитель повітового дворянства Кочубей, глибоко шануючи Олександру Михайлівну, допоміг їй у створенні музею П.Куліша в Кинашівці, поблизу Борзни.

Ілля Шраг один із перших звернув увагу й неодноразово просив Олександру Михайлівну, виявляючи жаль з приводу того, “що Ви не видаєте свої мемуари. Усе життя Ваше було присвячене українській справі, Ви жили в атмосфері сієї справи, брали в ній діяльну участь, знали усіх діячів, були при тому, як розвивалася ся справа, як вона на деякий час ніби-то завмирала і знову воскресла, Ви можете пояснити чимало в життю, діяльності і літературних творах такого великого українського діяча, яким був Пантелеймон Олександрович, Ви особисто знали добре геніального Тараса, Вам відомо справи “Основи”. Ви добре знаєте зносини Пантелеймона Олександровича з українцями російськими і галицькими... Невже се все загине? Якось писав Вам з цього поводу, висловлюючи власні думки, тепер звертаюсь знову в імені чернігівської української інтелігенції”[6].

Зі Шрагом письменниця познайомилася заочно через посередництво брата Олімпія. Їх листування розпочалося в 1897 р. і тривало до смерті Олександри Михайлівни Куліш.

У листопаді 1898 року І.Шраг одержує від О.М.Куліш фото з дарчим написом: “Височановному Іллі Людвиковичу Шрагу на спомин

нашої заочної знайомості 1898р. 27 листопада

Александра Куліш х[упор] Мотроновка / Ганнина Пустинь/”[7].

Олександра Михайлівна дуже дорожила своєю дружбою, листуванням зі Шрагом. І найдрібніші, і найвідповіальніші питання вона вирішувала тільки за його допомогою, тільки його поради були для неї авторитетні, досконалі. Їх зустрічі були нечасті, але дуже жадані, радісні й необхідні для обох.

Олександра Михайлівна була завжди безмежно вдячна Шрагові за всі його турботи, допомогу, пораду. У січні 1900 року О.Куліш надсилає знову Шрагові своє фото з автографом: “Високоповажному і дуже чтимому, і з великим почуваннєм до моїх бід і радощей Іллі Людвиговичу Шрагові

А.Куліш

19/I -1900 р.

х.Кулішівка”[8].

Велика радість була для Олександри Михайлівни, коли вона отримала фото І.Шрага: “Високоповажній Олександрі Михайлівні Куліш

Щиро її поважаючий і шануючий І.Шраг”

23/ XII -1900 р.[9]

Олександра Михайлівна чекала на приїзд в Мотронівку - Кулішівку І.Шрага, особливо на 27 липня, на панаходу по П.Кулішу. В одному зі своїх листів до І.Шрага О.Куліш пише: “Ви були серцем з нами у незабвенній день 27 липня і я Вас згадувала з братом Олімпієм, ідучи назад, одбувши панаходу й згадав тії Ваші добре речі” [10].

Збереглося понад 400 листів Олександри Михайлівни Куліш до І.Шрага. Майже в кожному з цих листів є цінні відомості з життя і творчості П.Куліша. Ілля Людвигович Шраг за матеріалами листування, зустрічей, спогадів Олександри Михайлівни готує реферат про життя і творчість П.Куліша.

Цей реферат, мабуть, І.Шраг мав зачитати на панаході по Кулішу 27 липня 1908 року.

Але не тільки листи О.Куліш були базою для написання реферату, мета якого була познайомити громадськість з життям і творчістю П.Куліша. І.Шраг ретельно вивчає, досліджує всі відомі йому матеріали, що висвітлювали життя і діяльність П.Куліша.

У рефераті І.Шрага відчувається велика повага до творчості П.Куліша. Нащадкам І.Шраг намагається розповісти про П.Куліша як велику людину, з чуйним, добрим серцем, безмежно закоханим у рідну мову, історію, народ.

Цінність реферату полягає у тому, що в ньому І.Шраг правдиво розповідає не тільки про життя і творчість П.Куліша, але і про його особисте ставлення до близьких, сусідів тощо.

Автор не ідеалізує П.Куліша, але толерантно, без зайвої грубої критики, вказує на хиби в суспільно-політичних поглядах П.Куліша.

Звичайно ж, більше звертає увагу на його заслуги перед українським народом. І, головне, попереджає, застерігає майбутніх дослідників ретельно вивчати і глибоко, творчо, критично аналізувати життя і діяльність П.Куліша, щоб гідно і правильно поцінувати його працю заради України та її народу. Мабуть, цей реферат, що зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського, так і залишився неопублікованим для дослідників життя і творчості П.Куліша.

У цьому рефераті дуже багато цінних і цікавих фактичних матеріалів із життя подружжя Кулішів, бо писала його людина, яка знала й шанувала творчість П.Куліша, яка знала, непокоїлась, вболівала за стан української справи на Україні.

У своєму рефераті І.Шраг звертає увагу читачів на величезну роль Олександри Михайлівни в житті і творчості П.Куліша. Минуло майже 100 років з дня написання цього реферату, але звучить він дуже актуально і сьогодні, коли все ще дискутуються суперечливі погляди на життя і творчість П.Куліша.

Цей реферат дає можливість дослідникам і шанувальникам його творчості більше дізнатися про П.Куліша як людину, як громадського діяча.

Отже, цей реферат є ще однією перлиною у вінок шані великому трудівнику на ниві українській.

Мова і стиль реферату подаються за оригіналом; друкується вперше.

Джерела

1. Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі ЧІМ) АЛ 79-11/705. Лист В.Шенрока до О.М.Куліш від 2/VIII-1898р.
2. Лист І.Шрага до О.М.Куліш від 20/ІІІ-1898 р. ЧІМ. Ад 225-110(13) / 1933.
3. Лист І.Шрага до О.М.Куліш від 12/ІІ-1900р. ЧІМ. Ад 225-110(25)/1933.
4. Лист О.Куліш до І.Шрага - Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського (далі -ЧЛМК). А- 3097 від 4/ІІ -1906 р., Заріг.
5. Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 30/VIII- 1905р. Борзна. ЧЛМК. А- 3086.
6. Лист І.Шрага до О.М.Куліш від 19/VIII -1899р. Чернігів. ЧІМ. Ад 225-110 (20)/1933.
7. Фото О.Куліш, 1898 р. Мотронівка. ЧІМ. Ад 225-79/1933.
8. Фото О.Куліш, 1900 р. Х.Кулішівка. ЧІМ. Ад 225-75/1933.
9. Фото І.Шрага, 1900 р. Чернігів. ЧІМ. АЛ 62-54/606.
10. Лист О.М.Куліш до І.Шрага від 30/VII-1902. Заріг. ЧЛМК. А - 2967. АЛ 59-248/603

Материалы к биографии П.Кулиша, написанные И.Шрагом

Куліш помер 2 лютого 1897 р. Минуло 11 років з дня його смерті. Народився 27 липня 1819 р. у Воронежі Черниг[івської] губ[ернії] Глух[івського] повіту. 57 літ працював у всіх галузях письменства, науки, етнограф, історик, белетрист, поет, публіцист, громадський і політичний діяч. Про його можна сказати, що все життя своє, всі здібності, талант, працю він віддав Україні.

Надзвичайна трудність подати огляд життя і діяльності К[уліша] у невеличкому рефераті. І життя, і діяльність о настільки багаті [нерозбр]іжноманітні, що вимагають грунтовної, великої праці, досі ми такої не маємо, не маємо і видання Кулішевих творів.

Різні досліди, єсть суперечні погляди на Куліша, нема грунтовної об'єктивної його оцінки. Діячі, як К[уліш], що дуже поширили свою працю, грали ролю не тільки в науці, красному письменстві, але і у публіцистиці, і, навіть, у політиці, не можуть одразу бути оцінені сучасниками - занадто живо, а іноді і боліче викликати на сучасному життю та активна роля, яка дісталася на їх долю.

Завданне реферату - зацікавити життєм і діяльністю К[уліша], його творами. Неможливість більше - менш повний огляд. Не можна не зазначити надзвичайну талановитість К[уліша]. Він був добрий мальяр - малював аквареллю, серпією, фарбами, олівцем, гальванопластикой; він - музика, співець, столячував, oprавляв книжки, знав добре сільське господарство, величезна пам'ять.

В родині К[уліша] укр. мова там панувала. Батько з давнього роду - працьовитий, діяльний, гарячий, але деспотичний - у родині його боялися; мати - проста, неосвічена жінка, розумна, добра, спокійна українка.

Автобіографічні риси у творах К[уліша]: "Воспоминание детства" и "Ульяна Терентьевна", "Феклуша".

У гімназії К[уліш] визначався вже великими здібностями, але не скінчив гімназію, він вийшов, щоб готуватися до іспиту на Університет. Учителюваннє, зносини з народом, вплив на К[уліша] "Сборника малороссийских песен" Максимовича [1] (вони мали вплив і на Костомарова).

Перша лі[тературна] праця - оповідання "Циган", уміщена 1841 року в альманасі Гребінки [2] "Ластівка". Незабаром вийшло його оповіданнє "Михайлло Чернишенко".

Університет. Приятелюваннє з Максимовичем.

У 1844 і 1845 роках К[уліш] обійшов пішки і об'їхав усю Київщину, збираючи етнографічні матеріали, які він завів потім до своїх "З[аписок] о Ю[жной] Р[уси]". Він вмів дуже добре поводитися з простими людьми.

У році 1845 було видруковано перші частини “Ч[орної] Р[ади]” у “Современнике”[3] Плетньова [4]. Учителюваннє у Луцькому Дворянському училищі - запомога Юзефовича [5]. Глібовські суперечки з ним. “Я не люблю гарячого Куліша”, “бо собаки не люблять гарячого”.

Перевод К[уліша] до Київського дворянського училища. Знайомство з Грабовицьким [6] у Києві; з Шевченком і Костомаровим.

Праця К[уліша] з початку 40-х років значно поширювалась літературно-наукова діяльність К[уліша], він намагався заберегати пам'ятники духовного життя українського народу, вважав доконче потрібним збираннє і виданнє літописів, пісень, українських законів, географічних даних, опису старих церков, будинків, належностей до господарства, у торгівлі, т[аке] ін[ше]. Для цього він користувався подорожами, знайомостями, усякою нагодою.

К[уліш] ставав все більше відомим, до нього почали звертатися.

Він познайомився з Плетньовим, Максимовичем, Погодіним [7] та ін[шими]. Наукові інтереси тоді цілком його захоплювали.

Року 1845 його визначено учителем до Ровно, далі - Петербург, до якого давно тягло К[уліша], бо він сподівався знайти там ґрунт для своїх наукових і літературних праць. Праця учителя 5-ої гімназії, лекторство на Університеті. Академія Наук ухвалила послати К[уліша] за кордон, що б він там вивчився слов'янських мов, удосконалив свої знання, була надія, що він одержить посаду професора.

1847 рік. Дві події у житті Куліша. 24 січня 1847 року він одружився з О.М.Білозерською - Ганна Барвінок, що все життя була його найкращим другом, товаришем і помічником.

Рожеві надії на будучину. Подорож з жінкою і її братом В.Білозерським [8]. Кирило-Меф[одіївське] братство.

Гурток молоді, яку К[уліш] характеризує як людей [нерозб] ідеалами, надзвичайно чесними морально, найближчою його метою було визволення кріпаків.

Арешт К[уліша] і Б[ілозерського] у Варшаві, подорож до Петерберзької кріпості.

Тула - бідування там Кулішів. Не вважаючи на все К[уліш] вчився, писав. Його дружина багато допомагала йому усе життя; вона була його підпорою, вона вела господарство, вона і морально підтримувала його. Три роки перебув у Тулі. Найкращий його приятель - жандарм, капітан Гусєв. К[уліш] - коректор губернської друкарні, доглядач гор[одської] больниці. Йому було заборонено друкувати - його приятель Макаров [9] дав своє ім'я і твори К[уліша] друкувалися за підписом “Ніколай М.”

14 декабря 1852 [року] К[уліша] було увільнено з заслання. Перебування його у Петербурзі. Посада. Подорожі на Україну. “Записки о Южной Руси”.

У Тулі він працював над історією “Самозванщина” /”Алексей од-

норог”, “Повести о Б[орисе] Годунове и Дмитрии Самозванце” і інше, вивчив шість мов.

Зміст “Записок о Южной Руси” - переважно історичний і етнографічний. Oprіч того, там уперше видруковано такі чудові твори, як “Наймичка” Шевченка і “Орися “ самого К[уліша].

Наукову вагу “З[аписок] о Ю[жной] Р[уси]” як етнографічного збірника визначають усі.

У “З[аписках] о Ю[жной] Р[уси]” К[уліш] встановив український правопис, так звану “кулішівку”, який прийнято українськими письменниками, і за деякими змінами уживається і тепер, які придбали славу Кулішеві. Се видатна праця по етнографії України. Надзвичайну працю зробив К[уліш] - він використовував той великий материк, який збирав на протязі багатьох років.

Настали кращі часи. Царювання Олександра II. Вплив на діяльність Куліша - прибуло енергії, виники надії. Праці по виданню листування Гоголя, “Записки”, видання творів Гоголя.

Усьому, за що брався Куліш, він віддавався цілком, не жаліючи себе. Твори і листи Г[оголя] було видано 1857 року.

“Чорна Рада” - один з найвидатніших творів К[уліша] з огляду красного письменства: “Чорна Рада” - історичне оповіданнє з українського життя XVII віку, яке змальовано там художественно в сьому творі, а, особливо, в епілозі К[уліш] висловив свої погляди на історію України, її злуку з Москвою, на відносини між народами - українським і російським. “Ч[орну] Р[аду]” К[уліш] уважає іуважав справедливо першим українським історичним романом, таким, який повинен бути історичний роман. І романом сим значно прославлено імення К[уліша], і всі критики згодилися на тому, що в “Ч[орній] Р[аді]” погляд автора широкий і глибокий, що ся праця оперта на широкому науковому підготовленню, що в ній багато артизму. Взагалі, “Ч[орна] Р[ада]” єсть видатний твір письменства, твір взірцевий, і, певно, залишиться такий назавжди.

Осяяний сяєвом українського письменника і українського громадського діяча, Куліш їздив на Україну, де його широко вітали (особливо у Полтаві), свою порадою він сприяв розвитку української самосвідомості, здобував багато нових прихильників до українства, ширив своїми творами і особистими зносинами українську ідею; він був найвидатнішим його представником - Апостолом.

Ще до подорожі на Україну він їздив з жінкою за кордон. Здійснення його давнього бажання. Відносини Куліша до європейського життя.

1860 року К[уліш] видав альманах “Хата” [10]. Він мав заміри видавати “Хату” періодично, щоб повернути її у часопись.

Куліш завсігда гадав про те, щоб видавати українську часопись, здійснені року 1861 “Основа” [11].

Вага сієї часописі щодо збудження української самосвідомості і ширеннє української ідеї, діяльна участь К[уліша], він містив повісті, чимало літературних, етнографічних, полемічних, публіцистичних і критичних статей.

Закритте “Основи” року 1862. Причини: недбалство українців, які не піддержували “Основи”, непорозуміннє між редакцією Білозерським і Кулішем, цензурні утиски.

Спроби Куліша по занепаду “Основи” видавати укр[аїнську] часопись. До часу видання “Основи” відносяться заміри Куліша скласти історію України українською мовою.

В “Основі” уміщено “Історія України з найдавніших часів” (переднє слово) “Хмельниччина” і “Виговщина”.

Куліш втратив надію на видання часопису у Росії.

Клопоти Куліша про дозвіл нової української часописі. Заборони, ще тоді Куліш звернув увагу на Галичину, тоді видавалася там українська часопись “Мета” [12].

До творів К[уліша], що відносяться до того сливе часу, треба зачислити ще “Потомки задніпровських гайдамак”. У сьому творі змальовано патріархальне українське життє, єсть чимало і етнографічного матеріалу, який ми зустрічаємо і в інших його оповіданнях. Він, взагалі, надавав велику увагу етнографії і в одному з листів своїх до В.Тарновського [13] з поводу видання “Зап[исок] о Ю[жной] Р[уси]” висловлюється так: “випускати художні твори без піддержки критики, етнографії і історії, все одно, що висилати полки без обозу, се наш харч, се наши запаси, се наша зброя, се наша гармата”.

На протязі 1853-1864 рр. Куліш виявляв напруженну, надзвичайно енергічну діяльність; oprіч наведеного угорі, він виправляв проповіді Гречулевича [14], навіть сам писав їх, властиво кажучи, він, виправляючи, написав їх наново, написав і видав чимало своїх творів.

Ще року 1858 він почав виконувати свій замір - перекладати Євангеліє на українську мову; він видав для народу “Граматку”, її на протязі 3-х років розійшлося 5000 примірників. Крім них, що задержали кн[язь] Васильчиков [15], г. П.Галаган [16] і ще якийсь пан, якому він продав кілька сот примірників; вони держали “Граматку” у себе, що дуже гнівило Куліша. Пояснення сього. Далі випустив К[уліш] і друге виданнє “Граматки” з короткою історією українського народу.

Тоді ж К[уліш] зредагував і видав “твори” Марка Вовчка, працював і над виданням вже згаданих творів Гоголя, видав “Кобзаря” Шевченка, повісті Квітки [17], свою до них передмову і драматичні твори Квітки, “Повесть о Южной Россії”. За той же час він двічі їздив за кордон, де багато працював і вчився.

Біографи К[уліша] занотовують, що року 1864 у Куліша одбувся якийсь поворот, зміна його думок і поглядів.

По напруженій, надзвичайно енергійній діяльності, наступили

розчаруваннє, незадоволеннє, якийсь занепад. Незадоволений байдужістю земляків, їх млявістю, браком спочуття до його напруженої діяльності, браком запомоги, перебуваючи у дуже лихих матеріальних обставинах, К[уліш] на якийсь час, неначе, припиняє свою працю, він шукає державної посади; йому подають надію, що він може вступити за професора до Петербурзького Університету, але надія була марна і тоді він бере посаду у Ц[арстві] Польському.

З початку він вступає до Учр[едительного] Комітету, далі займає посаду директора департаменту народної освіти. Так набуває К[уліш] обурення його земляків, однодумців, співробітників. Се було по повстанню, коли у Польщі почалась політика обrusення і “ успокоені ” . Куліш мав брати участь у переведенню до життя такої політики і се не задовольняло його однодумців і прихильників, викликало багато непорозумінь. Він опинився в непевному становищі: його однодумці, його товарищі одсахнулися од нього, серед і офіційальної сфери теж йому не вірили.

Відчудженню однодумців сприяло ще і те, ще К[уліш] почав уміщати свої статті [нерозб.] у Говоротського [18], реакційному і рептистому журналові, а оповіданне “ Майор ” умістив у [нерозб.] Каткова [19]. Його товариші почали відноситися до нього трохи як не до ренегата; а се знов обурювало К[уліша], відбивалося на його колосальному самолюбстві і, треба гадати, було в значній мірі причиною того, що він почав гостро і вороже відноситися до тих, з якими раніше разом працював. Він бажав, “ примиритися ” з урядом, маючи надію, що йому буде дозволено видавати український журнал, виданню якого він завжди і надавав велику вагу. Тоді у К[уліша] траплялися вчинки, які справді не могли не обурювати однодумців Куліша: наприклад, К[уліш] встоював за те, щоб в школах тих як, де жили українці, науку викладали рос[ійською] мовою, Сей на перший погляд цілком незрозумілий вчинок д[обродій] Маковей [20] пояснює між іншого, тим, що вороги українства і всякі реакціонери добачали в українському руху “ польську інтригу ” . К[уліш], що, можна сказати, перший і організував український рух, без ніяких інтриг з польського боку, хотів, на думку д[обродія] Маковея, скинути з українського руху підозріння в польській [нерозб.], щоб здобути для нього полегкості.

К[уліш] жертвував Холмщину на поталу обrusіння, щоб між Україною і Польщею була російська мова.

“ Ми повинні провести, - казав Куліш, - межу між Україною і Польщею, такою межею і буде російська мова ” . Службу свою у П[ольщі] К[уліш], головним чином, виправдовував тим, що польські революційні партії бажали відбудувати Польщу у межах 1774 р., а так Польща навіки б загубила Україну. Звичайно, такі вчинки і погляди К[уліша] не сприяли приємним відносинам його з товаришами - українцями.

У Куліша можна спостерігати багато суперечностей: так і тоді, коли

він “служив” у Польщі і заводив російську мову на українських школах, він був у стосунках з Галичиною і видавав там свої українські твори, між іншого, український переклад “Евангеліє”. Трапилася така пригода: львівські семинаристи звернулися до К[уліша] з адресою, якою шанували його, яко українського діяча, але сю місцевий уряд, тоді йому було пропоновано або зректися своїх українських думок, які коли - небудь були висловлені у пресі, або покинути службу.

Не вважаючи на те, що К[улішу] загрожували страшенні злидні, що він мав “іти з торбою”, К[уліш] покинув службу року 1867.

Змушений був знов шукати посади, бо не було на що жити і якийсь час мав службу у Міністерстві доріг; їздив знову за кордон, мав чимало змін у своєму становищу і кінець кінців переїхав до хутора Мотронівка на Борзенщині, маєток його жінки, хоч і тут не зразу осівся.

Почалися жваві зносини його з Галичиною, на яку він мав значний вплив; уперше він був там року 1856, як вертав з закордону, далі у Львові року 1861, разом з Костомаровим. Сей рік був роком пробудження національного руху у Галичан і сьому розбудженню значно запомогав К[уліш]. Він посилив книжки, і сам, як гадає д[обродій] Маковей, очевидно, не одно нове слово сказав там.

Саме тоді зазначався розділ Української громади у Галичині на два ворожих табори - московофілів і українців. Через заход російського уряду в особі Лебединцева [21] р[оку] 1865 чимало священиків, учителів перейшло до Росії, де їм давали посади, гроши і т[аке] ін[ше].

Московофіли усікими засобами запомагали, сподіваючись витварити у Галичині цілий гурт прихильників рос[ійської] держави.

Москово/фільська/ партія діставала запомоги із державного скарбу і од приватних людей. К/уліш/ не ішов разом з московофілами, навпаки, він співробітничав у органі українців “Правді” [22] і був у тісних зносинах з братами Барвінськими [23], які стояли того часу на чолі укр[айнського] руху у Галичині.

К[уліш] провадив думку, що Галичина повинна зіллятися з Україною в одно тіло.

В [18]67 р[оці] К[уліш] покидає “Правду”, бо Вол[одимир] Барв[інський] почав критикувати його “Історію возсоєдинения Руси”. Щоб пояснити дальші зносини Куліша з Галичиною, побут його у Львові року 1862 і відносини до нього поляків, треба зупинитися на “Історії возз'єднання Русі”. В цьому творі Куліш висловив зовсім нові погляди на історію України, на козаків, на польське панство.

Значний вплив на таку зміну мали праці Куліша у Варшаві, де він багато працював по бібліотеках і архівах і ознайомився з новими матеріалами щодо історії України.

“Історія” в[озз'єднання] Русі” єсть, безперечно, придбаннє для історіографії України, чимало нового подав Куліш: так, наприклад, він

виявив велику вагу городської, міщанської людності у минулому культурному життю України. Він навів багато фактів, які доводить велику участь міщен і міст у боротьбі українців за своє національне “Я”.

Але в тій же “Історії возз’єднання Русі” автор силкується довести, що усі діячі гетьманського періоду, разом з Богданом Хмельницьким, були розбійники і вороги культури.

У тій же історії Куліш дозволив собі ганебні напади на Шевченка і Костомарова.

Зрозуміло, що прірва між Кулішем і його колишніми однодумцями ще побільшала.

В тій же “історії” Куліш силкувався довести, що польське панство мало велику вагу в розвитку культури України і обороняє його од нападів попередніх істориків.

Р[оку] 1882 К[уліш] знов поновив свої зв’язки з Галичиною. Він переїхав до Львова на довгий час і мав, навіть думку цілком перенести свою діяльність до Галичини, хотів прийняти австрійське підданство.

Він видавав там свої твори, між іншого, “Хуторну поезію” [24] і захоплювався думкою - помирити поляків з Україною.

Треба завважити, що у той час змінилися вже думки К[уліша] щодо польсько-укр[айнських] відносин і зміна ся яскраво виявилась у згаданій уже “Іст[орії] воз[з’єднання] Руси”, К[уліш] дійшов до думки, що згода між Поль[щею] і Руссю могла б бути, коли б лишили всі релігійні спори на боці.

До того ж часу належать і його “Крашанка” [25], де він висловив свої думки щодо українсько-польської згоди.

Поляки бажали використати такий настрій К[уліша] почали умовлятися з ним щодо видання укр[айнською] мовою часописи, яка б провадила тодішні думки К[уліша], але разом з тим поляки почали уживати усіх заходів, щоб сполячити Русинів, сполячити їх національні заклади, їх школи і т[аке] ін[ше]. Се викликало у К[уліша] нове розочарування і він покинув Галичину, покинув і свої заходи щодо помирення укр[айнців] з поляками.

Трапилося те, що раніше у Варшаві. Він оселився у Мотронівці.

Покинув він на якийсь час і улюблені думки про те, що під захистом Р[осії], Україна матиме змогу вільно розвивати свої національні прикмети - його обурив закон 1876 р[оку], що нищив укр[айнське] письменство. К[уліш] почав “шукати у Туреччині души одради”. Він почав ідеалізувати мусульманський світ, славити його культуру.

Такий його настрій виявився у його творах того часу: “Магомет і Хадиза”, “Байда”, “Маруся-Богуславка” і ін[ші]. У “Магометі і Хадизі” він славив “культурні праці величаві Магомета”.

Останні роки свого життя К[уліш] перебував у Мотроновці (1884 - 1897 рр.) і там він склав наведені зараз твори, там він виконав величезну, колosalну працю - переклад Біблії на укр[айнську] мову. Там він зазнав

великого лиха - 6 падолиста 1885 року згорів його хутір, а за ним згоріла і його розкішна бібліотека і переклад Біблії. Але лиxo не зломило Куліша, йому було 70 років і, не вважаючи на се, він знову почав перекладати Біблію, і тільки смерть не дала йому скінчiti сього перекладу, із 50 книг він переклав 30.

До того ж періоду його життя належать переклади його з Шекспіра (переклав 11 творів), з Шиллера, Байрона, Гейне, не вважаючи на те, що обставини були вельми лихі, особливо по пожежі хутора. Склав він там і “Історію отпадения Малороссии от Польши”.

Смерть настигла саме тоді, коли він працював над перекладом Біблії, якому він надавав надзвичайну вагу. Його дружина Ганна Барвінок подає такі його слова: “Сподоби мене, Господи, скінчiti в перекладі Біблію, що так вопіюще потрібна для народу. Тоді скажу: “Господи, в руці твої передаю дух мій. Тоді спокійно умру”. Куліш слабував 7-ий день. Сьомого дня, почуваючи себе трохи краще, він показав на грифельну доску, зазначаючи, щоб йому було її подано, але дошка була занадто важка і п[ані] Куліш подала йому аркуш паперу і олівець. Куліш хотів писати і не здолав. Він підвів руку і писав якийсь час у повітрі, але рука впала і скінчилось життє Куліша 2 лютого 1897 р[оку] о 8 годині увечері.

Поховали Куліша козацьким звичаєм, ховали на санках, везли труну 2 пари волів.

Помер Куліш, але не вмре його пам'ять, не загине його праця; недаремно він благав:

“Не забудь мене, поки віку твого, моя нене Вкраїно,
Поки мова твоя голосна у піснях,
як срібло чисте дзвонить.
Нащо женеш усюди? згадаєш
свого бідолашного сина”[26].

Удова Куліша, що була його другом, товаришем, помічником за життя, присвятила себе виданню його творів і Куліш у них оживає знову.

Ганну Барвінок не можна відділити від Куліша: усе життя своє вона віддала йому і по смерті його присвятила себе його культу. В життю Куліша вона мала надзвичайну, велику вагу: вона терпіла разом з ним, вона поділяла все лиxo, якого чимало зазнав Куліш.

Приятель Куліша, д[обродій] Пулюй [27], що разом з ним працював над перекладом Євангелії на укр[аїнську] мову, слухаючи Г[анну] Б[арвінок], любувався її надзвичайним патріотизмом і почуваннem до літературної праці свого чоловіка, яку вона вміла з великим самопожертвуваннem піддерживати і захищати.

Тим була вона для Куліша за життя Куліша, тим осталась вона і

після його смерті. І тепер вона вважала і вважає за єдину ціль свого життя захистити і зберегти дорогу його літературну працю для України.

Вона видала вже чимало його творів, а тепер дбає про виданнє повного їх збірника, виданне якого доручила д[обродію] Каманіну [28].

Коли буде видано усі твори Куліша, можливо, буде сподіватися на докладні критично-історичні досліди, які вияснять і дадуть змогу оцінити його діяльність і велику вагу для України, вияснять і ті еволюції, які [нерозб.] перебули його погляди, дадуть повну і об'єктивну оцінку Куліша як письменника, історика, громадського і наукового діяча.

Таких праць поки що нема. Зібрано вже чимало матеріалів для його біографії, видруковано чимало його листів, єсть окремі біографічні нариси, єсть “огляди” його діяльності, але не настав ще час повної оцінки Куліша, він, мабуть, наступить незабаром, інтерес до Куліша, який завмер за останні роки його життя відстав по його смерті, коли почали видавати його твори і безперечно відступа ще бульше, коли здійсняться бажаннє Ганна Барвінок і будуть видані усі його твори.

Біографи Куліша і автори “оглядів” його діяльності визнають велику вагу його для України, визнають, що усі свої сили, усю працю він присвятив їй.

Не зважаючи на зміну своїх поглядів, завданнє всього його життя залишалося одно: він служив розвоєві рідного слова, розвоєві і піднесенню рідного народу.

Куліш був надзвичайний великий робітник. Усе життя своє він присвятив праці, праці без перестанку, без перепочинку, праці, перенятої любов’ю до рідного краю. Ніщо не спиняло його: ні напади з боку преси, однодумців, ні дрібниці життя, ні пожежа, що знищила його розкішну бібліотеку, ні матеріальні бідування, ні, навіть те, що за життє його було забуто, ні брак можності видавати свої твори, він працював все життя, і в однім з листів казав: “Некогда жить на свете”.

Не 64 році життя він почав перекладати Шекспіра, на 76 році почав наново перекладати Біблію, після того, як пожар знищив попередній.

Він знов мови - українську, російську, польську, старослов’янську, німецьку, італійську, аглицьку, латинську, але коли почав перекладати Біблію, то вивчив ще і староєвропейську.

Він уявляв собою людину своєрідну, яскраву, історичну фігуру. Треба ще додати, що він був людиною доброю, сердечною, він любив дітей, і діти невтішно ридали, коли він помер.

Смерть його виявила: наскільки любили його селяне, його сусіди, і тепер до могили його, що у Мотронівці, в відомі дні, як 2 лютого, 27 липня, 2-го серпня [29], ідуть селяне і несуть квіти. Чимало теплих віршів, щиріх сліз викликала смерть Куліша, якого і досі не забувають ті, що близько стояли до нього за життя. Завдяки Ганні Бервінок, його дружині, я маю чимало згадок про нього простих людей, простих селянських

віршів, присвячених його пам'яті.

Наведу деякі уривки:

“Туга Федорки Дворниченко, вигодованки і вихованки П.О.Куліша, кухарчиної дочки -сироти над могилою 1907 р. 2-го лютого.

Коли не йду, твоєї могилоньки не обмину, хрещатим барвінком обстелю. Як здумаю, як я коло Вас росла, кохалася, походжала з Вами по садочку, “як бджілочка по медочку”. Як Ви, було, пишете на одному столі, а бариня на другому столі пишуть, а я коло Вас сиджу да шию, або читаю, або картинки розглядаю. Э! минулося....

Ви, було, якщо скажете, так довго те слово в голові носила. Ой, Ви ж було, як заговорите, то так, як у дзвін зазвоните. Слово Ваше залунає всюди і не забувається, другий же мов по воді пише... Ми тепер посиротіли і нікого такого й нечуваемо.

Ой умер, умер Український Батько, а мій найрідніший... склепилися його карі оченьки, ще й устонька його насипали сирої землиці, на рученьки твої, і покинув же ти своє дружиноньку, мою матінку, як сизу голубоньку й приложив же ти їй до серденька печаль велику... хоч і говорить, та не те думає, хоч і сміється, а все таки... коло серденька, як гадюка в'ється. Як не ховається од людей, а не сходить. По лицю видко ровчаки глибокої скорботи, що слізози лилися. Сльози буйнії попробивали, а все таки коло серденька, як гадина в'ється.

Ой упустили ми голубоника, та вже й не піймаєш, хоч піймаєм не піймаєм, а вже й не такого, проложив же ти до серденька печаль велику, та вже ж наш Батенько, а мій найрідніший, стежечки твої доріженъки пилом поприпадали, терном позаростали, червоною калиною та й позависали, та вже не зозуленьки перековали, соловейки перещебетали, тільки ж од тебе, мій найрідніший, вісточки не мали...

Ой, у неділеньку рано-рано, да й ударили в дзвін, ой се ж по тому Українському Батькові, що веселив увесь мир... Ой закотилося ж наше сонечко, да за чорну хмару, ой заплакав - заридав в один голос мир...

Ой залетів же сизий голубонько, та на чужую сторононьку, осталась його дружиноньку, як сизая голубонька.

Як у полі край дороги, білая билина, нікому ж її прихилити при лихій годині. Всього-всього їй зоставив щедрою рукою. Да не ється і не п'ється, бо ти в небі зо святыми в темні хмари захилився.

Не хліба їй треба і не до хліба, а твоїх солодких речей і твоїх виразних, що мовчки гомонять, карих очей... О, мій, найрідніший!

Що люде попожуряться, да й угамуються, свічечку поставлять, та й душу заспокоять... А ми ж... хіба не ставили і сорокауст наймали - молилися уклінно, нема впину... Мов той вогонь од вітру буйний, що далі свій пломень ще більш і більш розганяє - жевріє, так і в нас, у серці невгасиме полум'я б'є. Де твоя душенька свята, гаряча, прикидлива до всього доброго захилилася?! Не примиримось, не насумуємося.

Федорка Дворниченко.
Щира відозва українців над могилою П.Ол.Куліша.

“Над нашою Вкраїною
Тучи розразилися,
То ж нашими слізоньками
Лани затопилися.

Постерегли ми нескоро
що посиротіли,
У темряві зупинились,
Бо світло затмилось.

Куди підем, хто порадить
Синів України
В Кулішівку на могилу
Плакать до загину.

Покинув нас, милив Батьку,
Дороги шукати
Тернистої, колючої
Дибоньки ступати.

Покинув ти нас, милив Батьку,
Ми тобі плачем
За дрібними слізоньками
Дороги не бачим.

Устань, устань, рідний Батьку,
З високого неба
На пораду, на одраду,
Що нам робить треба

Твоє раннє вставаннячко
Як сонце в нас сяє
І брак у нас, кого нема,
Вся Вкраїна знає.

Батьку, Батьку, ти встав рано,
А ми довго спали,
Та молилися за нас Богу,
Подавай нам снаги.

Спали б, може, ми і досі
Сини України
Да твої ліри -струни
Вже й нас розбудили

Не стало в нас тепер Батька
Куліша самого
Не буде вже в нас ніколи
Вірного такого”
Швець”.

При лихих обставинах розпочалася праця Куліша. Він згадує їх у “Досвітках” [16], де висловив свою тугу з поводу минулого і тодішнього життя України:

“Удосвіта вставав я, - каже Куліш,
Темно ще на дворі...
Де-не-де по хатах ясне світло сяє,
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
“Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?”

І тоді виникає надія, надія на кращу будучину, заклик до неї:

“Ой скоро світ буде,
Прокинуться люде,
У всяке віконце
Засіяє сонце”

і далі закликає:

“Прокиньтесь, вставайте
Старі і малії”! [31].

Докоряють, і може справедливо, Кулішеві за ті зміни його поглядів, які справді одразу можуть вразити кожного: з одного боку, гарячий апостол українського відродження, з другого - ренегат, бо так взивали його якийсь час, крило-мефодієвець, однодумець Шевченка і Костомарова, і їх приятель, і чернитель пам'яті своїх великих друзів; поет козацької тої старовини - пристрастний ворог тої козаччини, котрий здужив і свої сили, і здібності першорядного історика і публіциста, щоб очернити, зганьбити козацьке "варварство" - так пише "Рада" [32] з поводу 11-х роковин смерті Куліша, згадують різні погляди на його діяльність.

Огоновський [33] титулює Куліша "патріатом нашої словесності". Не так давно Б[огдан] Маркович [34], син Марка Вовчка, подаючи у Петер[бурзькій] Укр[айнській] Громаді реферат про свою матір, найменував Куліша "ренегатом". Де ж правда? Чим більше ми маємо дослідів, присвячених Кулішеві; тим більше ми мусимо згодитися з "Радою", то заслуги Куліша давно вже покрили його хиби і помилки, що тим більшою повагою ми повинні перенятися до особи "патріарха нашої словесності". Маковей у своїй праці "Панько Олелькович Куліш. Огляд його діяльності" (ЛНВ [35], 1900р.), характеризуючи напрям діяльності Куліша, говорить: "Куліш у першої добі своєї діяльності був романтиком-українофілом: українофільство складається з любові до рідної мови, історії і етнографії, особливо до історії козаків, котрих вінуважав представниками українського народу у минувшині, але це не сягало так далеко, щоб було цілковито противне зіллянню України з Росією, Кулішеві шло, головно, про збереження української старосвіччини, сбереженне України, що у спільному життю з Московщиною може і повинна мати своє особливе лице.

Під впливом змішаних обставин у Р[осії] і власних студій, його українофільство набирає більше змісту і стає явно національним українством; його робота становить його на чолі українського руху."

В іншім листі д[обродій] Маковей говорить: "57 літ працював Куліш і працював для України з вірою в її будучину" і заповів своїм наслідникам "любов до України і працю для неї в ім'я загальної культури, в яку український народ з своїми прикметами може внести багато такого добра, якої не можуть подати інші народи".

Сьому не заперечують, на думку дослідувачів діяльності Куліша, ті зміни у його поглядах, які спостерігали ми раніше. Правда, з початку своєї діяльності він прославляв козаків, але і тоді ідеалом його був Голка (поема "Великі проводи") [36], який вороже відносився до усякого насильства, повставав проти руйнуючих заходів народної маси, яка не зрозуміла його і вбила, бо зрозуміти його, на думку Куліша, мали змогу тільки "Не спаніли, не схопілі Діти України". Ще року 1857 він, в деяких місцях "Записки о Южной Руси" і у "Чорній Раді" - висловлюється без симпатії до запорожців і гайдамаків, через їх грубу силу, він бачив порятунок тільки у "культурності".

Він був тоді щирим демократом і гаряче повставав проти панства, боронив інтереси сільського простого люду, хоч про козацтво ще в "Основі" говорив так: "козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді і

колоючим бадиллям серед нашого дикого степу”.

Дід впливом цілої низки умов він в “Історії возз'єднання Руси” доходив вже до того, що зве козаків розбійниками і грабіжниками. Разом з тим, він в своїй любові до “культури” висловлює думки, що польські пани були культурниками і, борячись з козаками, обороняли культурні справи.

Нема чого і казати, оскілько тут було помилок з боку Куліша.

У відносинах своїх до Росії Куліш ще в “Чорній Раді” бажав довести “моральну потребу” з’єднання в одній державі південного руського племені з північним” і сю думку він провадив і далі.

Правда, в сьому напрямі були у Куліша і вагання: так в “Повесті об укр[аинском] народе” 1846 р[оку] він ставив питаннє, чи справді доконче потрібна була злука України з Росією? І на перше, і на друге питаннє, себто і за злуку, і проти, він знаходив спільні відповіді і тому вагався. Однодумці Куліша і сам вже у 1840-х роках були прихильниками Федерації слов’ян, але наведені вгорі думки його не суперечили сьому: у “Хуторній поезії”, каже, що Федерацію він мислив “під протекцією рос[ійського] імператора”.

Куліш признавав висшість рос[ійської] держави, сам любив рос[ійську] мову і писав нею, та проте ніколи не забував своєї задачі, як Українця. Він хотів у межах Рос[ії] бачити український народ, про котрого був пересвідчений, і ще він, навіть в інтересах самої Р[осії], повинен задержати і розвинути свої прикмети. Тому він і “Історії возсоєдинення Руси” доводив, що злука України з Росією цілком національна, потрібна і законна.

Закон 1876 року про заборону укр[аїнської] мови обурив Куліша і се трохи вплинуло на наведені угорі його почитання.

Розчарованне і щодо Росії, і щодо Поляків (побут його у Львові 1884 році) у останні роки його життя примусили його “шукати у Турчиніа одради”, що і виявилось у згаданих уже його творах.

З поводу сього д[обродій] Маковей робить слушну увагу, що у Кулішу повторилася у мініатюрі уся трагічна історія козаччини, яка теж, шукаючи усюди порятунку, звертала свої очі і на Москву, і на Польщу, і на Туреччину.

Д[обродій] Пуллю в своїх “Нових і перемінних звіздах” [37], присвячених їм Кулішеві, переказує такі його думки: “для русько-українського народу, коли не хоче бути рабом др[угих] культурних народів, має бути ідеалом не груба сила і кулак, а освіта і лагода”, “сього не досягне ні гайдамаччина, ні козаччина, ні те нікчемне українське панство, що гоняючи за гонорами, відцуралось свого народу, і, дбаючи тільки про легку наживу, ще й тепер лакействує на услугах москалям і полякам. Апостолів культури дась не кровожадна, а благородна, хоч вбога, але освічена інтелігенція, якої поки що на Русі - Україні мало, [нерозб.], проповідуючи правду і науку”.

Закінчимо словами, якими закінчує свой “Огляд” д[обродій] Маковей: “Про Куліша скажуть колись те, що він сказав про Гоголя: “Не говоріть мені сього, що Гоголь наче з пантелику збився. Збився він з пантелику од великої муки за гріхи людські, і в його помилках треба бачити помилки усього нашого миру хрещеного. Обернуться нам на добро його розумні речі і його безуміє”.

Примітки

1. Максимовича - йдеться про Максимовича Михайла Олександровича (1804-1873) учений-природознавець, історик, філолог і мовознавець.
2. Гребінка - йдеться про Гребінку Євгена Павловича (1812-1848) - українського поета, письменника, видавця альманаху “Ластівка”.
3. Ж.”Современник” - російський літературний і політичний журнал, що виходив у Петербурзі (1836-1866). Засновник журналу – О.С.Пушкін. У 1838 році “Современник” очолив П.Плетньов.
4. Плетньов - йдеться про Плетньова Петра Александровича (1792-1866), російського критика, поета, громадського діяча, академіка Петербурзької АН. Плетньову Куліш присвятив свою поетичну збірку “Позичена кобза”.
5. Юзефович - йдеться про Юзефовича Михайла Володимириовича (1802 - 1899), помічника округу, родича В.В.Тарновського (старшого).
6а.Є.Грабовицький - невідома особа.
7. Погідиним - йдеться про Погодіна Михайла Петровича (1800-1875), російського історика, журналіста, публіциста, академіка Петербурзької АН.
8. Білозерським - йдеться про Білозерського Василя Михайловича (1825-1899), видавця, педагога, журналіста, громадського діяча.
9. Макаров - йдеться про Макарова Миколу Яковича (1828-1892), чиновника, журналіста, приятеля родини Кулішів.
10. “Хата” - український альманах, виданий 1860 року в Петербурзі за редакцією П.Куліша. У ньому було вміщено твори Шевченка, Марка Вовчка, Гребінки.
11. “Основа” - перший український суспільно-політичний і літературно-мистецький журнал у Росії. Виходив щомісяця протягом 1861 - 1862 рр. у Петербурзі.
12. “Мета” - український літературно-політичний, щомісячний журнал, що виходив у Львові протягом 1863 -1865 рр.
13. В.Тарновського - йдеться про Тарновського В.В. (старшого) (1810-1866), укр.поміщика, громадського діяча.
14. Гречулевича - йдеться про Гречулевича Василя (1791-1884), українського церковного діяча й письменника.
15. Васильчиков - йдеться про Васильчикова Іларіона Іларіоновича (1805-1863), київського, подільського і волинського генерал-губернатора, князя. За його розпорядження заарештували Шевченка і привезли в Київ.
16. Галаган - йдеться про Галагана Петра Павловича (1819-1888), українського поміщика, засновника приватного навчального закладу “Колегії Павла Галагана в Києві. Шевченко подарував йому поему “Тризна”.
17. Квітки - йдеться про Квітку - Основ'яненка Григорія Федоровича, українського письменника, громадського діяча.
18. Говоротського - невідома особа
19. Каткова - йдеться про Каткова Михайла Никифоровича (1818 -

1887), російського публіциста, журналіста, історика.

20. [Д] Маковей - йдеться про Маковея Осипа Степановича (1867 - 1925) - українського письменника, критика, громадського діяча.

21. Лебединцева - йдеться про Лебединцева Петра Гавриловича (1819-1896), священника, протоієрея, Софіївського собору в Києві.

22. "Правда" - український літературно-науковий і політичний журнал, що виходив у Львові протягом 1867- 1898 рр. Орган народовців.

23. Брати Барвінські - йдеться про Барвінського Володимира Григоровича (1850-1883), українського письменника, критика, редактора журналу "Правда" та газети "Діло", лідера народознавців та Барвінського Олександра Григоровича (1847-1928) - українського, громадського діяча, філолога, активного народовця.

24. "Хуторна поезія" - друга поетична збірка П.Куліша, що вийшла друком 1882 р. у Львові.

25. Крашанка - йдеться про "Крашанку русинам і полякам на великдень 1882р.", видану П.Кулішем 1882 року у Львові.

26. Вірш П.Куліша "На чужій чужині".

27. Пулюй - йдеться про Пулюя Івана Павловича (1845 - 1918), ученого - фізика, теолога, перекладача, громадського діяча, друга подружжя Кулішів.

28. Каманіну - йдеться про Каманіна Івана Михайловича (1858 -1921), історика-архівіста, громадського діяча, видавця творів П.Куліша.

29. 2 люте - день смерті П.Куліша.

27 липня - день народження П.Куліша, 2-ге серпня - день пам'яті П.Куліша.

В ці дні кожного року після смерті П.Куліша Ганна Барвінок за-прошуvalа друзів, прихильників творчості П.Куліша в Мотронівку, на панаходу по П.Кулішу, особливо 27 липня.

30. "Досвітки" - 1-а поетична збірка П.Куліша "Думи і поеми", що вийшла друком 1862 року в Петербурзі.

31. Вірш "Заспів" із збірки "Досвітки" П.Куліша.

32. "Рада" - газета, що виходила протягом 1906-1914 рр. в Києві на кошти мецената Чикаленка Євгенія Харлампієвича (1861 - 1929).

33. Огоновський - йдеться про Огоновського Омеляна Михайловича (1833 - 1894) - укр.філолога, автора 6-томної "Історії літератури руської".

34. Б.Маркович - йдеться про Марковича Богдана Опанасовича (1853 -1916), журналіста, перекладача, педагога, кандидата математичних наук, сина письменниці Марко Вовчок та етнографа, громадського діяча Опанаса Васильовича Марковича.

35. ЛНВ - "Літературно-науковий вістник" - щомісячний журнал у Львові, почав виходити з 1898р. під редакцією І.Франка, М.Павлика, М.Грушевського, пізніше – в Києві.

36. "Великі проводи" - поема П.Куліша, надрукована в ж."Основа" № 1 за 1862 р. в Петербурзі. – С.30-81.

37. "Нові і перемінні звізди" - книга І.Пулюя, що вийшла друком 1905 року у Відні і присвячена подружжю Кулішів.

В.А.Старков

Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева

Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України НАН України ім. В.Вернадського (ф. 3, спр. 40730-40742 - листи Б.Грінченка (1896-1899 рр.); ф. 3, спр. 36845-36872 - листи М. Дикарева (1892-1899)). Незважаючи на те, що деякі листа Б.Грінченка до М.Дикарева були надруковані [1], ми наводимо всі відомі нам листи обох видатних діячів української культури, зважаючи на їх безперечну історико-культурну цінність, тим більш, що публікація Н.Козар не вільна від деяких археографічних помилок. Окрім того, в публікації з незрозумілих причин випущений лист Б.Грінченка до М.Дикарева від 7 лютого 1896 р., який ми публікуємо, де він уточнює зміст листа, відісланого напередодні. Зміст листів М.Дикарева свідчить про те, що листування між ними тривало постійно, починаючи з початку 1892 року. В них є згадки про листи Б.Грінченка від 26 січня та 25 грудня 1892 р., 20 вересня та 22 жовтня 1894 р., 10 березня 1895 р., а також інші листи, написані восени 1892 та влітку 1895 та ін. Таким чином, в зазначеному архіві відсутня практично перша половина листів Бориса Грінченка до Митрофана Дикарева із січня 1892 р. по січень 1896 р. Характер листування за період з лютого 1896 р. до липня 1899 р. (дати останнього листа М.Дикарева) підтверджує це - кореспонденти надіслали один одному по 14 поштових відправлень. Таке становище простежується і з листами деяких інших відомих дописувачів М.Дикарева, наприклад відомого українського етнографа та антрополога Федора Вовка (нами знайдені й підготовлені до друку перші шість листів Федора Вовка (1894-1896 рр.), хоча в листах М.Дикарева до нього, опублікованих нами [2], згадуються набагато більше листів до М.Дикарева, написаних Ф.Вовком у 1894-1899 рр., і це пояснюється тим, що свого часу архів Митрофана Дикарева, який потрапив після його смерті 1899 р. до НТШ у Львові, був розпорощений і його частини потрапили до різних архівів, і в самому архіві НТШ не залишилось його слідів [3]. Листи Олександра Кониського до М.Дикарева виявились у фонді О.Кониського в архіві Інституту літератури НАН України [4], листи Грінченка до нього - у фонді Б.Грінченка в Інституті рукописів НБУ НАН України тощо. На цьому шляху не обійшлося, мабуть, без втрат частини наукової спадщини Митрофана Дикарева, але пошуки згаданих листів, як і інших матеріалів з його архіву, варто продовжити.

Листування Митрофана Дикарева та Бориса Грінченка започаткувалося з ініціативи первого листом від 7 січня 1892 р., в якому він висловлював шану вже широко відомому своєю літературною та

культурно-громадською діяльністю письменнику і разом з тим засилав йому свою першу значну наукову працю – ”Воронежский этнографический сборник”. На жаль, з причин, зазначених вище, ми не маємо відповіді на цей лист Б.Грінченка, але виходячи зі змісту і характеру подальшого листування, його відгук був схвальній і, поза сумнівом, ще більш заохотив М.Дикарева до фольклорно-етнографічної діяльності. Слід зазначити, що листування, яке розглядається, припадає на найбільш плідний період творчості обох діячів. Якщо життя та діяльність Бориса Грінченка достатньо відомі [5], то постать Митрофана Дикарева як визначного українського фольклориста та етнографа ще є в певній мірі маловідомою [6].

Тематика проблем, які обговорювалися в листах, – широка. На чільному місці серед них – доля української книжки, її розповсюдження в народі. Про це, болюче для кожного українського патріота питання М.Дикарів наголошував на самому початку першого ж листа і ця тема домінує протягом всього листування. Обговорювалися різні аспекти цієї теми: підготовка українських видань до друку, їх друкування, ціноутворення, розповсюдження як в різних верствах населення, так і в різних місцевостях, вплив на пересічного читача тощо. Особливо багато писав про це М.Дикарів в своїх перших чотирьох листах, надісланих з Вороніжа, які за обсягом складають чверть всього листування. Він з болем зазначав, що ”стан цього питання тутечки геть сумний” [7], аналізував різні сторони сучасного книговидання взагалі й, зокрема, порівнював діяльність різних видавців, висловлював думку про номенклатуру книжок для народу, які мають працювати на зміцнення національної самосвідомості українців (“...ми мусимо найсамперед плекати свою національну самосвідомость” [8]). Митрофан Дикарів дуже докладно й емоційно переповідавав про той вплив, який заподіювало читання українських книжок на слухачів із різних соціальних прошарків. Він використовував першу-ліпшу нагоду для читання видатних творів українського письменства (“Кобзар”, “Енеїда” та ін.) серед народу: своїй домогосподарці, візнику, що перевозив його під час фольклорно-етнографічних мандрів, селянам - під час службових відряджень тощо. На постійні запити Б.Грінченка щодо реалізації та розповсюдження його книжок на Кубані М.Дикарів, який активно сприяв цьому, докладно розповідав про справи. Він же організаційно допомагав Б.Грінченку долати цензурні бар’єри.

Стосовно громадсько-політичних поглядів Митрофана Дикарева можна сказати, що він був прибічником поступового, еволюційного шляху у вихованні національної самосвідомості: ”До цього часу нашу самосвідомість розвивали легальні речі: театр і література без жодних Ремінгтонів. Це певна стежка, і ми мусимо й надалі держатись її, яко

єдино спасеної. Добродії, несвідомі законів гісторичного поступу, марять вчинити якісь надзвичайні речі. Вони одвертаються од того, що дозволено урядом і пнуться до того, що заборонене. [...] Коли ми станемо на іншу стежку, ми попсуємо всю справу, і мені здається, що такі часописи, як “Народ” та “Правда”, котрі цькують українця на москалів, більше шкодять справі, ніж дають користі. Тож наш обов’язок скрізь і повсяк час твердить усім і кожному, що наша культурно-просвітна робота мусить бути мирною й легальною, що нашою метою є тільки розвиток національної самосвідомості, що змагання до сепаратизму, коли нема національної самосвідомості в загалу, нічим не може бути, як дитячими мріями” [9]. В той же час він рішуче виступав проти “зросійщення” української культури і висловлювався з цього приводу відверто й образно; “московський шашіль точить народне життя”[10], “якою духововою пищею годує нас москаль” [11] тощо. Щодо себе, то М.Дикарів у листах неодноразово зазначав, що український театр М.Кропивницького, який гастролював у Воронежі, змінив його життя і він вважав Марка Лукича “своїм хрещеним батьком, котрий [...] викликав мене до духового життя” [12].

Мова листів М.Дикарева - особлива. Не маючи навіть середньої освіти, перебуваючи переважно в російськомовному середовищі, він наполегливо самоосвітою і в спілкуванні як з місцевими етнічними українцями, так і з визначними представниками науки і культури, виробив свою особливу українську мову, зазнавши певного впливу галицьких часописів. В листах і наукових працях Митрофан Дикарів намагається максимально передати фонетичні особливості мови фольклорних сюжетів, вважаючи, що це - чудовий науковий матеріал для мовознавців. “Чим білш “безграмотний” рукопись, тим краще для мене”, - писав він Б.Грінченкові в листі від 2 жовтня 1894 р. [13]. Листи Бориса Грінченка, переважно, суто інформативні, без розлогих відступів і пояснень. Іноді вони мають телеграфний стиль, що пояснюється, мабуть, великим навантаженням, насамперед літературною працею.

В листах М.Дикарева розкривається його творча лабораторія. Він належав до вчених, які довго і прискіпливо готують свої наукові праці, постійно вдосконалюючи текст і використовуючи при цьому якомога більше джерел. Завершивши роботу, він засилав її до одного з відомих часописів (“Записки Наукового Товариства ім. Шевченка”, “Этнографическое обозрение”, “Киевская старина”). Митрофан Дикарів активно поставав свій фольклорно-етнографічний матеріал Борису Грінченкові для його етнографічних збірників, Федору Вовку в Париж для фольклорного видання “Круптаадіа”, до етнографічних часописів НТШ, О. Кониському відшукував необхідні для його праць книжки. Б.Грінченку, усвідомлюючи його літературний талант, він пропонував

сюжети з життя для його літературних творів, “...бо з мене такий белетрист як батіг с клоччя” [14]. Взагалі, серед кореспондентів М.Дикарева були, окрім згаданих діячів, визначні представники української культури: Михайло Грушевський, Степан Смаль-Стоцький, Пантелеймон Куліш, Олександр Лазаревський, Микола Янчук та ін.

Звернемо увагу на одну загадку, яка постала з листування, що розглядається. Загальновідома дата смерті відомого українського письменника-байкаря, мешканця Чернігова, Леоніда Глібова - 29 жовтня (10 листопада) 1893 р. [15]. Проте в листах від 1897-1898 років неодноразово згадується Глібов: “”Байки” Глібова теж посилаю з листом од його” (лист Б.Грінченка від 24 вересня 1897 р.) [16], “Глібов пошле вам окремо (“Байки” - *B.C.*)” (лист Б.Грінченка від 5 грудня 1897 р.) [17], “Передайте йому (Глібову гроші за реалізовані його видання - *B.C.*)” (лист М.Дикарева від 3 січня 1898 р.) [18], “Глібову гроші віддав” (лист Б.Грінченка від 4 лютого 1898 р.) [19] та ін. Виникає питання: або дата неправильна, або Глібов - не той?

Авторські скорочення розкриваються в квадратових дужках [], непрочитані слова позначаються трьома крапками в ламаних дужках <...>, нечітко написані слова, прочитання яких сумнівне, пишуться у ламаних дужках < >. Підпис автора не доповнюється. Авторські дати подаються у тому ж написанні і на тому самому місці, де їх проставлено у листі. Редакторська вказівка на місце і дату написання листа виставляється незалежно від наявності у листі авторської дати над текстом праворуч. Вона подається за новим стилем, курсивом. Якщо дата і місце написання встановлені упорядником, то вони беруться в квадратові дужки.

Упорядкування та передмова Валерія Старкова. Коментарі Валерія Старкова та Наталії Зіневич.

Примітки

1. “Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом...” / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам’ять століть. - 1999. - № 1. - С. 49-59.

2. Валерій Старков. Митрофан Дикарів - повпред нації. Листи М.Дикарева до Ф.К.Вовка // Берегиня. - 1999. - Ч. 4. - С. 5-19 (опубліковані перший та останній, 23-й, з відомих листів М.Дикарева до Ф.Вовка). Валерій Старков. “Золоті зерна наукового пізнання” (епістолярна спадщина Митрофана Дикарева). Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка. Перелік основних праць Митрофана Дикарева // Пам’ять століть. - 2000. - № 1. - С. 14-55 (опубліковані всі 23 листи М.Дикарева до Ф.Вовка).

3. Усне повідомлення д.і.н., професора Володимира Потульницького. Знайомлячись з описом фонду НТШ, він не знайшов документів, що стосуються Митрофана Дикарева.

4. Архів Інституту літератури НАН України. - Ф. 77. - № 247-271.

5. Див., наприклад,: З останніх десятиліть // Франко І. Зібрання творів. - Т. 41. - К., 1984; Білецький О.І. Борис Грінченко // Письменник і епоха. Збірка статей. - К., 1963 та ін.

6. Зазначимо найголовніші праці, присвячені Митрофану Дикареву, що вийшли друком протягом століття: Кониський О.Я. До життєпису М.О.Дикарева // Літературно-Науковий Вісник. - 1900. - Т. 12. - Ч. 10. - С. 10-29; Ч. 11. - С. 75-91; Франко І. Передмова // Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітольогії // Збірник Фільологічної секції НТШ. - Т. 6. - Львів, 1903. - С. V-XII; Рулін П. До історії української етнографії (Лист М.О.Дикарева до П.О.Куліша) // Етнографічний вісник. - 1926. - Кн.. 2. - С. 136-139; Перепелицина Л.А. М.А.Дикарев как этнограф // Советская этнография. - 1957. - № 3. - С. 143-148; Валерій Старков. Митрофан Дикарів - повпред нації. Листи М.Дикарева до Ф.К.Вовка // Берегиня. - 1999. - Ч. 4. - С. 5-19; його ж. "Золоті зерна наукового пізнання" (епістолярна спадщина Митрофана Дикарева). Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка. Перелік основних праць Митрофана Дикарева // Пам'ять століть. - 2000. - № 1. - С. 14-55.

7. Інститут рукописів Національної бібліотеки України. - Ф. 3. - № 36872. - Арк. 1.

8. Там само. - № 36871. - Арк. 4.

9. Там само. - № 36871. - Арк. 4 зв., 5 зв.

10. Там само. - № 36867. - Арк. 2.

11. Там само. - № 36863. - Арк. 3.

12. Там само. - № 36860. - Арк. 2 зв. Теж саме він більш докладно писав у листі О.Кониському: Кониський О.Я. До життєпису М.О.Дикарева // Літературно-Науковий Вістник. - 1900. - Т. 12. - Ч. 10. - С. 26.

13. Інститут рукописів Національної бібліотеки України. - Ф. 3. - № 36871. - Арк. 2 зв.

14. Там само. - Ф. 3. - № 36869. - Арк. 1 зв.

15. Див., наприклад, Деркач Б.А. Глібов Леонід Іванович // Українська Літературна Енциклопедія. - Т. 1. - К., 1988. - С. 429.

16. Інститут рукописів Національної бібліотеки України. - Ф. 3. - № 40736. - Арк. 1.

17. Там само. - Ф. 3. - № 40735. - Арк. 1.

18. Там само. - Ф. 3. - № 36852. - Арк. 1.

19. Там само. - Ф. 3. - № 40734. - Арк. 1.

Листи

№1
М.Дикарів - Б.Грінченку

Вороніж, 19 січня 1892 р.

Вороніж, Семинарська Гора, д[ім] Полозанцова, кв[артира] Ермолаєвої.

Р[оку] 1892, січня 7.

Високоповажаний добродію!

Посилаючи Вам залюбки свій твор п[ід] з[аголовком] “Воронежскій Этнографический Сборникъ” [1] я виконую своє давнішне бажання посвідчити Вам, шановний Добродію, яко щирому українському діячеві, свою справедливу шану й прихильність. Користуючи с цієї ж нагоди, я хочу де-що в Вас роспитати, а де-що и Вам висловити. У Воронежі збирається невеличка купка українців, що меж іншим має на ціли росповсюджування українських книжок у народі. Закликаний до цієї купки на пораду, я одповів, що найсамперед треба дізнатись од людей, що мають досвід у цій справі, в якім стані стоїть це питання в інших кутках України. Що до нашої губерні, то стан цього питання тутечки геть сумний.

За десять років до цього один щирий українець в г[ороді] Павловському нашої губерні Иван Омелянович Кобзарев прохав С.И.Гомолинського [2] віддати свої книжки на продаж лубошному видавцеві Губанову, що мав свої oddіли не в одному кутку Росії. Сім років Иван Омелянович листувався з Гомолинським і сім років не бачив ніяких наслідків свого листування. Підпослід Иван Омелянович з цією ж прозьбою удався вже до самого Губанова, і через рок побачив у Павловському українські книжки, принесені губановськими коробейниками. Після того Губанов завів книжний склад і в Воронежі, і тут були видання Гомолинського. З Губановського складу українські книжки опинились у вороніжських букинистів і на Товкучому ринку в поодиноких рознощиків. Тутечки купець міг переконатись, яку надміру високу ціну визначає Гомолинський за свої видання. [“]Енеїда[“] Котляревського [3], що Гомолинський продає по 40 коп[ійок], тутечки з треті або четвертих рук з барышем продавалась по 25 коп[ійок], таким же чином Ваше оповідання “Без хліба” я купував у букиниста не по 10, а по 7 коп[ійок] за примірник. Таке зменьшування Губановим визначених цін показує, раз, що ціни справді високі и, друге, те що Губанов у цій справі має більший досвід, ніж Гомолинський. Коли недавно поспитано у складі Губанова, як спродаються українські книжки, прикащик одповів, що дуже погано.

Через те що московські книжки продаються по 1 р[ублю] 20 к[опійок] за сотню, українські не розбіраються навіть за саму низку ціну - 40 коп[ійок] за десяток. С тутешнёго складу брали українські книжки й малюнки коробейники с сл[ободи] Олексійовки Бирюченського повіту і носили ці книжки по Вороніжчині й на Кубань. Це була проба, до котрої вони вже більш не звертались. С цієї проби вони пересвідчились, що селяни нові потрібні книжки, котрі коштують не звиш 3 коп[ійкі], що українські малюнки, на котрих москаль-лубошник глузує с “хахла-дурака”, зовсім не купуються: “ми, каже хахол-дурак, і без малюнків добре знаїмо своє життя”. Таким чином українські книжки більш нейдуть у село через коробейників, а в Вороніжі купуються тільки семинаристами. Таке становище торговлі українськими книжками спонукає не виповнити брак в складі раз проданих книжок. – На запит, чом не видає українських книжок сам Губанов, у його складі одмовлено, що за такі видання треба дорого платити авторам, і що через це видавцеві не буде ніякої користі. Це одна сторона справи.

Тепер друга. Йе в мене знакомий член Общества распространенія грамотности, сидить він на селі, росповсюджуючи книжки московські (перевагом [“]Посредника[“] [4]) й українські. Цей знакомий казав міні, що його українські книжки довго лежали без почину, потім їх потроху почали читати. Я гаразд не пам'ятаю, яка там була причина. С свого ж особистого досвіду я переконавсь, що ніж давати читачеві українські книжки, треба його поперед зацікавити. Найкращим же засобом до цього може правити виразне читання творів батька Тараса [5] та Котляревського. Міні доводилось під час переїзду з одного села в друге зондувати свого візника читанням [“]Енеїди[“]. Попервах байдужий, він раз-у-раз все більш повертається до мене і підпослід спитав: “А де, пане, можна купити таку книжечку?” Вдруге ціла сім'я моїх слухачів реготалась через усю ніч, як я читав [“]Енеїду[“]. І тутечки [“]Енеїда[“] так припала до смаку, що голова сім'ї, дячок, висловивсь: “Ta й ни гаспицька ж книжичка! Як же це я й досі не знав, що йе на світі такі гарні книжки”. - Зовсім інший вплив заподіює [“]Кобзарь[“]. Автор “Росказа про хахлацьку свальбу” Т.К.Луценко [6], поплакавши досить укупі з Гонтою над його забитими синами [7], перестав вважати українську мову мужицькою і, на превелике диво консисторії, написав одповідь архиреєві, що од його вимагалась урядом, поукраїнському.

Я висловив затого все, що знаю про розповсюджування книжок у народі, тепер хотілось би послухати й Вас, Добродію: Ви ближче стойте до цієї справи, у Вас мусить бути й більший досвід.

Я ж оп'ять не можу не висловити своїх думок проти видавництва народних книжок. Усі українці добре знають, що п[ан] Гомолинський найсамперед і надто надміру пильнує свою власну кешеню. Ця подія мусить усякого українця, що бажає пониження цін на українські книжки, переконати, що час нам залишити п[ана] Гомолинського й обернутись

до московських видавців. Найкращими видавцями нашими могли б бути Губанов и Ситин [8] - перший тим, що через його зручніш розповсюджувати наші видання, а другий тим, що має свою друкарню. Що Ви скажете проти цього, шановний Добродію?

Повік щирій Ваш прихильник М.Дикарев.

№2
М.Дикарів - Б.Трінченку

Вороніж, 23 квітня 1892 р.

Високоповажаний Добродію.

Ласкавий лист Ваш, датований з 26 січня я отримав і залюбки його прочитав. Вибачайте, будте ласкаві, за моє довге мовчання, причиною котрого була, раз, обов'язкова хлібова робота і, друге, розсылка “Ворон[ежского] Этнографич[еского] Сборн[ика]” освіченим українцям. І я оп'ять щиро Вам дякую за Ваші цікаві дарунки, котрі мусять займати поважне місце в бібліотеці кожного освіченого українця. С цих дарунків і почну я розмову. Коли в творах відбувається вдача автора, так у Ваших творах вона відбувається надто. По Вашим творам Ви здавались міні чоловіком ініціативи і енергії. Узвіши на увагу надто Ваш визначний письменський талан, я ще до листування з Вами вважав Вас людиною, що мусить посунути далеко вперед справу народньої просвіти, і тепер я бачу, що я не помилявся. Ще до листування з вами мав я на меті віддати Вам кілька примірників (напр[иклад] 50) свого твору на Вашу волю з тиєю умовою, щоб після спродажі їх отримані гроші були повернуті на видавництво народніх книжок. Один із щиріх українців одмовив міні передавати Вам ті примірники через те, що я поклав надто високі заміри, що не можуть бути переведені в дійсність. Ваш лист спонукав мене побалакати ще з одним українцем, що має великий життєвий досвід, і він радить от-що. Осередком українського видавництва з усіма належачими до його справами мусить бути не на Україні, а в Москві, або в Петербурзі. Такому осередкові буде беспечнійш істніти. Потім, на думку того ж українця, годилось би поновити видання Данила Семеновича Каменецького [9], раз, через те, що вони вже пороспродувані, і, друге, через те, що автори тих творів здебільшого люди талановиті. Коли б хто взявся за це предпріємство можна було б вихлопотити й право на це видавництво. Перший українець одмовив на те, що сьогодні обставини зовсім інші, ніж були в 60-их роках, і що ми вже попередили ті, не відповідаючі сьому часу книжки. Я ж опять одмовляю, що, поклавши собі цілею мати яко мoga більше ріжних книжок, ми мусимо прилучити до гурту й книжки Каменецького.

Головнішу вагу має тутечки питання про те, на яких підвалах заснувати те видавництво, щоб воно могло не то що істніти, але й розвиватись. Тутечки треба взяти на увагу гісторию попередніх

суспільних справ українських. С тиєї гісторії ми побачимо, що українцям вельми шкодить їх індівідуалістична вдача, що стає джерелом їх байдужності до спільної справи. Тепера ми маємо один духовий осередок український в Росії - [“]Київську Старовину [“] [10]. Здавалось би, що через одно це стан [“]Київської Старовини[“] мусить бути певним і надалі забезпеченим, а на длі виходе зовсім навпаки. В кінці 1890 р[оку] один з киян повідомив нашого українця з досвідом, що коли справа йтиме так і в 1891 р., як попереду, то [“]Київська Старовина[“] не існуватиме й одного року. Число передплатників настільке мале, що раз-у-раз доводиться турбуватись за видавництво. В українця з досвідом питались, яка причина такого становища справи і як їй запомогти. Наш українець одмагався загальними виразами, але од його вимагали широго й докладного слова. Тоді наш українець одповів, що лихо складається з того, що коло справи стоять люди з байдужими відносинами до неї, що в їх нема тиєї любові до України й того ентузіазму, який ми вбачаємо в діячах 60-их років. В тих діячах була національна самосвідомість, та ж самосвідомості відбивалась і в їх творах і передавалась читачам. На думку нашого українця до розвитку національної самосвідомості найбільш можуть причинятися гісторичні твори. Хоч в [“]Основі[“] [11] й давалось значне місце белетристичним творам, але й ті твори шли в одному напрямкові зо всім останнім змістом журналу. В [“]Київській Старовині[“] зовсім ми не бачимо національної самосвідомости авторів, та й белетристика в ній була тим, що зветься: приший кобилі хвіст. Через те саме [“]Київська Старовина[“] мало кого вдовольняє з українців. Нарешті наш українець казав, що ми пристанемо на все, що нарадять кияне для того, щоб підперти видавництво. На тім і скінчилось листування про [“]Київську Старовину[“]. – Не дуже краще стоять справа в Галичині й Буковині. Один з галичан казав міні, що в їх щиро прихильних до народньо-просвітної справи діячів набереться ж не більш 10, останні ж поводяться своїми егоїстичними цілями. Теж потвержає Й Д[окто]р Степан Смаль-Стоцький [1] листами до мене: “Ви не повірите, скілько ріжної роботи звалилось на мою голову нараз. Ми живемо в державі, де мусимо самі дбати про наше народне житє і єго розвиток, а що у нас на Буковині дуже ще мало тямущої патріотичної інтелигенції, то буває так, що нараз зверне ся вся робота на одного чоловіка. От і тепер загадали ми нашу газету (“Буковину”) розширити й побільшити, а також видавати її бодай раз на тиждень [13]. До того треба кавції 2000 зр[инських] [14]; нім ми то зібрали - бо зрештою ми бідні люди, а ті що мають, то їм не до того - пройшло багато часу; нарешті вийшло 1-ше число, а багато коло того роботи, а редактора годі утримати - мусимо все сами складковою роботою робити ... Хотів я було через “”Руску школу”” [15] дати для рускої науки пристановище і створити для неї якийсь осередок, та годі: нема настілько ще сил, та й нема грошей. Щось загадує тов[ариство] ім[ені] Шевченка у Львові видавати “”Записки””,

та здається, що й се не удасться”.

Треба мати на увазі ще й ті шкодливі речі, що зовсім не залежать од широти, чи байдужності тих чи інших діячів до справи. Хто не зна, яким щирим був П. Куліш [16] до української ідеї в 60-их роках, але й він, узвіши од своїх племінників Білозерських [17] щось багато грошей на видавництво українських книжок, гроші заховав у власну кешеню і ніяких книжок не видавав. А ось ще зразок відносин до спільної справи. Незабаром після Тарасової смерти в Петербурзі зібралась “Громада” [18], що меж іншим мала на меті скласти бібліотеку з книжок, дотикаючих Україну. Коли раз-у-раз бібліотека збільшувалась, ніхто з членів “Громади” не хотів держати її в себе: треба було пороздавати книжки скільком членам по частині. Нарешті нараджено було передати книжки в Київ якій-небудь суспільній інституції. Тут з’явився якийсь Щербак [19], котрий брався перевезти книжки у Київ. Йому справді дано частину книжок, але він перевізши їх до Київа, створив там власну комерчеську книгарню. Ми не можемо бути забезпеченими, щоб те ж не повторилось вдруге й третє і саме через те, що справа наша, яко не санкционована урядом по всяк час буде більш-менш непевною. Я не кажу, щоб усі перелічені мною перешкоди вимагали нас сидіти згорнувши руки, я кажу тільки, що при організації треба взяти на увагу всі помилки наших попередників, щоб не наробить жалю.

Тепера обернімося до другого боку справи. Українофілам 60-70-их років не пощастило меж іншим і через те, що разом з розвитком українофільського напрямку у москалів розвивались “ніглістичні” та “соціалістичні” ідеї, що викликали ріжні урядові репресалиї, апогеєм котрих була шибениця. Раз-у-раз уряд видавав прилюдні і таємні постанови та циркуляри, котрі йшли до однієї мети – гноблення людської індівідуальності, в якій би вона формі ни виявлялась. Хахли й тут удавали з себе тих славних бідолах, у котрих чуби болять під час панської бійки. Цей гісторичний урок вимагає, щоб усякий щирий українець бажаючий добра Україні якомога далі держався од усякої політики. Усякі політичні заходи тільки тоді мали б силу і вагу, коли б наш народ мав свою національну самосвідомість, і поки не буде тиєї самосвідомості у загалу, усякі політичні заходи будуть кумедними дитячими мріями. Нам однаково, чи ми будемо “під турком жити”, чи під москаlem, чи під цезарцем, ми мусимо найсамперед плекати свою національну самосвідомість, а це можно робити й без політичних заходів, а надто нелегальних. Усю оцю передмову про національну самосвідомість хилив я от до чого. Кожен освічений українець добре знає, що український театр і галицькі часописи далеко посунули нас наперед. Национальна самосвідомість прокидається раз-у-раз все більше, ми переживаємо той час, що Ви, Добродію, звете початком кінця. Багато українців хоче додати й свою частину праці на спільну справу. Тільке тут часом звертають на себе увагу події, походячі од людей, що одержали

виховання в соціалістичній школі. Ці люди не можуть представити жадної національної діяльності без нелегальних засобів. Ось і тепер у Москві якийсь український гурт придбав машину Ремінгтона [20], отдруки котрої літографуються в чималому числі примірників і розсилаються по українських містах. Тільки один дурень не зрозуміє, що наслідком такої діяльності мусять бути репресалії проти України після і проти легальної народньо-просвітної діяльності почасти. Через се добродії, що провадять таку діяльність, можуть назватись не патріотами, а зрадниками і ворогами України. До цього часу нашу самосвідомість розвивали легальні речі: театр і література без жодних Ремінгтонів. Це певна стежка, і ми мусимо й надалі держатись її, яко єдино спасеної. Добродії, несвідомі законів гісторичного поступу, марять вчинити якісь надзвичайні речі. Вони одвертаються од того, що дозволено урядом і пнуться до того, що заборонене. Вони не хотять читати “Батьківщини” [21] з “Буковиною”, а пропагують “Правду” [22] з “Народом” [23]. “Білш нелегального, і тоді уряд зверне увагу на наші права” - це їх девіз. Я тутечки заявляю, що не дадуть “Правда” з “Народом” розуму й широти тому, в кого їх досі не було, і навпаки – чоловік розумний може розвивати національну самосвідомість і без “Правди” з “Народом”. Я сам почав збирати матеріяли для українського словника ще тоді, коли нічогісінько не чув не те що про “Правду” з “Народом”, але й про Галичину з її духовим життям після. Коли ми вже бажаємо читати “Правду” з “Народом”, ми мусимо клопотати, щоб ті часописи тримались такого напряму, який би не забороняв нам уряд. Україна сього часу майє потребу не в політиках, а в людях науки й літератури.

Каже наш свідомий українець, що гістория причиняється до розвитку нашої самосвідомості, але ж на мою думку та ж гістория має й свою шкоду. Коли москаль читає свою гісторию, він бачить, що гістория його славних предків має звязок з сим часом і сувідомість цього звязку вдовольняє національне почуття московське. Коли ж почне читати гісторию своїх предків українець, він побаче, що та гістория немає безпосереднього звязку з сьогочаснім життям. Така сумна свідомість роз’ятряє й без того намучене серце. Тут починається психична робота, у кожного відповідно його освіті, вдачі, темпераменту й іншим обставинам. Ми з Вами зглядом цього дойшли до думок про потребу народньої освіти, а де-хто пильнує тільки про те, щоб накоїти бешкету, і в своїх змаганнях до цього бешкету покладає свої горожанські обов’язки. Замість того, щоб самим вчитися, такі люди сами пнуться в учителі. Вони бажають, щоб ратунок України походив од їх самих і ні од кого іншого і доконче зараз. Наслідком такого змагання є якесь надзичайне ухиляння від легальних засобів і інтенсивне вживання нелегальщини. Така діяльність не далі, як через 3-5 років мусіть накликати на Україну нові й гірші урядові репресалії, що переріють

нам і ту вузеньку стежку, якою ми досі йшли смілою і твердою стопою.

“Зоря” [24] добре зрозуміла, що ми мусимо вести свою культурну роботу тихо й смирно, не чіпаючи москаля, і власне через те залишити свої перегляди сучасного життя. Коли ми станемо на іншу стежку, ми попсуємо всю справу, і міні здається, що такі часописи, як “Народ” та “Правда”, котрі цькують українця на москалів, більше шкодять справі, ніж дають користі. Тож наш обов’язок скрізь і повсяк час твердить усім і кожному, що наша культурно-просвітна робота мусить бути мирною й легальною, що нашою метою є тільки розвиток національної самосвідомості, що змагання до сепаратизму, коли нема національної самосвідомості в загалу, нічим не може бути, як дитячими мріями.

Нарешті я дам одповіді на ваші питання про той вплив, який заподіють українські книжки на народ. По українських селах міні доводилось помічати той вплив тільки в 1889 році під час мого місячного мандрування по Бирюченському і Валуйському повітам. Перший випадок. Віз нас двох, мене й учителя москаля, хахол з коловинців [25] (див. стор. 14. [“]Ворон[ежского] Этн[ографического] Сб[орника”]) од одного хутора до другого. Я, як і попереду, читав [“]Енейду[“] учителеві, що цікавивсь єю, хахол раз-у-раз все більш обертається до мене, так що нарешті забув і про свою шкапу. Привізши нас куді слід коловинець питаеться: “А де, пане, можна купити цю книжку?” Я йому поступивсь дослати [“]Енейду[“] і справді послав з додатком десятку знаних метеликів Каменецького і деяких нових книжок. Прохав читача листуватись зі мною, але одповіді не дістав. Того ж 1889 р[оку] моя мати, що ніколи не чула про українські книжки окрім [“]Кобзаря[“], залюбки слухала [“]Енейду[“] і коли був у мене і в єї вільний час, сама прохала мене продовжувати читання [“]Енейди[“]. Матері моїй над 60 років. Ранійше років с п’ять до цього я читав їй Тарасового [“]Кобзаря[“], але за давнім часом зовсім забув про заподіяний читанням вплив. Тутечки треба Вам зважити, що я й [“]Кобзаря[“] й [“]Енейду[“] читаю досить виразно, а це чимало збільшує вплив. Читав я Ваше “Без хліба” [26] своїй неграмотній хоцьці - московці Єрмолаєвій, і вона слухала залюбки. Коли опісля почав читати ій статю свого приятеля Познанського “Проща”, Єрмолаєва ремствувала, що статя написана “пагано”. Тут Єрмолаєва згадала, що Ваше “Без хліба” “написано краще”. Залюбки слухала Єрмолаєва і Ваш “Соняшний Промінь”, і коли №№ “Зорі” запізнювались, Єрмолаєва нетерпляче казала: “Што щ ето ваші дурні-хахли ні шлють газети?” А коли я діставав нове число “Зорі”, Єрмолаєва турбувалась, щоб я не прочитав “Зорю” сам. С такою ж цікавістю слухалась і “Навіжені”. Діставши од Вас книжки, я почав на стипами читати Єрмолаєвій “Серед крижаного моря”, і вона якось неперпляче питалась: “А коли ж Ви будете кіньчати читання книжки?”. Тепера я читаю їй [“]Робінзона[“], і вона слухає з тиєю ж цікавістю. Швидка зміна ріжних пригод, що траплялись Робінзонові, викликала в Єрмолаєвій

регіт. Справа з горшками викликала коментар: “Іш какой умной стал: у атца-матірі нічivo ні делал, а тут стал гаршкі ліпіть”. Був ще такий коментар: “Какой хітрай, і масла виучілсі зобівать”. Пісьпіль Ермолаєва більш розуміє народні книжки, ніж повісті. Син Єрмолаїшни, теж москаль - семинарист, перечитує усі числа “Зорі” і скуповує ріжні українські книжки. Недавно якось учитель літератури в семинарії піп Базилевич, належачий до байдужних українців, побачивши в одного семинариста “[“]Енеїду[“], велів носити її у клас 10 днів, і “[“]Енеїда[“] читалась у класі прилюдно. Чув я, що в сл[ободі] Воронцівці Павловського повіту неграмотний хахол с пам’яти декламував “[“]Енеїду[“], котру він чув часто в Ростові од одного чорноробочого, мабуть інтелігента. - В Полтавщині одному освіченому українцеві траплялось бачити таку сцену увечері на 1-ий день Різдва [27]. Поки збирається на стіл страва, молодий хазяїн-коваль читає гостям “[“]Кобзаря[“]. Гости, слухаючи, усміхаються. Сестра цього коваля неграмотна дівчина могла продекламувати усього “[“]Кобзаря[“], котрого вона багато де й не розуміла, але уподобала за музикальність мови. - В одному з сел нашої губерні жінка з сином приїхала до свахи в гости. Туди ж приїхав і мійський свашин кум-швець, зодягнутий по мійському з годинником на ретізьку [28]. Кум своєю говіркою силкувався удавати собою “руського” і якось в розмові зачипив “мужицьку мову”. Жінка, що приїхала у гости, не знесла такої образи й гукнула своєму хлопцеві: “Хведько, запрягай-лишень шкапу - пойдьмо додому за книжкою”. Шкапа запряжена, і жінка їде за шість верстов за книжкою. Через якийсь час книжка кладеться перед “руським” кумом для читання - то була “[“]Розмова про небо та землю[“]. Збентежений кум не вчитає книжки, і “бере ніс під себе”. Тоді після приказу матері береть книжку хлопець Хведько і своїм читанням ще білш збентежує “руського” шевця. - В другій торговій слободі бабуся прийшла в гости до своїх родичів-крамарів, котрі почали глузували з “мужицького” бабусиного слова: “репаний”. Бажаючи довести, що хахлацька мова не мужицька, бабуся побігла додому і принесла до родичів книжку Опатовича [29]. Розбіраючи книжку, про котру вони й не чули досі, родичі “почервоніли”. - Мене прохав один мій знайомий переказати Вам от-що. “Напишіть йому, що в Вороніжі є затого-дід, поліцейський урядовець, штаб-охфіцер, потомствений дворянин, він має двоюродного брата отставного охвицера і другого брата мужика, котрий і досі порається коло плуга. Так оцей, напишіть затого-дід, читаючи “Соняшний Промінь” (тікє не згадає, на якій стороні), зазнав глупое ощущеніе на очах, а цього давно вже не трапляється з ним. Цей же затого-дід радить Вам, Добродію, видати усі Ваші твори в одній книжці. На його думку, таке видання роскупиться скоро.

Приїздив до мене з села після моєї прозьби член московського товариства розповсюдження грамотності. Це попович, що родився й

виріс на українському селі, але по-українському не балака. Один рік він передплачував “Зорю”, але залишив. Він причинявся до закладу шкільної бібліотеки, на котру положив чимало його кошту. Після його слів, він стоять “в курсі” цієї справи. Книжки в бібліотеці перевагом московські, але є небагато й українських. Положивши собі на мету народню просвіту піспіль, мій знайомий не звертав пильної уваги на українські книжки, але добре пам'ятає, що “Без хліба” й “Череп'яні гроші” читались залюбки. Ці книжки без рекомендації якось сам питав один дідок над 60 років. Коли почала своє істнування бібліотека, кожен прохав, щоб йому дали саму найкращу книжку, не вказуючи, яку саме. Через який час починалось вже питання книжок по їх назвам. Усяка нова книжка цікавить найсамперед своєю назвою, і через те, напр[иклад], надрукований Посередником [“]L'homme qui rit[“] Віктора Гюго [30], названий на призвище, довго не знаходив читачів. Ви краще зробили, визначивши зміст свого Робінзона. На думку моого знайомого кожна нова книжка вимагає рекомендації, інакше вона не читатиметься. Більш од усього читалось книжок гісторичних і божествених і розуміється через те, що ці книжки складають переважну більшість всього надрукованого для народу. Але після рекомендації читаються усі піспіль книжки, і такі навіть наукові, як про важких жінок. На думку українця з досвідом, про котрого я згадував угорі, гістория буде цікавити народ тільки доти, поки вона не виходитиме з казкової сфери, а за цією сферою гістория може вдовольняти вже тільки виготовлених до того читачів. Він же гадає, що літопись Кониського [31], дарма що не має наукової ваги, мусить причинятись до розвитку самосвідомості, бо автор писав цю літопись з ентузіазмом, котрий передає й читачеві.

Мій сільський знайомий має зносини з Чертковим (бо недалеко живе од його), і каже, що Чертков не буде друковати українських книжок через те власне, що над Посредником і без того висить Дамоклів меч [32].

Справа про придбання найбільшого числа робітників на народньо-просвітну ниву, на мою думку, цілком залежить од придбання для цієї справи грошей. Будуть у нас гроші, будуть і робітники. [“]Київська Старовина[“] не може як слід розвиватись власне через те, що не має грошей. Розуміється нам доведеться збирати ці гроші копійками, але ми мусимо вдовольнятись і цим, поки не пошлеть бог манни з неба. Я ж оп'ять, як і вгорі висловив, на це можу дати 50 примірників свого “Воронежск[аго] Этнограф[ического] Сборн[ика]”, і вишлю його, куди Ви назначите. Міні здається, що ці примірники мусять продаватись не книгарями, а самими українцями: таким чином книжки можно скорійше і дорожче продати. В такім разі примірники можна продавати не дешевше як по 1 руб[лю]. Це раз. Тепер друге. Я вже давно почав робити переклади фортепіанних композицій для 7-струнної гітари. Багато я пописав нотної бумаги і нарешті придбав у цій справі добрий досвід. В

своїх компиляціях я змагаюсь осягти дві мети - легкість гри й цілковиту згоду з орігіналом, оскільке та річ можлива після техничних особливостей обіраного мною струменту. Посліднім часом я багато працював над двома першими випусками народних пісень Лисенка [33], і вже маю кілька чисел гожих до друку. Ці переклади я теж можу цілком віддати для збільшення видавницького фонду. Але щоб влаштувати цю справу, треба придбати згоду на це автора і знайти видавця. Тута треба вам завважити, що моє “Етнограф[ического] Сборн[ика]” в продажі нігде нема.

Що до події з Луценком, яко з секретарем, то ни міні, ни Вам не дано права оголошувати про це. Для відомості скажу Вам, що Луценко через чотири роки писав архиреєві свою житепись, у котрій він виявив, що він “шукав правди” і які він прийняв муки за цю “правду” од попів і панів-сіпак. Це дуже цікава й цінна поема з дійсного життя, якої не напише ні один письменник. Розуміється архиреєві посланий був другак [34], а орігінал зостався до певних рук, і може коли-небудь буде надрукований хоч в Галичині. Останні відомості подані мною про вплив українських книжок на народ в цім і попереднім листі Ви можете ужити за для своєї статті, не виявляючи лиш ніяких призвищів.

Ви питайте, чи ни годилося би запротестувати проти образи, заподіяної Марку Вовчкові [35] Оленою Пчілкою [36]. Міні здається, неслід, раз, через те, що й Марко Вовчок і Пантелеймон Куліш зможуть сами себе виправити, а друге, от через що. Міні казано, що свого часу Марковичка залиялась до Куліша, вже жонатого. Куліш закохався в її, але на лиху годину нагодився в Петербург москаль Тургенев [37], що з-під носу Кулішевого вихопив Марковичку й повіз її до Парижу. Кажуть, що Марковичка в'язла й до Куліша й до Тургенєва тілке як до людей знаменитих, серцем же була байдужа до обох. Тургеневу пощастило через те, що він тим часом був знаментійший од Куліша. Бідолаха Куліш при такій лихій годині наваживсь скінчити своє життя самозабійством. Він навіть написав про це лист, здається комусь з Білозерських. В цьому ж листі, силкуючись виправити свій замір, він поросписував усю свою спадщину. Хвалив у листі свою жінку, яко добру людину, але казав, що він одружився з нею дуже молодим і не по своїй волі, що він не може розлюбити Марковички й після її зради, за котру її не обвиновачує. Цей лист Кулішів я читав сам. Після всього цього нам краще не чіпати Олени Пчілки.

Поздоровляю Вас з пошанованням, яке вчинило Вам Товариство “Просвіта” [38]:

Ви цілком заслужили ту шану. Не вважайте на Ол[ександра] Барвінського [39]: його й в виділові “Просвіти” обірано тільки на те, щоб він не шкодив “Просвіті” (був і такий гріх за їм). Один галичанин - свідомий суспільних відносин і сам стоячий остронь од суспільного життя, казав міні, що Ол[ександр] Барвінський в суспільному житті

поводиться власними егоїстичними цілями.

Питавсь я одного з Киян про докладні адреси д[обродіїв] Кониського [40], Ніщенського [41], Левицького [42], Рудченка (Мирного) [43] й Куліша і не дістав ніякої звістки проти цього: чи не можете Ви запомогти міні в цій речі? Я хотів був пошановати їх засилкою свого твору. Ще раз дякую Вам за дарунки й тепле слово.

Помагай Вам, Боже, на все добре! Бувайте здоровеньки й пишіть.

Щиро прихильний до Вас, вельмишановний Добродію,

М.Дикарів

Вороніж, Скорняжний перцеулок], д[ім] Уткина

кв[артира] Ермолаєвої

Квітня 11, р[оку] 1892.

№3

М.Дикарів - Б.Грінченку

[Вороніж], 5 грудня 1892 р.

Високоповажаний Добродію!

Багато часу проминуло після того, як я дістав Ваш останній лист. Проти діячів, що ми зачепили в наших листах, я скажу, що я й сам відношусь до них с приналежною пошаною. Про Куліша Ви кажете: “Ніколи не повірю, щоб він міг покрасти гроші, призначенні на народну просвіту”. - Я не вживав у своєму листі виразу: “покрав” та й та особа, що повідала мені про се, ще до Вашого листу казала, що Куліш не така людина, щоб могла красти. Після слів тієї особи, Куліш міг брати гроші од своїх племінників царським робом і разом прилюдно глузував з їх після того: “Дурні мішки, насипані золотом: в їх тілько штиркни шилом і золото посыпеться”. Але знов та людина, що оповідає про се, високо цінує Куліша, яко українського діяча-патриота: “Він, каже, пронесе Україну через усі багнища, але ніколи не покине її”. Тут Вам додам, що все оце оповідає друг Костомарова.

А що Куліш справді не покинув України, в цьому я міг гаразд переконатись з його двох листів, що він їми прошанував мене [44]. У цих листах він каже про “наше національне право” або ще таке: “З Вашого любого листу вбачаю з горем и втіхою боротьбу старорушини з новорушиною по вкраїнах України. Сумую, що й там силкуються вгасити староруського нашого духа, як його вгашено вже скрізь ув аакаючім нашім пансьтві, полупансьтві, купецтві й ремесльві, ж веселюсь тим, що нові інтелігенти вертають манівцем до староруського шляху, до того славного шляху, що проложили були хоробрі Русичі, “рищучи в тропу Троянню” [45].

Місяці липень і серпень перебував я на селі збіраючи етнографичні та хронетичні матеріяли: привіз з собою цього скарбу аркушів на 10-15 друкованих і маюсь одіслати все в “Записки” тов[ариства] ім. Шевченка.

Тепер я вже більш міг постерегати відносини народу до української книжки. Знов [“]Енеїда[“] припала до смаку слухачам. Кум Андрій, людина годів за 50, після читання [“]Енеїди[“] казав: “Ви б оставили у нас у Тишанці оцю книжичку, а ми б читали її та згадували Вас”. Баба Параска з бабою Палажкою веселили всіх. Прохали прислати їм цю книжку. [“]Дві московки[“] так зацікавили моїх слухачів, що недочитану мною частину вони вже дочитували сами. Про [“]Нелюба[“] кум Андрій казав: “А воно ж колись була правда”. Баба Тарасиха, жінка 80 год, що була за панів прачкою і добре зна, що за річ свободна любов, проти цієї ж книжки вже на другий день після читання робила такий коментар: “А Харитина розумнійша од Якова: вона бач зна, де яке слово треба сказати, а де треба перемовчати”. Під час же читання [“]Нелюба[“] Тарасиха не раз повторяла: “Наче як учора все було”, се було добре схоплені усі подробиці оповідання. [“]Без хліба[“] раніше читалось без мене, і я не міг постерегти жодного впливу. З цікавістю слухались і [“]Приятелі[“]. [“]Серед крижаного моря[“] припала до вподоби одному з учнів учительської семинарії. Одному дідкові читав я з проповідів Гречулевича [46] про Михайлово Чудо, і дід зацікавлений довго робив коментарі, а вони на мій погляд найкращі показчики того, що книжка цікаве чоловіка. Тут у Вороніжі наш розсильний Іван читає укр[аїнські] книжки. Про Тараса Бульбу М. Лободи [47] їм сказано, що “крута мова”. Баба Палажка у Йвана: “Добра бісова дочка, а куди не повернича - скрізь б’ють її. Та добра й Параска”. Взагалі ж багато книжок я роздавав на селі по домах “сільській аристократії”, котра залюбки читала ті книжки. Прості, перечувши про мої книжки, де-які сами прохали, а де-які людьми переказували, щоб їм дано українських книжок. До цього часу там і не чули про таке диво, як українська книжка. Познайомив я своїх “аристократів” з “Зорею” та “Буковиною”, але цих речей не втнули борисівські “аристократи” і очевидно не хотіли їх читати. Але “Зоря” здалась на щось інше. Женихаючись коло мене старого, борисівські панянки, щоб додогодити мені, становили живі картини з українського життя, користуючись малюнками “Зорі”. - Під час моєї подорожі в Вороніж, мені довелось з сл[ободи] Вейділівки їхати опівночи. Візника хлопець 19 год, всяким робом благав мене переночувати у Вейділівці, але я поіхав. Розуміється хлопець був на мене сердитий. Дорогою ми розбалакались с хлопцем. Виявилось, що він служив у волости помошником писаря і утік відтіль через те, що під час писання в його голова болить і “туман очі засытилає”. Нарешті Андрій Суботин (!) (так звали хлопця) похвалився, що він “дуже грамотний” і прохав мене указати йому, де можна придбати “закони”. - А навіщо тобі закони? питав я. Так як хто мине полає, я зараз на його земському жалобу задам. - С цих законів перейшли ми до укр[аїнських] книжок, котрі Андрій пробував читати: але “ни вчитав”. Далі пішла річ про стан укр[аїнської] літератури. Ще далі я чую питання: А що є такі укр[аїнські]

книжки, що в їх пишуть про правду? - Про яку це правду? - Та там бач все казки пишуть; а то щоб така книжка була, де сказано, що на сьвіті робиця і що треба робить? - Це ти кажеш про наукові книжки? - Еге-ге, про наукові. - Я вдовольнив і се питання. Андрій кілька хвилин мовчав, потім промовив: “От сторія: сътіко панів ни возив я ніччу, все спать хотілось, а сьогодні так весело їхать. Це вже я добре знаю, що сьогодні я поки й доїду ни засну”.

У Хар'кові якесь Товариство московське почало друковать книжки, зміст котрих позичений з українського] життя. Трапляються книжки і з укр[айнськими] розмовами дієвих осіб. На обкладі усіх книжок один чепурненський укр[айнський] малюнок.

Чув я од п[ана] Т. [48], що в його є прислана Вами як дарунок мені книжка. Щиро дякую Вам: кожна Ваша книжка мені цікава. Чи можете Ви часом звістити мене про напис д[обродія] Шкопиченка? [49].

Цілком прихильний і поважаючий Вас
М.Дикарів

18 23/XI 92

Маю на думці коли небудь зasadити свого розсильного Йвана, шоб він написав рецензію на всі перечитані їм укр[айнські] книжки.

№4
М.Дикарів - Б.Грінченку

Вороніж, 19 січня 1893 р.

Вороніж, Нейоловська вул[иця], д[ім] Олексієвої, кв[артира] Єрмолаєвої.

Високоповажаний Добродію!

Лист Ваш датований XII-25/1-6 я дістав. Одеряв й і книжку од д[обродія] Т. Велике Вам спасибі за неї.

Почну й я з діда Панька [50]. Про його д[обродій] Перебеньдя пише: “Наділив і мене Куліш своїм “Дзвоном”. Я його позаторік одіслав до архиву “Просвіти”, яко псіхологичний матер'ял на біографію автора”. І справді, суто-літературної ваги “Дзвін” за малими віймками не має. І тут є такі речі, що про їх можна сказати: “ни каденції, ни тенденції”. Таким чином Кулішів “Дзвін” мабуть не скоро задзвоне.

50 примірників своєї книги по поданому Вами напису я посилаю.

Питаєте Ви про нове. Д[обродій]Че-ко мабуть уже оповістив Вас про рішенець редакції Посредника. Мене прошено виготовити до друку “Новий Кобзар” [-] збірку пісень для народу [51]. Неодмінна умова редакції щоб не було національного напрямку, щоб не було пісень патетично-любовних з поцілунками і пригортаннем; із солдацьких пісень можуть бути надруковані лише ті, що в їх говориться про ужаси війни й поступивсь їм дати 150-200 пісень, що будуть скромнішими навіть од

Библії. Окрім того я маюсь подати Посредникові три казочки з народних уст з імпонуючою моральлю, а саме: 1, Не одмолений гріх. 2, Не в силі бог, а в правді. 3, Іван Вірний. Але мені здається, що покладати велику надію на Черткова [52] не можна. Бо він писав мені в осени от-що: “не спочуваю змаганнєм українохвилів штучно підтримувати існуваннє наріччя, що в справжньому житті без перестанку і останній часом швидко нівечиться, ассімілюючись з общимъ русскимъ говором. Свідома мета життя спочувана мені, каже він далі, складається з можливо-більшого єднання, а не роз’єднання і одріжниння. Через те я спочуваю більш спробам установити одну спільну меже народну мову, ніж утримувати окремі місцеві наріччя”.

Недавно після моєї прозьби прислав мені племінник оповідання про сільську “аристократію”. Оповідається про учительок-хльорок, що провадять змосковщення і роспustство на селі. Оповідається і про одного парубка-селянина, що завдяки тим же учителькам і сам здав екзамен на вчителі, занехаяв батьківщину, силкувався оженитись на паняньці, але, не досягши мети, ссунувся з глузду. Цей матеръял я зобірав властиво задля Вас. На дозвіллі Ви можете с цього матеръялу утворити цікаву повість. Бракуючі в оповіданні риси домалював би Вам я. Сам я не берусь за цю справу, бо з мене такий белетрист як батіг с клоччя. Знаю добрe, що тепер ніколи Вам затіватися с повістями та я й сам ще не використав племінникового писання до цілий глотології [53]. Але буде ж нарешті і в Вас вільний час для белетристики. Вам тут буде полегкість у тім, що Вам доведеться не творити хвабулу повісти, а брати її зі справжнього життя.

Д[обродій] Перебеня мається зобразити “Україну в цифрах” [54]. Для цієї цілі я посилаю йому десятка з два статистичних книжок проти Вороніжчини.

Щиро поважаючий Вас прихильник
М.Дикарів

Січня 7, року 1893.

№5
М.Дикарів - Б.Грінченку

Катеринодар, 30 серпня 1894 р.

Високоповажаний Добродію!

Учора я знов одержав од Павла [55] нові відомості проти борисівського та тишанського громадського життя. По-за <як> ці нові відомості мають звязок з засланими Вам попереду, я через який час, переписавши, зашлю їх Вам. Дві Ваші книжечки я дістав, щиро дякую.

Вибачайте, що так мало пишу, не маю вільного часу.

Щиро прихильний до Вас

Крамар[енко] [56].

18 18/VIII 94.

Катеринодар.

№6
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 14 жовтня 1894 р.

Високоповажаний Добродію!

Вашого листа з 20/IX я дістав, а раніш і три метелики. Щиро Вам дякую за них.

На Ваш запит про продаж книжок тут, скажу що тут нема гуртового книгаря, що торгував власне народними книжками. Тутешні корзинщики беруть ці книжки з Армавіру (циї ж області) від Р.Ф.Уманцевої. Опроче добре торгує інтелігент цими ж книжками Лук'ян Мартинович Мельників [57] у Єйському (сий ж таки обасті). Уманцева вистача книжки на весь північний Кавказ. Хоч д[обродію] Мельникову вже й написано відціль про Ваші видання, але й Вам годилось би обернутись самим до його и до Уманцевої. Сам я перегодом зашлю Вам гроші на книжки для своїх кореспондентів, тепер же стративсь, купивши кілька примірників “Кобзаря”.

Сам я не белетрист, то й не можу, як той казав, клінців поганити, Вам же засилаю дві казки, що після переробки де-якої, можуть бути надруковані для народу. Тут звертаю Вашу увагу, що назва “Ни в силі Бог, а в правді” в зв’язку з змістом казки, на мою думку, показує, яка читанка требується народові. Мені здається, що можна було б видати цілу серію казочок повчаючого змісту с цию назвою.

Що ж до тишанського життя, то мені здається, що воно укупі з засланими матеріялами повинно показати як московський шашіль точе народне життя, і які відціль виникають обов’язки для українського інтелігента.

З рукописом не поспішайтесь. Ви мені звернете тільки Павлів автограф, мої ж копії можете залишити в себе.

Ще в мене до Вас уклінна прозьба. Казав мені якось п[ан] Данило, що хлоп’ята писали Вам якісь оповідання, раніше Вами написані, з Ваших слів. Чи не лишились у Вас ці хлоп’ячі автографи? Коли забереглись, то чи ж можна було Вам заслати мені їх пренаймні до якого часу. Вони мені здалися би для визначення місцевих говірок ... В цім разі чим білш “безграмотний” рукопись, тим краще для мене. Добр[одій] Хв[едір] Вовк поступивсь заслати мені такий рукопись з Парижу. Рукопис належить до Полтавщини.

З поводу розповсюжування книжок я буду ще писати до діда Перебенді. Ще раз дякую Вам за книжечки і міцно стискаю Вашу руку.

М. К[рамар]енко.

18 2/X 94.

№7
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 20 жовтня 1894 р.

Черниговъ
Губернская Земская управа
Его Высокоблагородие
Борису Дмитріевичу Гринченку
Вышлите мн'б с наложенным[ъ] платежом[ъ] 1 по 10 экземпляровъ
брошур[ъ]:

1. [“]Батько та дочка[“]. 2. [“]Підпал[“]. 3. [“]Робінзон[“]. Если
имhется “Дід Євмен”, то і этой брошюры 10 экземпляров[ъ] [58].

М.Крамар[енко].

18 8/X 94.

№8
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар, початок березня 1895 р.]

Високоповажний Добродію!

Оце Вам одповідь на Ваш лист з 1894. X.22. Правду Ви казали якось,
що ми з Вами дуже оригінально листуємось; але я сподіваюсь, що Ви не
будете мене обвиновачувати, коли дізнаєте, що й мені часом, як і Вам,
ніколи й носа висякати.

До Різдва я працював коло лінгвістики, бо сором мені, що не даю
нічого. Спершу узяв дуже скромне питання, підрізування язика дітям і
його причини; а далі так загруз в лінгвістичних нетрях, що й досі не
вилізу. Бажання дати що-небудь Галичині до роковин Батькових [59]
заставило мене дати хоч що-небудь до речінця [60]; почав я працювати
коло Різдвяних святок в ст. Павлівці Єйського oddілу, та й тут не вистиг.
Але чи так, чи сяк остання статя затого виготовлена, і скоро зашлеться,
куди треба. Після того приготую до друку духовні вірші, апокрифи та
“молитви” (замовляння), а тоді знов за лінгвістику приймусь. Праця моя
буде мати більш характер рецензії на працю Бодуена-де-Куртене [61]:
“Proba teorji alternacyj fonethycznysh”. Тут би мені стали в великій
пригоді автографи, що про них Ви прохали нагадати Вам. - Недавно
прислано мені з Вороніжчини двома моїми кореспондентами по
етногр[афичній] тетрадьці. Особливе цікаві оповідання космогонічного
змісту і про боротьбу доброго початку з лихим, як починався світ. - До
речі, повідомте, будте ласкаві, в якім стані справа з друкованням
етнографичної збірки, що про неї писали Ви; за для кого вона
призначається, чи для вчених, чи для народу. Питаю це тим, що я не
знаю куди притулити свої відомості з голодного та холерного часу, бо
більшість їх належить до Вороніжчини, а в Вороніжі їх не надрукують,

бо вони затого всі писані місцевою укр[айнською] говіркою. До того є відомості про царя з натяком, наче б то небіжчика-царя, що роздавав хліб, лічено анцихристом. Оповідається й про земських начальників, які апостолів анцихриста, котрий і сам буде з земських начальників, про замір митрополита отруїти царя, і т.и. Цікаво знати через яку цензуру переходят Ваші земські видання, і чи дуже вона строга.

Питали Ви мене, що я переклав з французького. Це мовляв, останнє слово науки в верстві антропофоніки [62]: Paul Passy, “Etude sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux”.

З Острога волинського д[обродій] Малинка [63] обіцяв заслати мені відомості після моєї програми. Досі я не був з ним знайомий, а заслав йому програму свою, яко етнографові через д[обродія] Янчука [64].

Останнім часом на Україні лунають оповідання з поводу мандрівки мишей. Оповідають про “мишачого бога”, чи “мишачого царя”, що жене кудись гурти мишей та пацюків. Чи не подейкують чого такого і у Вас?

Святкували ми роковини Т.Г.Шевченка в “військовому собранію”, зібралось чоловіка з 200. Як це вперше тут таке діво, то воно було б і гаразд, та один військовий старшина К[апунь]ко, “щирий черноморець” почав читати власні оповідання a la Раєвський [65] i tutti quanti [66]. І це чоловік, що перейшов науку в академії генерального штаба. Після первого ж оповідання я втік.

Пішіть, що поробляєте. Засилаю Вам копію з власноручного портрету Т[араса] Григоровича], подарованного їм в Сімбірську р[оку] 1858.III.3 управл[яющему] акцизними зборами Ареспу Хведоровичу Білокриченкові. Копія що знято вперше, можна діставати від фотографа з наложеною платнею. Защліть мені ще по 10 примірників Ваших видань, окрім [“Д]іда Євмена[“]. Він у мене є від автора.

Після запrosin до праці коло словаря д[обродій] Лисенко писав мені двічі, але проти словаря ні же, ні пів-же. Помагай Вам Боже, на все добре. Міцно стискаю й я Вашу руку.

Ваш М.Д.

№9
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар, середина березня 1895 р.]

Високоповажаний Добродію!

Засилаючи вам рукописи, я радію, что, хоч і не скоро, а виконав свій обовязок проти Вас. Та воно вийшло й краще, що я не поспішавсь, бо поки рукопис про учительок лежав, тим часом поспівали нові відомості, що можуть служити добрим матеріалом белетристові. Я не знаю, по якому планові Ви будете користуватись з моєго матеріялу, то може чого й не вистачив Вам.

Кажу так тим, що в мене велика сила матеріялу про сусідські і

сімейні відносини борисівців.

До того я й досі слабую на очі.

Будте ласкаві, подайте мені звістки, що Ви маєтесь зробить з моого материялу. Коли він піде в діло, не відмовте заслати мені 3-5 примірників Вашого твору.

Щиро прихильний до Вас

М.Крамарен[ко]

Р.8. Іванові Спілці [67] я теж заслав материял для оповідання. Рукопис Павла зверніть мені, коли минеться в йому потреба: він мені потрібний, яко лексичний материял.

Свого часу я заслав Вам етнографичну програму.

№10
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 11 квітня 1895 р.

Високоповажаний Добродію!

Вашого листа з III.10(22) я одібрів. За фотографію складаю Вам щиру подяку. Засилю і Вам дві своїх карточки, зняті в 8.III.1889 і 26.II.1894.

Коли б Ви згодились, я б Вам заслав за-для другого Вашого випуску етнографичного всю свою збірку пісень. Їх набереться над 200 номерів. До того мені хотілось би сюди ж втулити і духовні вірші, що з них де-які вже друковані у Чубинського в т[омі] III, 21,26 и 27 і т[омі] I, 164-181 [68], а також у Шейна в Зап[исках] Имп[ераторского] Русск[аго] Геогр[афического] Общ[ества], т[ом] V, 684-693 [69]. Моя збірка видає з себе переклад з українського на російське, тим то в ній в багатьох місцях постепегається брак рифмів. Друковати розуміється треба вірші без ніякої одміни. Де-які з цих віршів стали зовсім народними, напр[иклад]: “А кто-кто Николая любить”, “Нова радость стала” (в збірці Коцюбинського № 123 [70]) и т.д. До пісень я можу додати коротеньку передмову. Нових видань, що друкуєте зашліть по 10 примірників.

Тут прохали мене поспитати Вас, чи не давали б Ви на комісію своїх книжок у книгарню, що має завести тутешнє добробчинне товариство за поміччу “Посредника”. Сам “Посредник” дає кредит товариству на 100 карб[ованців] за особистою одвічальністю редактора “Куб[анскихъ] Обл[астныхъ] Вѣдом[остей]” Скидана. Товариство існує 30 літ і стоїть на твердім ґрунті. Про “Посредник” пишуть з Москви, що їм орудують: Чертков, Бирюков, Горбунов-Посадов; голова ж в сьому Лев Толстой [71]. Торговлю книжками тепер вони хотять постановити “на комерческу ногу”, бо с поміччу тих людей, котрі “спочувають справі, так мовити, платонично”, вони досі нічого не зробили. Своїм комісіонерам, “Посредник” дозволяє торгувати всякими книжками “корисного і морального змісту”.

Був у нас замір з поводу роковин Т.Г.Шевченка завести книжну

торговлю чи на комерческий штиб, чи інакше, але за цю справу взявся Аким Бидай і попсував її; замісто книжок ми повинні вистачати гроші за вечерю тих паній і панянок, що навзводи нагорожали нахабного Капунька оплесками за його безглузді і язіятськи дікі оповідання а ла Раєвський, Лучицький [72] і tutti quanti.

Тепер же, коли по тим примірникам, що Ви заслали мені, катеринодарці познаємілись з Вашими виданнями, мені кажуть, що цих примірників мало. Таким чином припадає нам починати знову с того, с чого раніш треба було, бо окрім Шевченка та Квітки [73] тут нічого не можна дістати по книгарнях.

Будте ласкаві, подайте мені відомості, які з Ваших попередніх творів, де і за яку ціну можна придбати.

Ще забув я Вас поспитати, чи будете Ви друковати ті з московських пісень, що присвоєні нашим людом і напів перероблені на український кшталт. Зразки їх Ви можете бачити в моїм “Ворон[ежскомъ] Этногр[афическомъ] Сборн[ике], стор[інки] 302-304. Треба Вам завважати, що такі пісні розповсюжені скрізь по Україні: тут я чув пісню: “Ни на што я ни вдяряла, як на ентой жовтой дом”, що вистачена мені з острогожського повіту; там же записана пісня про Мальвину, видану заміж за недвигу-старика, а сам я записав її в валуйськім повіті. Багато лунає по Україні і остроменицьких московських пісень, напр[иклад] про якогось славного втікача Ланцова. Записуючи такі пісні, я маю на меті показати, якою духововою пищею коштує нас москаль, і яка московська пища припадає до смаку нашему народові.

Розуміється, такі пісні не можуть подобатись тому “щирому українцеві”, котрий лічить, що ми з морального боку краще над всіх у світі, і що нам далі нікуди йти; але для чоловіка, що служе культурно-просвітній справі, ці гайдкі пісні будуть служити показчиком, з якого боку треба “зачепити руку”.

Бувайте здоровенькі!
Почуваю себе поки на силах.
Міцно стискаю вашу руку.
По вік щирий до Вас.

М.Дикарів

18 30/ІІІ 95

№11
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 27 серпня 1895 р.

Р[оку] 1895. серпня 15

Високоповажаний Добродію!

Я справді провинивсь перед Вами, довго не одповідаючи на Ваш лист. Через увесь цей час я потів над двома працями, котрі й досі не викінчиваю, а саме: 1, з укр[аїнської] нар[одньої] ботаніки, 2, про Миколу-угодника, яко “великого Бога”. Над обома працями припаде ще багато

зазнати мороки. Зараз я тільки збираю до купи потрібний матеріал, а потім почну його групувати.

Вашу фотографичну карточку я отримав і складаю Вам щиру подяку.

Книгарні, що про неї писав я раніше, ще й досі нема та й нема надій щоб скоро вона була заведена.

Надзвичайна літня спека та пропасниця так виснажили мене, що я нікак не можу присилити до якої небудь головної роботи, окрім механічної виборки матеріалів. Через те в мене цілий оберем листів, який сподівається черги.

Ваш рукопис “Згадка про дитячі літа” разом з цим звертаю Вам під заказною опаскою.

Ваші “Живі струни” нагадали мені потребу видати для народу повнішту збірку народних пісень виховуючого змісту: для цього багатий матеріал дають збірники Чубинського і Антоновича з Драгомановим [74]. Здається я писав Вам, що я “Посредникові” виготовив таку збірку, але де вона замарчилася - не відомо. Усі наші народні збірники пісень за для народу мають на меті дати матеріал, потрібний для співу, а через те прекрасні думи та баллади зстають зовсім невідомими читачеві. Горе, що нема часу зайвого, а то б я виготовив Вам такий збірник, користуючись із свого рукописного скарбу.

Бувайте здоровенькі.

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарів.

№12
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 8 листопада 1895 р.

18 27/X 95

Дорогий Добродію.

Етнографичний Збірник [75] я вже давно дістав і вже користувався їм для своїх робот. Сердечне Вам спасиби. Ви якось писали, що земство дасть спілникам в вистачанні матеріалів потрібне число примірників. Я вистачив таку дрібницю, що не став би Вам про се і нагадувати. Але треба пошанувати автора вистачених мною казок Павла. Коли у Вас знайдеться зайвий екземпляр, будте ласкаві, зашліть йому з написом: Обоянь Курської губ[ернії,] пошальонові Павлу Константиновичу Тарасевському.

Я роблю і роблю, мовляв, аж кура йде. Пишу велику статю “Великий Бог Микола”, або краще сказати переробляю її заново. На цих днях написав прихватком до “Записок ...” [76] коротко “Де-що про вербу, яко символ в укр[аїнській] пісні” [77].

Олександр Якович [Кониський] тепер курується в Алушті (дача Ге). Подав сумну вістку, що й Грушівський хворий; у вересні була

пропасниця, а тепер їде до Дрездену курувати нерви. Річ пагана: ці нерви доводять до божевілля.

Якось тут у нас шла балачка про Ваші видання: подано одним з толстовців, що найбільш і охатній читається в Геленджику Чорноморського округу Ваш “Робінзон”. Мені здається, що можна б переробити з науковими відомостями для народу Бічер-Стоу “Халупа дядька Хоми”⁷⁸. Розуміється це міг би краще виконати той, хто писав оригінальні белитристичні твори. Бо інакше може бути то, що сталося с “Тарасом Бульбою” “перелицьов[ан]им” Лободою.

От і про нашого приятеля Гордієнка [79] кажуть, що важко його читати, це я йому й сам казав. Горе, що йому зовсім не припадає поводитись з нашим народом.

З моєї легкої руки в тутешній безплатній попівській читальні охота до читання укр[айнської] книжки все збільшується. Є такі читачі, що питаютъ тільке укр[айнські] книжки. Та горе наше, що вибір дуже малий.

Проти торговлі книжками, справа стоять погано. Доброчинне товариство і досі не завело читальні і книгарні, і нема надії, що б скоро це сталося. Таким чином коли б узяли на себе комісіонерство з продажі Ваших книжок, то припало б віддавати їх не в одно місце, а в кілька місць, пренаймні три. Тут буде багато мороки, а час, борони Боже, як дорогий. Але чи так чи сяк, коли Ви б захотіли мати тут комісіонерство, я не одмовлюсь від цього. Я стараюсь розповсюжувати Ваші видання за поміччю часописи.

Вийшов т[ом] I “Етногр[афичного] Збірника”, вид[аного] Товариством ім. [Шевченка]. Там я надруковав “Різдвяні святки в ст[аниці] Павлівській” [80]. Получу оддруки - зашлю і Вам. Міцно стискаю Вашу руку.

М.Дикарів.

№13
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 24 грудня 1895 р.

Р[оку] 1895, грудня 12

Високоповажаний Добродію.

Примірники “Этн[ографическихъ] матер[ialovъ]” дістав: велике Вам спасибі.

Про Миколу пишу-пишу і кінця не бачу сьому писанню. Річ в тім, що найцікавіший матеріял тут дають колядки, з поводу котрих припадає сперечатись з Потебнею [81] і Веселовським [82], а задля цього припадає установити наперед деякі тези на язичеськім ґрунті. Бо вони студіювали колядку епизодично, з погляду модної “теорії позичання” [83], од котрої укр[айнській] науці ни холодно, ни тепло, бо власне укр[айнський] матеріял лежить облогом, не перестудійований як одно ціле. Зараз я установлю, що через усю укр[айнську] словесність виразно

переходе стала і однообразна система символів, котру не постерегли ні Потебня з Сумцовым [84], ні Веселовський. Далі підуть студії язичеських колядчаних мотивів, з яких повстали мотиви про Миколу (де-що тут уже написано), а на-сам-кінець зібрані мною легенди про Миколу; їх у мене десятків зо три. Янчук, спасибі йому, заслав друковані жерела, потрібні мені для роботи. Пишу для його “Этн[ографического] Обозр[еннія]”.

На другий запит про Б-ва [85] я не знаю, що Вам і сказати. Насамперед прошу Вас завсіди мати на увазі, що моє попереднє лихе життє зробило з мене пессимиста, таким я зостаюсь і при цінованні людей. Зо Львова, де Б. перебував два місяці, д[обродій] Вороний [86] писав сюди, що його там хвалить, як чоловіка цілком хорошого. Мені ж він зразу не подобався. Бувши приятелем Франка [87], у котрого він перебував, він з первого ж разу починає на всі боки м'яти усіх під гурт діячів Тов[ариства] ім[ени] Шевч[енка], починаючи з Барвінського. Не знаючи мене, він зразу ж дає мені пораду: “Не давайте нічого до “Зап[исок,]” ні стрічки, бо “новоеристи” [88] не варті того, а давайте усі свої роботи Франкові”. Що я повинен почувати тут, сами зрозумієте.

Друга річ, що не подобалась мені в Б-ві - він, не соромлячись, становить собі в заслугу “родинну московську нахабність” свого батька-москаля. З недавніх зносин я переконався, що справді сеї “московської нахабності” йому не припадає ні в кого позичати. Більш над усе обурює мене його нахабне підлещуваннє, котрим він силкується догодити мені.

Що до торговлі книжками, він не мав грошей, і з нею не знайомий, а тільки хоче робити проби, як-що дозволе адміністрація, бо за ним водяться гріхи, за котрі його з прозьби россійського агента викинуто за межі Австрії, а по сім боці трушенено. Насамкінець, мені з голови не йде його циганське життє: два місяці в Львові, рік в Владикавказі, з серпня тут, а де завтра буде - святий знає. У кожнім разі пишучи про комісіонерство, я не мав його на увазі.

Вшановати М[арка] Л[уки]ча я згоден [89], коли шана ся виражатиметься в якім добром ділі, бо я вважаю М[арка] Л[укича] своїм хрещеним батьком, котрий рівно за 10 років до сього викликав мене до духового життя [90].

До Вашого другого випуску пришлю де-що.

Ваш М.Дикарів.

№14
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар, січень 1896 р.]

Високоповажаний Добродію Борисе Дмитровичу!

Зводячи рахунки книжної торговлі в Катеринодарі за той рік ми повинні признати його невдатним. Затого половина засланих вами книжок лежать непроданими, і книгарі знов потвержають, що

найбільший попит книжок припадає на той час, коли про їх що друкується в часописі. Зі [...] уваги на такий стан справи, я намислив постановити торговлю інакше: буду давати менший % книгарям, а на решту %% закупити ріжок часописи на 50 разів і друковати оголошене двічі на тиждень. Наші “щирі” катеринодарці з осени балакають про заведеніє книжного складу при доброчиннім товаристві та й досі ніяк не дійдуть до кінця.

Засилаю Вам гроші [91] за 2 пр[имірники] №1 - 10 к[опійок]; 4 пр[имірники] №2 - 12 к[опійок]; 2 пр[имірники] №3 - 20 к[опійок]; 4 пр[имірники] №4 - 48 к[опійок]; 3 пр[имірники] №5 - 9 к[опійок]; 1 пр[имірник] №6 - 5 к[опійок]; 4 пр[имірники] №7 - 56 к[опійок]; 2 пр[имірники] №8 - 6 к[опійок]; 6 пр[имірників] №11 - 30 к[опійок]; 10 примірників] №12 - 1 р[убль] 50 к[опійок]; 4 пр[имірники] №13 - 40 к[опійок]; 4 пр[имірники] №14 - 20 [копійок]; 1 пр[имірник] №13 - 15 к[опійок]; 1 пр[имірник] №15 - 4 к[опійки]; 4 пр[имірники] №16 - 28 к[опійок]; 4 пр[имірники] №14 - 24 [копійки]; 4 пр[имірники] №18 - 20 [копійок]; 1 пр[имірник] №19 - 5 [копійок]; 3 пр[имірники] №20 - 15 коп[ійок]; 4 пр[имірники] - №21 - 12 к[опійок]; 4 пр[имірники] №22 - 12 к[опійок]; 3 пр[имірники] №23 - 18 к[опійок]; 3 пр[имірники] №24 - 36 к[опійок] I пр[имірник] №1 - 50 к[опійок]; 2 пр[имірники] №4 - 1 р[убль] 10 к[опійок]; разом 4 ц 95 [копійок]+ 1 [рубль] 60 [копійок]; скидка 2 [рубля] 38 [копійок] + 40 [копійок], засилаю 4 [рубля] 77 [копійок].

Хочу дати на комісію ще одному книгареві, то ж зашліть, будьте ласкаві всіх видань по 5 примірн[иків]; і окрім того №10 - 10 пр[имірників], №11 – 10 пр[имірників] №12 - 10 пр[имірників]; №13 - 5 пр[имірників]; №16-5 пр[имірників]; №№ 25, 26 по 10 пр[имірників]; №4 (оповідання) 6 x 35 і 4 x 75.

Повідомте, в якім стані друкованнє Ваші пісні: я нетерпляче жду їх видання.

Що до мене, я заслав до “Этногр[афического] Обозрѣнія” початок студій під загол[овком]: “Заметки по історії народной ботаники”. На початок я перестудіював етнографію маку.

До етногр[афичного] сбірника, видаваного куратором Кавказського учебного округу, теж заслав “Апокрифи (російські), собранные въ Кубанской области” [92] з поважною передмовою. Після того поклав, відкинувши всякі студії, взялись до друкованнє своїх матеріалів, зібраних з 1892 р[оку]. Попереду я мавсь видавати на початку “Дитяче життє”, але тут є де-які огріхи, котрі треба полатати, а замісто того тепер я готову “Народний календарь” [93]. Вже 320 сторін in quarto [94] переписав - це календарь однії Борисівської волости, що на Валуйщині, - та ще мабуть набереться клаптів з різних місцевостей сторін на 200, та й складеться чималий том.

Я забув, чи я заслав Вам торік копію [з] портрет[у] Шевченка голеного і без шапки [95].

№15
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 18 лютого 1896 р.

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам подарунком кільки останніх своїх книжечок, а потім кільки книжок на продаж, а саме:

- 1."Чорноморці у неволі" - 10 прим. - 30 коп[ійок]
2. Грінченко "Байки" - 10 прим. - 90 [копійок]
3. Чайченко "Робінзон" - 100 - 5 р[ублів]

Усі ці книжки треба продати за шість рублів 20 коп[ійок].

"Робінзона" так багато посилаю тим, що Ви казали мов би то його у Вас дуже купують. Дуже дорого коштує до Вас пересилка.

Ще друкую дві народні книжки. Скоро видрукую, - пришлю.

Другий том "Этн[ографическихъ] мат[ериаловъ]" уже почав друкувати. Коли маєте що прислати, то присилайте, спасибі Вам, не гаючись.

Дякую за відомості про Б[ілиловського].

Не знаю ще, що буде з моїми виданнями. У нас нова "управа"... Усі сподіваються, що ся "нова" нарешті послухається адміністрації і повишкає геть де-кого з них, що декому не до вподоби. До таких можу належати й я. Що я тоді робитиму з виданнями - не відаю. Їх у мене лежать десятки тисяч і продаються вони не швидко, а як доведеться переїздити ...

Як Ваші роботи й Ваше здоровля? Що у Вас доброго чути? Поки бувайте здорові! Дуже ніколи.

Ваш Б.Грінченко

1896.II.6.(18). С Чернігова.

№16
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 19 лютого 1896 р.

Високоповажаний Добродію

Оце зараз одіслав до Вас пакунок. У пакункові казав, що ["]Робінзона["] можна придбати за 5 р[ублів]. Це помилка: пересилка так дорого коштує, що я свого не верну с такою ціною. Треба ["]Робінзона["] продати за шість рублів, а всі книжки за 7 р[ублів] 20 коп[ійок].

Послав я Вам книжки згадуючи Ваш дозвіл удаватися до Вас і з такими справами.

Стискаю вашу руку.

Ваш Б.Грінченко

1896.II.7.

№17
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 1 березня 1896 р.

Дорогий Добродію!

Обидва Ваші листи я одержав, але справи з книжками ще не влаштував. За слів же базарного москаля-лубошника знаю, що Ваші книжки будуть тут новими, і їх “треба уводити у моду”, і чимало часу перейде, поки вони стануть “ходовими”.

Засилаю Вам де-що до Вашого етнографичного збірника. Ваша звістка про нову земську управу дуже засмутила мене.

З січня я, спинивши свою рядову роботу про Миколу угодника, виготовив матеріали Вам і Товариству імені Шевченка, замісто порожнього поздоровляння з поводу роковин Т[араса] Г[ригоровича]. Товариству я даю 38 тутешніх казок с паралелями, увагами і показчиком предметів і мотивів [96].

Що до Миколи, я спинився на добрих і злих або чорних днях і хвилинах. Проти цього я маю добрий власний матеріял вистачений мені Павлом Тарасевським. Студіюю неділю і власне забутки со[н]яшніх свят, прив'язаних до неділі. Тут мені цікаво б знати від Вас та Ваших знайомих чи не траплялося кому чути в укр[аїнських] піснях або в інших разах про Сабинського со[н]яшного бога Авреля або Авзеля. Ще про його співають у нас, на Україні, я знаю ще від свого школьного часу на кінці 60-х років, і р[оку] 1892 я дістав звістку, що сей Аврель і досі є. Пошукайте його на Чернігівщині! Шукати його треба по веснянках, особливе при завиванні вінків і в грі “козла водити”, з меншою певністю на успіх в весільних піснях.

Давно вже я заслав Вам опис пригод Вашого парубка, під опаскою, з написом “діловыя бумаги”, але од Вас не маю звістки, чи дойшов до Вас рукопис чи ні.

Ви мабуть уже знаєте, що спинивсь “Народ” з “Життєм і словом” [97]. З прозьби М.С.Грушівського Франка прийнято в члени Тов[ариства] ім[ені] Шевченка. Барвінський кається що вчинив “угоду” з поляками, котрі його обдурили. Тепер він хоче злучитись з радікалами. Попи - новоєристи пристають на се з умовою, щоб радикали не чіпали піро так, як досі. Хочуть будувати свій дім.

Бувайте здорові!

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарів.

P[оку] 1896 лютого 18.

P.S. Чи знаєте часом, де можна придбати за гроші Драгоманова “Малорусск[ія] нар[одныя] преданія” [98]: шукаю-шукаю і ніяк не можу знайти.

№18
Б.Грінченко - М.Дикареву

[Чернігів, весна 1896 р.]

Високоповажаний Добродію!

Дякую Вам щиро за Ваші портрети!

Позавчора послав вам бандеролею на зразок дві нові книжечки, а тепер посилаю їх, як просите по 10 пр[имірників]. (Страшно дорого коштує до Вас почта!).

Ось рахунок:

“Вірна пара” - 10 по 8 к[опійок] - 80 к[опійок]

“Кум -хан” - 10 - 3 - 30.

Усього - 110 к[опійок].

Скинувши 50% - 55 к[опійок]. Пакування - 5 к[опійок].

А щобуде більше - то вже за почути.

Конче треба завести нам українську книгарню, та ще й не одну. От як би Ви справді зробили се! А поки те зробиться, дозвольте порадити Вам виписувати побільше примірників книжок: тоді Вам дешевше ставатиме бо ж, - кажу, - почта дуже дорога.

“Посредникові” я залюбки книжки даватиму, коли тільки Ви ручитиметеся за ту людину, якій треба давати. А то ж я нікого там не знаю.

Мої книжки* видавали: Панчешниковъ (“Думи про Турецьку неволю та про Самійла Кішку” - ц[іна] 15 к[опійок]) (тепер сього книгаря нема), Гомолинський (“Під сільською стріхою” - 15 к[опійок], “З загадок про дитячі літа” - 20 к[опійок], “Без хліба” - 10 к[опійок], “Сестриця Галля” - 5 к[опійок], “Брат і сестра” - 10 к[опійок], “Довгоязика Хвеська” - 10 к[опійок], “Івась Удовиченко” - 5 к[опійок], “Царівна-жаба” - 10 к[опійок], “Вовче лихо” - 5 к[опійок], “Казки й оповідання” - 15 к[опійок], “У неволі” - 10 к[опійок], “Веселий оповідач” - 20 к[опійок]), Йогансонъ (“Скарб” - 5 к[опійок], “Дівка-чорнобрівка” - 5 к[опійок], “Яйце-райце” - 5 к[опійок], “Олексій Попович” etc. - 5 к[опійок], “Як лінивих учити та розум купувати” - 5 к[опійок], “Верба та зірка” - 5 к[опійок],) Наголкинъ (“Нелюб”) - 5 к[опійок], “Каторжна” - 5 к[опійок]) (Все це київські книгарі), Михайловъ, харківський книгар (“Про грім та блискавку” - 5 к[опійок], “Дума про княгиню-кобзаря” - 10 к[опійок]), Е.А.Губанов - московський (“Веселий оповідач” - 30 к[опійок], “Олеся” - “Украка” - “Грицько” - 10 к[опійок], “Серед крижаного моря”, “Колоски” - (20 к[опійок]), перше видання “Серед криж[аного] моря (15 к[опійок]), “Проліски” (ціна?) видано у в Одесі, але до кого вдаватися, не знаю - попитайте у М.Х.Комарова [99].

Списав, що згадалося - може що й проминув, то вибачайте. У мене цих усіх книжок нема зовсім.

Тепер друкую Шевченкову “Катерину”, оповідання А.Т[енісона] “Добра душа”** і не народне видання - свої вірші. “Катерина” коштуватиме мабуть 3 коп[ійки], “Добра душа” - 5 к[опійок], мої “Пісні

та думи” (чимала книжка) - 50 к[опійок].*** Напишіть чи прислати Вам цих книжок і по скільки.

**Власного складання чи переробки, переклади й народні чи інші твори моїм заходом через цензуру проведені й зредактовані.*

** *Добра річ дуже.*

****Скидатиметься 25% і пересилка моїм коштом.*

№19

М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 9 червня 1896 р.

28.V.[18]96

Вельми Шановний

Борисе Дмитровичу!

Получивши Ваші книжки, я не хотів їх тулити на панську книгарню, бо мені хотілось, щоб вони пішли до народу. Тим часом почалась балачка в місцевий недільній школі доброчинного Товариства про заведение свого книжного складу. Учителі школи гадали, що де хто з іх же учнів буде й продавати книжки по базарах, носячи їх туди в базарні дні. Насамкінець загальний збір товариства поклав дати на се 300 карб[ованців]. Здавалось би, що ціль <...>, а вийшло навпаки. До нового виділу Товариству не війшов жоден учитель недільної школи, а ті що війшли, байдужі до неї, - так і замерзла ся справа. Припало мені залишити неістнуючий с[к]лад і віддати книжки на комісію букинистові-москалеві. Шкода, що я раніш сього не зробив, бо тепер, через польові роботи, торговля в місті зменшується.

І до того починати припало при лихих обставинах. Москаль книгарь каже, що Ваша книжка взагалі не дорога, але ще не відома на тутешнім ринку: до неї треба попереду купця призвичаювати. А для цього треба мати більший вибір. Але про се будемо балакати в<осени>.

Тепер я метушуся збираючи народні балачки з поводу коронацій, одбірання від панів землі і т.и. Дещо вже зібрали.

В т[омі] II “Етногр[афичного] Збірн[ика]” друкуються мої “Чорноморські казки й анекдоти”; і скоро скінчиться.

З своїм Миколою-Угодником я цілком загруз і поклав поділити свою роботу на частини і друковати частинами, якби самостійними. Зараз студіюю символику неба, та й з сього неба не знаю коли злізу. До речі поспитаю Вас, чи не траплялось Вам, або Вашим знайомим чути, щоб білі облаки літом звали вівцями. Таку назву я чув, бувши малим хлопцем, і один тільки раз. Коли чули, будте ласкаві, повідомте.

Пішіть як Вам ведеться при новий управі. Чи друкуєте другий вип[уск] своїх етногр[афичних] матеріялів?

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарів

Здається, в січні, чи в лютому я заслав вам листа з етнографичними матеріялами, і не маю од Вас досі одповіди.

М.Д.

№20
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 9 вересня 1896 р.

Високоповажаний Добродію!

Відписую на два Ваші листи.

Спершу про етнографичні матеріали. Що можна було - я взяв до своєї збірки. Не міг же я надрукувати "Глузування чорноморців з салдатів", "Молитви" та "Лайки". Перші дві речі я дозволив поки в себе зоставити - може я могтиму видруковати їх далі, а "Лайки" вертаю. У нас, бачите, дві цензурі: одна, дуже причеплива, місцева, а друга - загальна*. Через те доводиться не друкувати часом і дуже доброго матеріалу, бо він може здатися "нечензурним". Що ж до "Лайок", то в нашому "З [омському] Сборнику" нема ніякої надії їх надрукувати: їх з самого ж першу викине редакто-предсідатель управи. На при кінці дякую Вам дуже за все, що прислали.

Посилаю вам Вашу частку - три примірники книги (додатку до "Земськ[ого] Сборника" №VI).

Цей том, як бачите, я додрукував. А що буде далі - не відаю. Третій том (пісні - у мене їх багато) думаю складати, а чи друкуватиму - не знаю.

Про бога Авреля та Авзеля я ніколи від народу не чув - ні в оповіданні, ні в пісні.

Рукопис моого парубка до мене дійшов.

Де можна придбати "Малор[усскія] нар[одныя] пред[анія]" - не знаю. Хоча ні, - знаю: у Корейво в Київї [100], але ж аж за 15 руб!! (Це з рік чи 2 було, як я бачив сю книгу в його).

Щоб хмарки білі звалися вівцями - не чув. Посилаю Вам нові свої видання. Друкую ще одну книжку. А як стойть справа з тими книжками, що я Вам послав? Посилаю кільки своїх оповісток - чи не могли б Ви поширити їх. Дякував би! Та ще ось що: напишіть, спасибі Вам, адреси всіх яких знаєте, книгарень у Чорноморії, (у Катеринодарі й по інших містах) - я хочу послати їм оповістки.

Другий том етнографії лежить тепер у загальній цензурі.

Я вибрав 51 казку народню з друкованих (до читання) і подав до цензури. Заборонено. Жалівся міністрові - те ж. Тепер пожалівся в сенат. Заборонила мені цензура мою комедію "Дядькови примхи" (= "Нахмарило") - і до вистав, і до друку.

Щиро прихильний до Вас Б.Грінченко.

1896.VI.28. З Чернігова.

*Я, звісно, вже не згадую про третю, чи - краще - найпершу: редакційну (предс[ид]атель г[убернскій] земск[ой] упр[авы]) - треба з цим рахуватися.

№21
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 29 жовтня 1896 р.

17.X.[18]96

Дорогий Добродію!

Пакунок з книгами дістав і сердечно дякую. Довго не відповідав вам тим, що після переїзду на нову квартиру я перекуйовдив усі свої манатки, і ніяк не можу знайти Вашого останнього листа. Тож вибачайте, коли не потраплю докладно відповісти Вам.

З 10 серпня до 13 вересня я перебував у Новомосковську, у своєї родички, і через увесь час за поміччу сеї родички переписував свою статю з поводу коронаційних загадок цього року про відbermanня від панів та від козаків землі. Бо я поклав собі пильно прислухатись та придивлятись до сучасного духового життя народу. Таким чином свого часу були зібрані мною відомости [:] 1, з поводу халери і голоду [;]2, про чудо святого Миколи (торік), і 3, про коронаційні загадки і про коронацію взагалі.

Тепер я загадав своїм кореспондентам записувати все, що буде балакатись з поводу одноденної статистичної переписи. Я цілком певний, що в народі що-року лунають нові чутки, котрі захоплюють великі райони. Сі саме чутки я й стараюсь не проминути. І про Вашого нового святого мабуть ще багато балакають: зверніть на се увагу.

Ваш 2й випуск "Матеріалов" дуже цікавий [101], і я з первого ж дняскористав його. За-для багатьох казок в мене маються варианти. Як Ви маєте видати далі пісні, зверну Вашу увагу на таку річ. На стороні 305 під №4 Ви в приказки помістили колискову пісню: "Курка скакала" і т.д. Ся пісня цікава тим, що її, оскільки мені відомо, ще не було в нашій етнографічній літературі, але вона р[оку] 1892 (здається тоді) була поміщена в "Этногр[афическомъ] Обозр[ѣніи]" в білоруській відміні. Я маю, чи два чи три варианти її. Вона починається так:

"Летів шпак-шпак. Через попів мак-мак, Та й сів на воротях, В червоних чоботях. Сусіди почули" і т.д.

В моїх казках прохопилися помилки: в № 245 зам[істо] "подобный черепомъ" треба: "подобный черепаси"; в № 246: зам[істо]: "три горбы коросты", треба :"три гарби коросты".

Не гаразд Ви зробили, що не показали, хто вистачив мені записи, бо, раз, мені припадає одповідати за чужі записи, і друге, мої кореспонденти можуть подумати, що я навмисне ховаю їх імена.

В другім томі "Етногр[афичного] Збірн[ика]" уже надруковані мої "Чорноморські казки й анекдоти. Третій том уже буде редактувати Хведір Вовк, повернувшись збірник в етнологичний [102].

За що братись далі я й сам не знаю, бо у мене лежить стаття про забутки греко-паганського, перевагом пекельного культу, в світогляді нашого народу, але її треба переробити й виповнити новими

відомостями. Се буде той ґрунт, на якім будуть опісля будоватись виводи що до Миколи-угодника, котрий, разом з Богородицею, буде ідентичним з бабою-Ягою. Потім треба було-б мерщій надруковати коронаційні байки. Кореспондентам я розіслав власну програму про народне акушерство і дитяче жите: від двох кореспондентів сподіваюсь мати докладні відомості. Про Миколу теж не забиваю, і потроху збільшу програму за-для збірання про його відомостей.

Про Ваші книжки скажу от-що. Я вже писав Вам, що доручив їх продавати (по 10 примірників) москалеві-букинистові, що має книгарню на базарі. Мені бажалось, щоб книжка пішла до народу, а не до панів. Після приїзду з Новомосковського я довідався до москаля, і дізнав, що він продав лише чотири книжечки. Вияснити се можна двома причинами: раз, що москаль має невеликі гроші, і через те не має в себе клієнтів-”корзинщиків”, а друге [-] невміння показати книжку так, щоб вона зацікавила купця. Oprіч того Ейський освічений книгарь казав мені, що ”корзинщики” не люблять брати ті книжки, котрі дають зиску менше 30-50%. Але самому сьому книгареві (Мельникову), належить честь, що він привчив ”корзинщиків” брати у себе добру книжку, замість губанівського і іншого сміття. Часто-густо він рекомендує хороші книжки в ”Облас[т]них відомостях”. До української книжки він стосується прихильно, бо сам українець-подолянин, але не сподівається, щоб у їх в Ейську можна було продати більш 10 примірників кожної книжки через рік. Він мався виписувати ваші видання.

Літом приходив до мене з Майкопу земляк Петро Сергієвич Плугатирь. Він 10 років торгував народними книжками, і тепер ще має право торгувати, то й зондував ґрунт, і поклав, що широко постановити тут, в Катеринодарі торговлю укр[айнськими] книжками, зараз не можна. Майкоп же місто московське, і там мала надія знайти купців на нашу книжку. В листі з 12 жовтня він пише мені:

”Подружи мене, братіку, спасибі tobі, з Чайченком [103], дуже мині цього бажається: все таки чоловік наш і дуже посвічений”. Лихо, що сам він не має освіти, а з його був би добрий письменник. Перша його стаття, надрукована в Кубан[скіхъ] Об[ластныхъ] Въдом[остяхъ] про майкопську бібліотеку зробила сенсацію: всі питали: ”хто се такий Плугатирь? Не може бути, щоб селянин неосвічений міг так добре писати”. Взагалі треба сказати, що Плугатирь має поривання до вищого духового життя.

Недавно я дав на комисію Ваші книжки, по 10 примірників, ще в дві панських книгарні. Один з книгарів сих признає, що Ваша книжка дешева проти інших українських.

З Вашої прозьби подаю список книгарів.

1. Петро Фаддієвич Галладжіанц. Катеринодар, Красна вулиця.
2. М.А.Сухов. Катеринодар, проти реального училища, д[ім] Родіонової.

3. Ф.Т.Марнєв. Катеринодар, Красна вул[иця], д[ім] Слесаревського.

4. Ф.Т.Марнєв. Сел[ище] Армавір Лабинського oddілу (село перевагом вірменське), “Большая” вул[иця]. Він вистачає “корзинщикам” лубошні видання.

5. Лук'ян Мартинович Мельников. Гор[од] Ейськ.

З Ваших книжок я 25 примірників] “Робінзона” розіслав своїм кореспондентам. Гроши 1 р[убль] 50 к[опійок] засилаю разом з сими почтовими марками.

Коли буде воля Ваша, пришліть на комісію по 20 примір[ників] усіх Ваших видань, окрім “Робінзона”. Деякі я знов розішлю своїм кореспондентам, а гроші сплачу Вам. Просять “чудних” книжок. Коли маєте “Байки” Глібова [104], зашліть хоч з наложеною платнею 10 прим[ірників].

Сьогодні був у Галладжіанца; за тиждень він продав два прим[ірники] “Робінзона”. Просе на комісію останні Ваші видання.

Цілком прихильний до Вас

М.Дикарів

№22

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 25 червня 1897 р.

Високоповажаний Земляче!

Відібрав Ваші “Царські загадки” [105] і щиро за їх дякую.

Дуже жалкую, що трапилося у Ваших записах у другому томові “Этн[ографическихъ] матер[иаловъ]”. Я таки погано читаю Ваше писання, а складачи ще гірше. Пам’ятаю, що я сам трохи дивувався, що воно за “подобний черепом”, але ж нічого іншого не міг прочитати, то так і надруковано. А що я не підписав, хто подав Вам записи, то се вже Ви винні, бо не попідписували сами цього, а я ж не знав.

Третій том етнографичних матеріалів (пісні) і досі не виготовав: то те, то се на перешкоді.

Не згадаю вже тепер, яких саме своїх виданнів Вам ще не посылав. Посилаю тепер з №17-го. Коли яких ще не маєте, то напишіть.

За гроші, що за книжки прислали (1 р[убль] 50 к[опійок]), спасибі.

Не посылав Вам книжок на комісію, бо страшно дорого коштує до Вас пересилати по пошті. Як би багато, то можна б залізницю. Посилаю одначе тепер по 10 штук №№ 13-22. Скинути (через дорогу пересилку) можу на їх тільки 25%.

А ті книжки, що у Вас були, ще не попродали Ви?

Дякую Вам за адреси книгарів.

Опріche оцих книжок надрукував іще “Орлеанську дівчину” та томик своїх оповіданнів (“Хатка в балці”, “Сама, зовсім сама”, “Серед

чужих людей”, “Хата”, “Павло Хлібороб”, “Дрібнички”), але нема ще білета з цензурою.

Хочу Вас про щось прохати, Добродію. Цензура почала забороняти рукописи, що від мене йдуть. Чи не могли б Ви посодити мені в цій справі? Я прислав би Вам рукописа, а Ви б його від себе подали до цензури. Можна?

Д[обродій] Плугатир до мене писав, а я йому відписав, та на тому й стало. Дуже добре було б, коли б він почав книжки носити. Таких людей саме тепер треба в цій справі.

Що тепер поробляєте і що доброго чутъ? Ваших “Ц[арських] загадок” ще не читав, - щось дуже цікаве має бути.

Поки бувайте здорові та не ремствуйте, що довго не відписував, бо й з Вами се буває.

Щирий до Вас Б.Грінченко.

1897. VI. 13. З Чернігова.

№23
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 1-2 серпня 1897 р.

18 20/VII 97

Високоповажаний Борисе Дмитровичу!

Вибачайте, що лиш тепер пишу одповідь на Ваш остатній лист. У нас через цілий місяць була така спека, що просто не було охоти писати навіть дрібницю. Почну давати Вам справу про продажу книжок. “Робінзона” я собі забрав екземпл[ярів] з 30, а останні, за виємкою 15 примір[ників] продані. “Чорноморці у неволі” і “Байки” були на базарі у лубошника, і він продав їх по 5 примірників. Після такої сумної проби, я забрав решту і передав Галладжіянцеві, що має книгарню на головній вулиці. Що до Галладжіанця, він, бувши вірменським патріотом і лібералом, вороже поводиться до української літератури. З поводу передачі останніх він здивувався, що цензура дозоляє друкувати укр[аїнські] книжки. Але чи так чи сяк, у його найбільша книжна торговля, і обминати його не можна. Після передачі книжок до книгарень, я звичайно друкую в часописі про се оповіщення, і прикащик Гал[ладжіан]ца казав мені, що сі оповіщення добре помагають справі. З останніх книжок я по 3 примірн[ики] передав Сухову, а решту Гал[ладжіанце]ві, у котрого де-які №№ уже розпродані. У його ж иноді питаютъ “Байки Глібова”, то чи не був би ласкавий видавець їх заслати на комісію, разом з Вашими, коли Вам трапиться засилати. Сюди передався з Ейського д[обродій] Мельників, що його жінка торгує книжками. Він редактує урядову часопись. Скоро переїде сюди і жінка торгувати, тоді можна буде скоріше розвити торговлю власне українськими] книжками.

Окрім засланих остатнього разу книжок інших Ваших чернигівських видань у мене нема, бо їх у мене поростягано.

Рукописи ваші я можу засилати до цензури, але будьте ласкаві, разом з рукописами Ви засилайте виготовлену і просьбу до цензури.

Плугатирь, спродаючи свою будівлю, може відомому Вам д[обродієві] Байздренкові, ветеринарові, торгує таранею. Оскільки я міг постерегти, людина він честолюбива, і ему знаємість з українськими] письменниками потрібна лише для того, щоб вихвалитись перед приятелями. Вчора, зо слів Байздренка мені пораджено стерегтись його, яко експлоататора.

Д[обродій] Хв[едір] Вовк повідомив мене, що пише якусь дисертацію [106]. Сим літом я перечитав його уславлену працю: *Rites et usages nuptiaux en Ukraine* [107]. Робота ґрунтовна і вельми цікава, мимо де яких огріхів, напр[иклад] ідентифікації старшого дружка з старшим боярином, котрих він зве одним іменем *garcon d'honnerur*.

Сим літом я чинив досліди в верстві дитячого життя і особливі дитячої психології, користуючись з програми Географичного Товариства до досліди психології дикарів [108]. Зібрали я цілком нові і вельми цікаві відомості. З сих відомостей знати, напр[иклад], що Бозя не має ніг і їде на місяці і на сонці, нашкодить-нашкодить собі сахарьку та й п'є з сахарьком чайок і хлібця прикусує. Бозя схожа на свиню, і спить на кроваті з <кумою>...

У малих дітей є улюблена число, котре прикладається до кожної кількості предметів, напр[иклад]: “Дядя Фаня! Багато у Вас книжок у Катеринодарі? -Багато! - Шість? - Більше! - Сто? - Більше! Два мільйони? (6, 100, 2.000.000 -улюблени числа)... А багато грошей як два мілійони - Більш ніж сто, ніж навіть тисячі! - А так буде багато як от-сей дуб!” Другий (2л[ітній]) хлопець лічив: “Три дірки (улюблена число): і ось, і ось, і ось, і ось!”

Разом з сим я звів до купи усі відомости про дітей, які були у мене порозкидані по різних тетрадях і клаптях. Поки що, я поробив такі рубрики: 1) “жіноча рахоба” і викохування дитини; 2) приміти, і забобони проти дітей; 3) приспіви до колиски; 4) дитячі пісні; 5) забавляння дітей; 6) забавки; 7) перша дитяча мова; 8) дражнінки; 9) дитячий гумор; 10) діти і природа; 11) духове виховання дитини; 12) дитяча психологія; 13) дитячі ігри; 14) звичаї і обряди; 15) дитячий календар, і 16) різдвяні рації. За порадою д[обродія] Вовка я тут старався відокремлювати антропологічні відомости і фольклор.

Ваш рукопис з Бахмутського повіту п[ід] т[итулом] “Згадка про дитячі літа”, цілком переписаний мною свого часу, також був би вельми цікавим матеріялом до дитячої психології: то чи не були б Ви ласкаві дозволити мені надруковати цілком разом з моїми матеріялами?

Коли дозволите, то будте ласкаві подайте, скільки було годів авторові, як він писав свою житієпись, з якого він села.

Та ще одна прозьба до Вас, чи нема у Вас записаних дитячих слів, бо у мене дуже мало їх.

Почав я писати коротеньку розправу п[ід] заголовком]: “Прикладанне антропологичної теорії до лінгвистичних питань”. Пишу перевагом на підставі українського материялу і сподіваюся дати чимало нового і цікавого в верстві української мови.

Окружний інспектор Кавказького учебного округу Лопатинський запрошує мене узяти участь в редактованому їм виданні: “Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа”.

Тут шукають природознавця викладати природознавство в місцевій воєнно-дослідницькій школі. Програма не дуже широка. Платня 900 карб[ованців] на рік. Чи нема кого у Вас охочого на сю посаду. Просьбу треба засилати на ім'я: Начальника Кубанської області і Наказного Отамана. Маючи приклади зрадливості тутешніх урядників, починаючи, з їх голови, перестерегаю, що їхати можна лише в тим разі, коли дадуть певну відповідь про залічення на посаду і на певну платню: часто виписують на одну посаду кілька осіб, бажаючи таким чином побільшити число інтеллігентів.

21.VII.94. Вчора я заходив до Галладжіянця і дізнав, що “Чорноморці у неволі” розпродані, “Байок” зсталось 2 примірники (з 5), “Кобзарськихъ думъ” -теж 2, “Неймовірного” [-] 3, стільки ж “Правд[ивого] слов[а]”, “<Стевенс.>”, “Добр[ої] порад[и]” але “Чуми” - продано 1 прим[ірник], “Кринички” - ні одного. Просяєть заслати ще “Кобзарських дум”. У Сухова я не був. Добре було, як би Ви заслали і перші 11 №№. Але приладновуйте так, щоб книжки прийшли до з’їзду учнів: тоді можно буде ще раз зробити оповіщення в часописі, і книжки будуть куповатись учнями і їх батьками. Тепер глуха пора.

Щоб не плутати рахунків, засилаю Вам за перві книжки 4р[ублі] 70 коп[ійок].

Прості козаки питаютъ “Сиру кобилу”.

№24
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 6 жовтня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Аж бачите, коли посилаю Вам книжки й оповідаю!

Спасибі за прислані гроші (4 р[ублі] 70 к[опійок]). Слухаючися Вашого наказу посилаю Вам тепер Одд[іл] 1 №№ 1-23 всіх по 10 примірників (“Неймовірного” 5 по 10 к[опійок], а 5 по 15 к[опійок]), (“Дум” 5 по 15 к[опійок], а 5 по 5 к[опійок]), № 24-го - 10 пр[имірників], “Пісень та дум” - 10 пр[имірників], “Хатки в балці” по 75 к[опійок] - 5 пр[имірників], 35 к[опійок] -10 пр[имірників]).

Опріче того туди ж кладу примірники для Вас - книжки посилаю

через транспортну контору і оце додаю її квиток. На народніх книжках скидаю 40%, а на дорогих ("П[існі] та д[уми]", "Х[атка] в б[алці]") - 25%. Спасибі Вам, що клопочetesя з моїми книжками. Незабаром маю до Вас прислати свою оповістку про видання чернігівські. "Байки" Глібова теж посилаю з листом од його. Ви матимете з їм зовсім окремо від мене рахунки.

В купі з цим посилаю оцей рукопис до цензури.

Ніякого паперу до його не треба додавати. Тільки там, де написано: "Адрессъ для возвращенія рукописи" Ви напишіть свою адресу. Після цього відішліть рукопис пакунком (ценною посылкою на два рубля) до Київа чи до Одеси (Его Превосходительству Г[осподи]ну Киевскому (чи Од[есскому]) Отдельному Цензору). Дуже за се Вам вдячний буду.

Коли хочете надрукувати той рукопис з Бахмутського повіту, то друкуйте. Тільки його писав жонатий уже чоловік год 25 з якогось (не пам'ятаю) села з Бахмутщини, а писав се у Слав'яносербському повіті, бо там тоді жив.

Дитячих слів у мене - на жаль - нема і не можу Вам сим пособити. Про посаду, що писали ... Певне, вже хтось на їй сидить, а в нас і не було підхожого чоловіка.

Маю дозволений до друку рукопис: вісім своїх оповіданнів. Це все вже друковані в Росії. Було їх у збірці 12, та цензура 4 з'їла. Та щось из нашими друкарями біда: ніяк не досягну, щоб почати друкувати.

От про що дуже Вас прохатиму: подайте мені, які книжки Вам я висилав у в останнє перед сим, а то якесь непорозуміння в рахункові у мене. Що тепер поробляєте і що у Вас доброго?

Стискаю Вашу руку. Щиро прихильний до Вас Б.Грінченко.
1897.IX.24. З Чернігова.

[P.S.] Рукопису не посилаю. Довідався, що маєте до Катеринославу виїздити. Чи правда сьому? Квиток посилаю, бо книжки вже пішли, а з рукописом жду. Відпишіть швидче про се.

№25 М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 4 листопада 1897 р.

Високоповажаний Борисе Дмитровичу!

Книжки, заслані транспортною конторою я дістав тільки вчора, а лист здається 6 жовтня. Сердечно дякую Вам за заслане. На превеликій жаль я лиш учора перечитав приписку в листі, зроблену з боку, тим то й пишу так пізно.

Виїздити звідсіль я поки не маю куди; кликано мене до Тірасполя, але я не згодився їхати до повітового міста, маючи на те поважні причини.

Зараз я морочусь з роботою антропологично-лінгвистичного змісту, про котру я вже Вам писав. Сподівався я скінчити її до 1 жовтня, а тепер радий був би збути її хоч первого листопаду. Після того стоять на черзі три роботи: 1[]) програма для опису вулиці і вечерниць про [109] "Кубан[ского] Сборн[ика]", 2[]) про паганське походжене нашого посту – про [110] етнографічн[ого] збірник[а] Куратора Кавказького учебного округу і нарешті про дитяче жите на Україні. Особливо мене турбує остання робота. Я звик святкувати роковини Шевченка засилкою до Товариства своїх робот, і тепер боюсь, що не вистигну до речінця. Бо материялу зібрано чимало і він зведений до купи з ріжних клаптів та тетрадок лиш з невеликою систематизацією, а тепер припадає його знову перестудійовати і завести в систему. До того ще треба буде в передмові висловити про антропологичне значення материялів і додати де-які уваги, а за-для сього оп'ять треба студійовати відповідну літературу. Як бачите, роботи багато.

Що-неділі до мене ходять в гості два хлопчики - над ними саме я й роблю спостереження проти духового життя дітей, згадуючи й свої дитячі літа.

Д[обродіє]ві Хв[едору] Вовкові я дістав вельми цікаві відомости про рибальство в сл[ободі] Тишанці Валуйського повіту з етнографичного боку. Написав Павло Тарасевський, додавши до опису 13 малюнків [111].

Про свою роботу я теж зібрал малюнки забавок, колисок і т[аке] и[нше]. На покровський ярмарок я купив тут цілу колекцію дитячих глиняних свистунів тутешньої і харківської роботи. До своєї роботи я приложу їх фотографичні знімки. Окрім того я маю зразки дитячого мальовання, вельми цікаві з антропологичного боку.

В попередній раз Вами заслані мені №№ 13-22 по 10 примірників. Після того як я оддав їх книгарям, я ще не питав скільки чого продано: довідаюсь сьогодні.

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарів

23.X.[18]97.

№26
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 11 листопада 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Спасибі Вам за Ваші звістки про свої роботи. Я теж тепер уліз у етнографію (третій том - пісні) і послав супліку до Главного Управлення по діламъ печати, щоб мені дозволено до сієї роботи виписати з Галичини деякі книжки, але досі ніякої відмови не маю.

Посилаю тепер Вам, користуючися з Вашої ласки, два рукописи до цензури:

1. Народні казки. Сей рукопис, посиланий од мене, цензура вже заборонила. Тепер я перекидав казки наново, деякі повикидав, деякі нові помістив і перемінив лад, також заголовок. Всі ці казки повибірано з друкованого матеріалу, збірник - про діти. Це треба, щоб Ви від себе послали, яко етнограф мов би то етнографичну працю. Добре було б, як би Ви якось протекції добули.

2.Збірка віршів - антологія маненька вкраїнська. Цю треба послати окремо від казок і трохи згодом після їх. Дуже Вас прохав би послати її не від себе, а від якогось свого знайомого, невідомого зовсім у письменстві чоловіка. Посилати треба не до того цензора, до якого пошлете казки.

Обидва рукописи зовсім готові до відсилання; на їх нічого не треба писати, тільки оці слова: "Адрессъ для возвращенія рукописи - отакий - о". Паперу ніякого не треба додавати. Кожен рукопис треба загорнути в білий папер і зашити в коленкор і послати "цѣнною посылкою на два рубля" - до Київського (казки) і Одеського (вірші) цензора на таку адресу: "Его Превосходительству, Господину Киев [...](Одес[...])циальному Цензору".

Оце і все. Дуже дякуватиму Вам за поміч. Мені обидва ці рукописи запевне забороняють, якби я послав од себе.

Поспішаюся послати і через те не пишу білше.

Стискаю Вашу руку.

Б.Грінченко

1897.X.30. З Чернігова.

№ 27 [112]
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 5 грудня 1897 р.

Посылаю часть денегъ, вырученныхъ отъ продажи Вашихъ изданий, остальная часть сдана на комиссію. Посылку получилъ. Черезъ третью лицо делается запросъ (предварительный) въ тифлісской цензурѣ.

М.Дикарев. 23.XI.[18]97.

№28
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 12 грудня 1897 р.

Високоповажаний Добродію
Борисе Дмитровичу!

На сих днях я заслав Вам переводом 14 р[ублів] 30 коп[ійок], одібраних від одного книгаря, другий же поїхав до Москви за книжками, то я не міг порахуватись з ним. Тепер один книгарь просе заслати йому ще ось які книжки:

По 10 примірників: [“]Батько та дочка[“], [“]Підпал[“],

[“]Пятизлотник[“], [“]Живі струни[“], [“]Харитя[“], [“]Вірна пара[“], [“]Катерина[“], [“]Чорноморці у неволі[“], [“]Думи кобзарські[“];

по 5 примірників: [“]Робінзон[“], [“]Пригода у повідь[“], [“]Добра душа[“], [“]Байки[“], [“]Неймовірний[“], [“]Криничка[“], [“]Правдиве слово[“], [“]Страшні забавки[“], [“]Орлеанська дівчина[“].

2 примірники: [“]Пісні та думи[“].

Другому книгареві теж треба заздалегідь вислати по 5 примірників усіх №№ (окрім [“]Робінзона[“], котрий мається), а [“]Дум кобзарських [“]-]10 примірників.

Після оповіщення надрукованного мною в часописі книжки продаються добре, їх виписують навіть до станиць. Учора я подав до часописи Ваш список рецензії на книжки з своїми додатками. Я предлагаю дарувати дітям книжки на Різдвяні свята, а простим людям на роковини Т.Г.Шевченка. Чи воно вийде що путнє з цього запрошування, чи ні, у кожнім разі я прошу Вас і благаю - не забаряйте вислати книжок, бо зараз після оповіщення кинуться купувати книжки, а їх не буде. Сюди транспорт їде 20-25 днів.

Разом я роблю замовлянне д[обродієві] Глібову, то ж Вам краще буде залучити обидва транспорта до купи.

З Києва я теж попросив книжок на комисію, а сьогодні пишу до Харькова.

Бо можна сказати, що машина заведена, і треба кувати залізо поки гаряче. Досі катеринодарські книгарі не виписували укр[айнських] книжок раз через те, що не знали відкіль їх виписати, і друге - вважали укр[айнську] книжку собі не користною. Тепер погляд помінився у їх, бо і чорноморці не купували укр[айнських] книжок власне через те, що не знали про їх істнованнє.

Чув я, що Ваше губернське земство має каталог українських книжок, припущених Міністерством освіти для сільських бібліотек. Коли се правда, то будьте ласкаві зашліть два примірники.

Ваші рукописи поки що лежать у мене, бо д[обродій] Скидан, попередній редактор “Куб[анськіх] Обл[стныхъ] Вѣд[омостей]” має поспітатись через Тифліського учителя Апостолова в Тифліській цензурі, чи не дала б вона дозволу друковання сих речей. Мене турбує лише те, що д[обродій] Скидан має багато мороки з іншими справами, то може забрати свій запит.

Свою роботу літературну я скінчив був і почав уже переписувати до друку, але, нахопившись на нові відомості лінгвістичні, полишив і розширив плани роботи і знов от се морочусь. Ся перепинка аніяк не турбує мене, бо кожні нові відомості не псують моєї теорії, а навпаки підперують її.

Ще раз прошу, не забаряйте засилки книжок.

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарів

30.XI.[18]97.

№29
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 17 грудня 1897 р.

Високоповажаний Добродію!

Дуже дякую Вам за гроші. Тільки Ви не написали, за які саме це книжки, а через те не можна мені записати ті гроші і в книгу. Будьте ласкаві, повідоміть про се. Книжок, яких треба посилаю - стільки, як у Вашому листі написано.

Спасибі Вам, що популяризуєте видання. От у мене яке до Вас прохання: пришліть мені числа газети з Вашими оповіщеннями про мої видання. Опірче цікавости, мене треба їх яко материяли за для нової оповістки, яку я маю друкувати р[оку] 1898. Тілки пришліть усе, що писали про книжки ті, - вельми за се дякуватиму.

Глібов пошле Вам окремо.

Наше губернське земство не має ніякого каталога вкраїнських книжок, дозволених до сільських бібліотек. Се в нас є Книжний склад земський, дак компанія тутешніх "ліберальствуючих" паній склала для того складу "Примерный каталогъ" і з великої своєї ласки помістила до його с півдесятка вкраїнських книжок. А я, коректуючи з офіційального наказу того каталога, теж ис своєї ласки вписав туди вже с півсотні, чи може й більше книжок українських, яких на той момент изгадав, бо ніколи було складати повного каталога наших книжок. Всі ті книжки до сільських бібліотек, звісно, не пущені. От Вам і все.

Дуже прошу Вас, коли можна, посунути швидше справу з рукописами, що мають піти до цензури. Прошу вибачити за сю турбацю.

Написав аз многогрішний историчну драму віршом, але певне її цензура заборонить, як уже заборонили мені перед сим дві піеси ("Дядькови примхи" та "За батька").

З книжками, як бачите, не барюся, зараз же вислав і щоб поспіти на почту, кінчаю листа. Посилаю "Дубликать накладной".

Щиро прихильний до Вас Б.Грінченко.

1897.XII.5. З Чернігова.

№30
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 15 січня 1898 р.

Високоповажаний
Борисе Дмитровичу!

Засилаю за Ваші власне видання 11 руб[лів] 89 коп[ійок] і за видання д[обродія] Глібова з особливим рахунком 3 руб[лі] 19 коп[ійок], котрі, будьте ласкаві, передайте йому. На Ваш запит, за які видання я заслав Вам гроші, мені відмовити затрудно, бо я одному книгареві віддав всю

Вашу скидку, скінчивши з ним всякі рахунки, а другому лише 25 % скидки на дешевих виданнях і 20 % на дорогих. Краще я подам Вам список, що стоїть на комисії: №1 - 5 прим[ірників], №2 - 6, №3 - 10 (але тут здається вже оплачені всі примірники з першої партії -100 прим[ірників]), №4 - 6, №5 - 7, №6 - 6, №7 - 8, №8 - 7, №9 - 6, №11 - 6, №12 - 10, №13 - 7, №14 - 8, №15 - 6, №16 - 5, №17 - 9, №18 - 9, №19 - 8, №20 - 10, №21 - 9, №22 - 6, №23 - 7, №24 - 8; №1 - 1(50 к[опійок]), №3 - 1 (35 [копійок]), №3 - 1(75 [копійок]).

Таким чином Ви порахуйте, чи я всі заслав Вам гроші за продані примірники. Вашого оповідання я на превеликий жаль, не міг умістити в часописі, бо редактор не згодився через те, що воно захопе чимало місця в нашій не великій часописі. Але се можна влаштовати двома способами. Первісно Ви могли б заслати нашим книгарям по кілька примірників оповіщення, і вони б роздавали його своїм купцям, як се роблять з оповіщеннями тутешніх і столичних видавців. Другий спосіб коштуватиме чималих грошей. Коли б Ви захотіли, оповіщення можна було б заслати передплатникам нашої часописі, числом 1500. За кожну тисячу, коли оповіщення важитиме не більше одного лоту, треба платити часописі 7 руб[лів] 50 коп[ійок]. Поміркуйте, чи варто спробувати се. Я оп'ять скажу, що я з продажі книжок власне про себе зиску не шукаю, й радніший був би поплатити страти за розсылку оповіщення тиєю скидкою, що Ви даете, та думаю що в сій операції треба б узяти участь і д[обродієві] Глібову, видання которого не дають можности сподіватись на якісь лишки. Можна б і так зробити: Ви б оплатили страти сами; а робили б меншу скидку.

З 3-го січня я іду до Петербургу і до Москви, одпуст беру на місяць, тож оповіщення, коли хочете, засилайте просто до книгарів, котрих адреси я Вам подав. З собою я повезу і Ваші рукописи: чи не поталанить влаштувати справу з цензурою через д[обродіїв] Мордовця [113] або Білиловського [114].

21 грудня у нас відкрилось “Общество Любителей изученія Кубанской области”. До “правленія” товариства обрано трьох українців, двох москалів і одного німця, предсідатель москаль, товариш его українець; а мене обрано секретарем.

Сподіваюсь, що Ви не одмовите мінятись виданнями з нашим молодим товариством.

Книгарі наші П. Т. Галладжіанць і М. А. Суховъ дали згоду виставити їх фірми в Ваших оповіщеннях, перший лише постановив умову, щоб його прізвище було надруковане правильно.

Писати мені можно до Катеринодару, або коли я забарюсь в Петербурзі, мені приятель засилатиме туди моє листування.

Щиро прихильний до Вас

М.Дикарів

До “Записок” я заслав “Уривки з греко-словянської митольогії” [115].
18.3/1 98

№31
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 8 лютого 1898 р.

Високоповажаний
Борисе Дмитровичу!

20 січня я звернувся з Петербургу, де я перебув 10 день. Найсамперед я, розуміється заходився влаштувати справу з цензурою, то й рушив до д[обродія] Мордовця. Сей дідок зразу ж запевнив мене, що його ім'я може міні попсувати справу, бо його власний роман цензура заборонила, не звернувши навіть рукопису. Він порадив мені удавтись до д[об]р[одія] Білиловського, котрий сього часу в цензурній верстві *persona grata* [116]. Я так і зробив. Д[обродій] Білиловський вступив зо мною в розмову лиш після того, як я запевнив його, що в Чернігові я, ідучи до Петербургу і раніш того, не був і Бориса Грінченка ніколи навіч не бачив і взявся за цензурну справу не як приятель Грінченка, а просто як українець. Лиш після того д[обродій] Білиловський розповів мені, про Вашу літературну справу з Старицьким [117], про котру я досі нічого не знов. Дізнав я, що д[обродій] Старицький має Вас позивати, обравши на оборонцю свою Герарда [118], а на експертів д[обродіїв] Мордовця і Білиловського. Останній прийняв предложения Герарда з умовою, щоб він був оборонцею не одного Старицького, а взагалі української літературної справи. Герард прийняв сю умову. Але чи так чи сяк, д[обродій] Білиловський держить руку Старицького, і оськільки я міг посторегти відносини петербуржських українців, куди поверне оглоблі д[обродій] Білиловський, туди підуть і всі українці, не вилучаючи звідсіль і д[обродія] Мордовця, і лише один Беренштам [119] з первого разу обіцяв був підти разом зо мною до цензури, а потім призначив новий речінець про се, і нарешті заявив, що він не може пособити в сій справі, бо має скоро сам подати свій рукопис до цензури. Він потішав мене тим, що замість його, можуть подати рукопис до цензури від свого імені О.І.Волянський [120], або П.П.Катреніч [121]. Ті охоче бралися за сю справу, але, як я привозив рукописи до Петербургу за-для придбання протекції, а не затим, щоб ховатись поза чужими спинами; то привіз рукописи назад, і один з них “Казка”, сьогодні засилаю до Київа, сподіваючись, що після приїзду нового генерал-губернатора, цензор положе на нас більшу милості.

Що до антологій, петербуржці також мають видавати її, але обсягом більшу, і до того друковати все лиш після дозволу авторів або їх спадкоємців. Се споводоване тим, що кожен письменник, що-разу розвиваючись, інакше глядить на свої попередні твори, котрі може й не захоче внов повторяти. Памятаю, що й Ви десь висловились в тім саме

розумі. Таким чином оповістіте мене, чи подавати антологію до цензури, чи потревати. Ціль петербуржців дати вельми чепурну книжку з добрими малюнками, котру не соро[м]но було б завести в добрі палітурки і положити на столі. Сей замір постав наче б то з закиду московських письменників, що у нас нема книжки, котрою не соромно було б похвалитись, і що наша література складається з нікчемних книжок виданих Борисом Грінченком, котрий, мов, на сором Україні, чим дуж рекламиує їх, покликаючись на такі мізерні часописи як “По морю и сушн” [122], чи “Жизнь Юга” [123]. З усього всього я прийшов до тої думки, що петербуржські українці чи не знають, чи не хотять знати про кого видаються Ваші книжки, і що між ними і народом стоїть неперехідна безодня.

Д[обродій] Біліловський має на думці видавати “Складку” [124] периодично, що-разу наближаючи її зміст до “Основи”.

“Товариство імені Шевченка” має шанси скоро бути відкритим [125], бо статут пройшов усі митарства і тепер лежить в департаменті поліції, з котрим українці мають добре звязки.

Окрім того мають петербуржці видавати свою часопись на росийській мові, але з українською белетристикою.

В Петербурзі я познаємився з де-якими росийськими ученими. Найбільш ласкаво поводились зо мною проф[есор] антропології Петрі [126] і бібліотекарь академії наук Вольтер [127]. З прозвіби Вольтера я виголосив ex improvisu [128] реферати (про повертаннє паганських богів в християнських святих) в засіданні лінгвистів і в Географічнім Товаристві.

В моїй службі має бути поліпшене: хотять мене постановити архіваріусом обласного правлення і титарем військового собору [129]. Власне в архіві роботи затого нема ніякої, то я міг би присвятити більш часу на літературні роботи. До того й платня в архіві більше. Титарство ж мені не до вподоби, бо припаде гризти з попами, котрих, кажуть, усіх треба б позивати за рабуваннє собору [130]. Потішає мене лише те, що титарем мене становлять до часу, поки знайдуть підхожого чоловіка, та й тепер я можу приставити до собору офіцера, що дається архіваріусові на помошника.

Прошу Вас уклінно цього листа про свою справу з Старицьким не використувати. Мій погляд на д[обродія] Старицького, надрукований свого часу в “Буковині”, Ви правдоподібно ще памятаєте, то мені нема чого розводитись про се.

З глибоким поважаннем

М.Дикарів

Р[оку]1898, січня 27.

№32
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 16 лютого 1898 р.

Високоповажаний Земляче!

Певне Ви вже повернулися з Петербургу й Москви до Катеринодару, і мій лист знайде Вас там.

Спасибі Вам за гроші (що за книжки)! Глібову гроші віддав. Оповістки свої я вже мало не всі порозсилав, і не можу нічого посыкати книгарям Вашим. Що ж до розсилання з часописами, то воно й добра се річ, та вельми дорога, а я на оповістки не можу багато витрачати. Тепер саме друкую:

- 1) друге видання “Катерини”,
- 2) оповідання] “Добрий звір” etc,
- 3) свої “Оповідання”.

Послав кілки рукописів до цензури. А яка доля тих рукописів, що я Вам заслав? Будьте ласкаві, напишіть мені про се, бо обидва сі рукописи дуже мені важні, а найбільше казки.

Дуже радий буду мінятися з Вашим “Обществомъ любителей изученія Кубанской области” своїми виданнями. Прошу тільки сказати, чи сьому товариству цікаві всі мої видання, чі самі етнографичні. Також навчіть: на Вас, чи на адресу Товариства маю посылати книжки. Думаю, що Ваше Товариство зробить щось добре, не так, як наша Архивна комісія, що так і замерзла і не появляє досі ніяких результатів своєї роботи.

У нас оце тільки минуло губренське земське зібрання. На йому, між іншим, постановлено:

- а) прохати, щоб лікарям дозволено читати селянам відчити з гігієни й медицини “м'їстнимъ наречіем”,
- б) прохати, щоб до народніх театрів пускано піеси не самі ті, що в спеціальному на те реєстрі суть (там викинено вкраїнські), а всі дозволені драматичною цензурою (то б то: і вкраїнські);
- в) прохати, щоб пущено до сільських бібліотек українські книжки деякі (реєстр податися має).

Що сього буде? Бувайте здорові!

Щиро прихильний до Вас Б.Грінченко

1898.ІІ.4(16)

З Чернігова.

№33
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 17 лютого 1898 р.

Тільки налагодився. Високоповажаний Земляче, відіслати попереднього листа до Вас, аж тут Ваш пакунок приходить. Спасибі велике

за все прислане.

Особливо зацікавив мене відбиток Ваших казок [131]: досі я їх не бачив. Спасибі й за портрета. Дуже шкодую, що не можу віддячити Вам таким саме дарунком, бо не маю ні одної фотографії (а колись же я Вам прислав свою? Чи так?). Нехай уже трохи згодом.

Спасибі Вам за клопіт з моїми рукописами. Дуже добре зробили, що послали казки до цензури. Що ж до антології, то я собі думаю так. Петербурзькі добродії мають багато грошей і певно видадуть антологію гарно - от як видали вони "Складку" або "Козаки й море" Мордовця. Чрез те я, мабуть, трохи підожду з своїм рукописом: коли вони видадуть, то я його не подаватиму до цензури, а коли не видадуть, то тоді подам. То ж прошу Вас дуже вернути мені цього рукописа.

Яким би духом не дихали на мене Петербурзькі земляки за мою справу з Старицьким, але - мені здається - не треба б їм перекручувати факти і вигадувати на мої народні видання те, що вони вигадують. Та вже я потроху починаю звикати, що зо всіми моїми справами завсігди робиться так: невелика лічба людей щиріх розуміє мої добрі бажання і на роботу мою дивиться с цього погляду і, критикуючи її, критикує як і всяку людську роботу, показуючи, що в їй добре, а що ні або й зовсім нікчемне. Але таких добрих людей не багато. Більшість же завсігди силкується знайти в тому, що я роблю якийсь злий замір і обляпую мене болотом. Мушу пояснити, що я се кажу не про загал публики, не про загал читачів, а зособна про "земляків", "именуемыхъ украинофилами". Ото ж я потроху починаю звикати до таких відносин до себе і хотів би дуже дійти до такого становища, як і торішній сніг. Чи досягну ж? Поки не досяг.

От, скажемо, справа з Старицьким - чимало вона з мене жил витягла. А діло таке просте.

Надрукував М.Грімач [132] у "Зорі" дещо про позички Стар[ицького] і з росправи видко, коли її написано: "V.13". Того ж дня вийшло в Петербурсі число "Мір отолосков", де надруковано гайдку статію Александровського [133]. Незважаючи на сей очевистий довід того, що обидві росправи з'явилися зовсім самостійно і одна від одної незалежно, зараз же добрі люди сказали, що Грімач пособляє українофобові А[лександровсько]му руйнувати вкраїнську справу. Київський відомий письменник пише до редакції "Зорі", що Грімач - се я, хоч статії Грімачеви були нецензурні і листі на почті читаються. Старицький теж пише до редактора, звучи автора статії "клеветником", вимагає, щоб йому виявлено цього псевдонима (бо офіціяльно він не знову се) і мав потягти автора до суду. Вкупі з цим удається до мене з листом, питає, чи се я Грімач, а як я був у Київі, та вимагає, щоб я виявив цей псевдонім і став зараз же до суду. Оголошений "клеветником", я послав до "Зорі" статію. "З поводу Малоросійського] театру" д. Стар[ицького] і в їй довів фактами, що я не "клеветник"**.

Старицький просив мене не друкувати сієї статії, але вкупі з тим вимагав він (і його дочка Чернях[івська] [134]), щоб я ставав зараз же до суду. Таким робом мене тягнено до суду за друковане, але заборонювано друком довести, що я правий. Цими вчинками і всякими іншими старіями змушені змушено мене видруковати розвідку “С поводу” etc. Тоді покликав мене д[обродій] Стар[ицький] до “суду чести” і скільки було всяких змаганнів поки він згодився на те, щоб пояснення сторін і присуд судовий надруковано! Багато тут було всякої гидоти, про яку не хочеться й згадувати. Так чи інак тепер стойте справа так: у нас із Стар[ицьким] підписані умови до третейського суду, я повідомив Ст[арицьк]ого про двох своїх суддів і дожидаюся такого саме повідомлення від його. Через те мене дивує Ваша звітка: до чого тут Герард? Старицький має право обірати, як і я, двох суддів, а вже ті четверо оббирають голову. Будьте ласкаві, виясніть мені се, коли відаєте й можете. Не згадаю тепер - що саме Ви писали в “Буковині” про Старицького. Коли се було останніми роками, то я його й не читав, бо “Буковини” бачив тільки випадком деякі окремі числа. Чи не могли б Ви мені прислати свою розвідку, а я вернув би її Вам згодом? Дуже дякував би.

Про заміри д[обродія] Білловського с “Складкою” чув - се дуже добре буде. Добре діло й часопис. Не знаю тільки, яке воно буде оте “Общество и[мені] Шевченка” - що воно й яка його мета, який у його статут.

Дак як же се Ви зробитеся титарем? І чого се на Вас таке? А архіваріус - це добра посада?

Ви один з тих щиріх людей, що по широті можуть дивитися на чужу працю і так Ви й на мене дивитеся. Дозвольте стиснути Вам за Вашу прихильність руку. З щирою й великою повагою Б.Грінченко

1898.ІІ.5. З Чернігова.

* Пишучи сю статію я не знав про статію Александрівського і довідався про се тільки 1 серпня. І все ж мене винують, що я українофобам пособляю! Яку неправду пишуть про мене - хоч би й Морд [овець]. Перекручує факти!

№34
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 26 лютого 1898 р.

Високоповажаний Борисе Дмитровичу!

В попереднім листі я старався обминати де які речі, щоб не попсувати Ваших відносин до д[обродія] Біл[иловського] до краю; з Вашого ж листа бачу, що се була даремна опаска, бо ваші відносини вже й так попсовані. Тепер скажу Вам, що перша моя особиста знаємість з д[обродієм] Біл[иловським] надовго лишить мені сумні згадки.

Останнього вечеру, як я був у Біл[иловського], там зібралась громада українців за-для рішення якоїсь чергової справи. Я прийшов туди як кликаний гость. Сидячи за чаєм, громадяне здебільшого мішали українську мову з росийською, де-які балакали лиш по російськи, в тім гурті й господиня, котрій ввічливі гості відповідали також; один лише американський горожанин Бородай говорив хоч трохи чистою українською мовою. В сей саме час д[обродій] Білиловський, вернувшись з кабінету до гостей мовчки сунув до рук своєму братові докторові маленьку картку, згорнуту на кшталт куверту; той хвилин через 2-3 розгорнув і теж мовчки перечитав. Потім запрошено всіх гостей до кабінету. Я в гурті інших попростував туди ж, але старався не вихоплюватись наперед. Коли всі увійшли до кабінету, брат Біл[иловсько]го викликав мене з кабінету до каридору і почав розмову про Катеринодар. Тим часом двері до кабінету зачинились, а мій ввічливий доктор запросив мене вернутись до столової. В кабінеті йшла балачка цілу годину, коли не більш. Під кінець вийшов д[обродій] Біл[иловський] і закинув братові: “Чом ти не йшов до кабінету?” Все се я вважав річчю випадковою, аж поки не почув останньої відповіли про Ваш рукопис. Тоді мені здавалось, що в тій картці, що була передана за чаєм, писано про те, щоб мене витрутити з кабінету. Може, се лиш моя безпідставна догадка, як[у] я почував, що мене без ніякої причини дуже і дуже ображено. Д[обродій] Біл[иловський] кликав мене до себе прощатись перед виїздом, але я не міг без сорому перед самим собою простягати руку тому, кому не йму віри, і не пішов.

Вашу справу д[обродій] Біл[иловський] чи свідомо чи несвідомо представляє зовсім інакше: з його слів Ви, ніби то через свої надмірні гордощі, не захотіли стати до суду чести зовсім, через те добр[одій] Старицький має Вас позивати до загального урядового суду, обравши на оборонцю Герарда. Що до д[обродія] Біл[иловського], він оскільки я міг зрозуміти з його слів, “оборону української літератури”, про котру я писав, розуміє так: публіка вимагала від укр[айнського] театру нових п’єс, то ж д[обродій] Старицький чи так, чи сяк повинен був вистачати нові п’єси, щоб не загубити укр[айнського] театру, навіть становив під іменами своїх творів цілком чужі. Може я не так зрозумів, але з розмов д[обродія] Білиловського про його власну діяльність я знаю, що фальсіфікати ріжного роду укр[айнському] діячеві він признає законними. Напр[иклад], коли цензорові не подобається в його виданні слово кайдани, він вискромадивши частину слова робить з них “на радість цензорові” картохи, а після дозволу цензора, внов вискромадивши, повертає картохи в кайдани. Признаюсь, що я ніколи б не зважився на такі фальсіфікати, інакше вважав би себе морально попсованим до краю.

В Ваших творах д[обродій] Біл[иловський] теж бачить позичаннє з німецького, але що саме позичене він не сказав мені. До того Вам закидає він, що Ви не взяли на увагу присуду проф[есора] Потебні і

ін[ших] в справі Старицького з Олександровим [135]. Чи се правда? Про сей присуд писав де що проф[есор] Сумцов, здається в материялах до історії Харківськ[ого] університету. В мене ся брошурка мається. Оскільки я пам'ятаю, проф[есор] Потебня з спілкою прийшли до того заключення, що plagiatом можна призначати лише позичання поодиноких типів, але не позичання фабули, котра може бути підставою за-для творення різнопіднійших типів. Таким чином Вам припадає довести, що д[обродій] Старицький позичав разом з фабулою і типи, або довести, що його переробки не заслугують назви якихсь витворених самостійно типів і не виявляють таланту або творчості перероблюватися, і що такі переробки на підставі готової фабули може спровадити навіть людина не свідома драматичної штуки. Так мені здається.

Не раз мені траплялося читати в росийських часописях ворожі статі проти Марка Лукича Кропивницького. Не зневажши автора сих статій, я мимо того завсі був певний, що ся справа перейшла через руки Старицького. Такі статі мені читати було тим неприємніш, що я з 1886 р. Марка Лукича вважаю своїм хрещеним батьком, бо через його вистави я став хоч аби-яким українським діячем, після 10-літнього духового спання. Всі ці статі розуміється писались про рекламиуваннє Старицького. Рекламиував себе і Марко Лукич торік, умістивши свій портрет в "Ниві" [136] з відповідним текстом, але яка ріжниця між його реклами і реклами Старицького: Марко Лукич покликується лише на свій талант і свою діяльність, а д[обродій] Старицький кидає багно на свого противника. Головніший з закидів Старицького той, що М[арко] Л[укич] грошолюб, а з проте з цього боку він і сам великий грішник. 1891 чи [18]92 року в Вороніж приїздила трупа Старицького і оголосила, що даватиме "нові п'єси". На первую виставу прийшло стільки публіки, що треба було садовити її на "приставних" стільцях. На другий день уже зовсім мало найшлось охотників на "нові п'єси". Становий пристав Ів[ан] Омел[янович] Кобзарев, що ходив на вистави що-дня написав Касіненкові [137] листа, щоб він заховав "нові п'єси" про сімбірських і інших москалів, котрі не знаючи укр[аїнської] мови, лише й можуть квапитись на ту балаганщину, котрою багаті "нові п'єси" Старицького. Старицького коло трупи не було, але його заступала дочка. Касіненко запросив Кобзарева на пораду, а Кобзарев приставши на се, закликав мене на асистента. Касіненко виправдовувався тим, що він становить балаганщину не з своєї волі, але з волі Старицького, і що "Старицький білш дбає про власну кишеню, ніж про драматичну штуку", через те заводить до своїх п'єс балаганщину. Але чи так чи сяк після цього Вороніж уже не бачив нових п'єс, котрі знов становились в Острогожську, куди переїхала трупа. Після цього нам припало лише сказати: "Обое рябое!".

Д[обродій] Біл[иловський] казав мені, що цензура хотіла конфіскувати Ваш 1-й етнографичний випуск за "богохульство", і коли

sam Соловийов дозволив випустити книжку, його півладні аж об поли бились: “Самі (кажуть) бачимо, що тут богохульство, а він дозволяє випустити!”.

На посаду архіваріуса, котру мені дають, квапився і секретарь обласного Правлення і старший ділопроізводитель, мимо того, що їх посади (VIII кл[ас]) класом вищі від посади архіваріуса. Розуміється, вони більш квапляться на титарство, де, мовляв, зімують раки. Посада архіваріуса сама дає 1200 карб[ованців] платні без ніякої затого роботи і контролю, а за титарство нема платні. Мені казано, що можуть дати за титарство руб[лів] 200-300 під взірцем нагороди, але я просто заявляв, що раднійший був би спекатись сеї чести і платні; то ж постановлено що титарство буде справляти офіцер, що його прикомандіровано до архіву, а я вже буду поратись коло одного архіву. І яка іронія долі: в Петербурзі, на засіданнях лінгвістів і Географичного Товариства я старався довести, що язичеські боги повернулись в наших святих, а тут припадає сим богам запалювати свічки та лампадки.

Після використання “Буковину” зверніть мені. Виражаючи Вам сердечну прихильність, оп’ять відповідаю і я міцним стисканнem Вашої руки.

Видання засилайте просто до нашого товариства. Цікаві будуть товариству і оповідання з народного життя.

М.Дикарів

18 14/II 98

№35
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 16 квітня 1898 р.

Високоповажаний Добродію!

Дякую Вам дуже, що прислали мені статут “Общества любителей изучения Кубанской области”, дякую ще більше й за програму до збирання етнографічних відомостей. “Обществу” посилаю два томи своїх “Этнографическихъ материаловъ”. Третього ж досі складено тільки 8 аркушів, - то пришло як видрукується.

Все, що розказував Вам д[обродій] Б[ілиловський] про мою справу з Старицьким - простісінька брехня. Не відаю, на віщо д[обродій] Білиловський ширить такі брехні, яко ото Ви мені пишете. Не розумію також нашо такий чоловік як д[обродій] Мордовцев дозволяє собі писати в “Новостях” [138] ще гірші брехні на мене.

Справа тепер стоїть так, що наші судді (А.В.Верзилов [139] та Г.О.Коваленко [140] з мого боку і О.Є.[141].Кониський та О.И.Лотоцький [142] з боку Старицького) мають вибрати голову і визначити день суду. Слова д[обродія] Білиловського про те, що в мене є позичання з німецького теж брехня, бо в мене з німецької мови є тільки переклади з Гете, Шіллера, Гейне [143] і все те надруковано в Галичині яко переклад.

Кільки з цих перекладів Гейне є і в моїх “Піснях та думах”. Там нема им’я Гейне, бо цензура не пускає так, але скрізь стоїть “Переспів”, тобто “переклад віршем”*.

До мене теж так роблено з віршами з причин цензурних, і се не значить позичання. Коли він се зве позичанням, то він перекручує факти.

Присуд харківського суду в справі Старицького - Олександрова я маю і в своїй росправі “С поводу “М[а]л[о]р[уського] театру” д[обродія] Старицького” (“Зоря”, 1897) кажу про його.

Тут іще кажу знову: суд помилився, бо не той рукопис, який треба розглядав (Більше про се див. у росправі д[обродія] Касиненка в одеському часописі “Театр” з р[оку] 1897-го).

Коли д[обродій] Б[ілиловський] читав мою росправу в “Зорі”, то на що ж він каже, що я не взяв на увагу того присуду? Коли ж у Вас є тая книжка д[обродія] Сумцова де про се згадується**, чи не могли б Ви мені на який час прислати її мені? Вельми вдячний був би.

Спасибі і за прислані часописи. “Буковину” верну, посилаючи Вам нові свої видання (пішли вже по білет до цензури).

Чи подали ж Ви до цензури “З нар[одных] уст” - казки? Чи нема відповіді? Будьте ласкаві, верніть мені “Степові квітки” (рукопис) - мені його треба. Я ніяк не можу добути 2-го й третього випуску “Етнографичного збірника” (Львівського). Але мені треба знати, чи є там пісні, чи багато, які саме etc. Чи не могли б Ви мені хоч трошки про се написати?

Стискаю Вашу руку. Щиро прихильний до Вас Б.Г.
1898.IV.4.

*Що я не помиляюся, вживаючи так слово “переспів”, то посилаюся в тому не тільки на наше новіше письменство, але і на такого знавця мови, як Куліш: “Іов”. Переспів П.Раталя. Також на два словарі: Уманця (Переводъ 2. віршом -переспів) та Желехівського [144] (Переспів - *übersetzte Dichtung*). Ще: “Слово о полкові Ігоревому”. Переспів с старосвітської грамоти. Переклав В.Кіндзерський.

**Я знаю тільки присуд, друкований у газ[еті] “Южный край”, підписано там усіх суддів під їм.

№36 М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 24 квітня 1898 р.

18 12/IV 98

Високоповажаний
Борисе Дмитровичу!

Рукопис Ваш я заслав до цензури з написом “Секрет[арь]
Общ[ества] изуч[енія] Куб[анской] обл[асти]” і, як сами, здорові, бачете і се не пособило. Вибачайте, що забарився з відповідею, бо через увесь

сей час я тільки робив, чинячи поправки і додатки до своєї студії”: “Уривки з греко-славян[ської] митольгии”, а потім з прозьби д[обродія] Вовка, переробляв програму до опису парубочих громад, котру він має видруковати у виданні Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені] Шевченка [145]. До програми я приложив передмову про значінне вулиці і вечорниць і їх звязок з весіллем. Тепер я заходився виконати свою давню обіцянку окружному інспектору Кавказького учебного округу Лопатиському і пишу зараз передмову до росийських апокрифів, зібраних мною на Чорноморії призначених для “Сборн[ика] матеріал[овъ] для описанія мѣстн[остей] и племенъ Кавк[аза].”

Д[обродій] Вовк повідомив мене, що вже вийшов т[ом] V фольклористичних сороміцьких материялів Крупта[біа] [146], де уміщено і мої материяли, зібрані на Вороніжчині і Чорноморії. З 17 віддруків, даних йому, він зашле мені один, а останні іншим дописувателям і до великих укр[айнських] бібліотек. Парижане мають видати VI т[ом] Крупта[біа], для котрого я знову збираю материяли.

Перед Великоднем запасний рядовий слоб[оди] Попасної Богучарського повіту Краснолуцький заслав мені вельми докладний і цікавий опис свого дитячого життя, за котрий з сплатив йому 8 карб[ованців]. Се новий дописуватель.

В т[омі] II “Етногр[афичного] Збірн[ика]” уміщено: 1) Лірники. Лірн[ицькі] пісні, молитви, мова, звістки і т.и. про лірників повіту Бучацького. Зібрав Волод[имир] Гнатюк [147] (подано 40 псалмів про муки і похорон Хр[иста], чудовні образи Матері Божої, про св[ятих] Івана Богослова, Григорія, Василія, Николая, Олексія, Варвару, Параскевію, Онуфрія, Антонія, Михаїла, Лазаря, Гаврила, про Правду і Кривду і ин.). 2) Замітки етнографичні з Угорської Руси. Написав Юрій Жаткович [148] (В опису весілля мається 27 коротеньких пісень). 3) Чорноморські казки й анекдоти [149].

Вип[уск] III містить “Етногр[афичні] материяли з Угорської Руси. Зібрав Волод[имир] Гнатюк” (І. Легенди №№1-40. II. Новелі №№1-36).

Вип[уск] IV буде “мішаним” з українських і галицьких материялів. Там буде уміщена моя “Народна гутірка з поводу Коронації 1896 р.”

Я маю кілька пісень з Подолії, з котрих колискові і веснянки я маю помістити в своїх виданнях (про дитяче життє і парубочі громади), а інші перевагом про панщину я міг би подати до Вашого збірника.

На засіданні “Правленія” нашого “Общества любителей изученія Куб[анської] обл[асти]” розбиралось питаннє про обмін виданнями з приватним особами і товариш предсідателя Короленко [150] наполягав, щоб з приватними особами не обмінюватись. Се дуже мене вразило, бо я більш усіх старався про збіраннє книг до бібліотеки товариства.

З причини неприємностей, я покинув посаду секретаря “Общества”, “Правление” котрого було і буде до нових виборів московсько-обрусительським, і мені таким чином, покинувши свою роботу, припало

б бути московським попихачем. Сим літом “Общество” виряжає екскурсії до Карабаю, котрий знавці сього краю вважають не цікавим, а до того вже описаним попередниками, не відомими “Обществу”.

Міцно стискаю Вашу руку.

М.Дикарів

№37
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 14 червня 1898 р.

Високоповажаний Добродію!

Спасибі Вам за клопіт из моїм рукописом! Шкода тільки, що не пособило! Не знаю, що його й робити. Бо дуже такої книжки треба. За паризьке видання писав мені д[обродій] В[овк] [151]. До VI-го тому я вже послав дещо с своїх етнографічних матеріалів і маю ще послати. Тепер мене мучить третій том моого видання. Дедалі материялу все більшає. Пісень не буде менше як 1000.

Коли хочете прислати пісню про панщину, то присилайте яко мoga швидче, а то спізнитеся, бо сі пісні мають бути в IV одділі, а третій уже друкується.

Спасибі за бібліографічні звістки про Львівський “Етн[ографичний] зб[ірник]”. Тільки Ви не написали, чи є у третьому томові пісні, або взагалі щось віршоване і коли є, то що саме. Будьте ласкаві, напишіть!

Шкода велика, що Ваше “Общество” перевелось на таке. А коли будуть у Вас ті нові вибори?

Вертаю Вам Вашу “Буковину” і брошуру Сумцова. Дякую дуже. В мене є ті числа “Южн[ого] края”, де вся справа Старицького з Ал[ександро]вим друкувалась, і присуд. Мій суд ис Ст[арицьким] страшно затягається. Судді обібрали головою д[обродія] Комаря [152] і визначили суд на 9-10 травня (V), але зараз же д[оч]ка Черняхівська-Старицька, що приїздила в сій справі до Чернігова від свого батька, сказала, що її батько має поїхати в травні на теплі води і через те не може тоді бути, а потім і д[обродій] Комарь теж написав, що не може на травень, тільки на серпень; а судді д[обродія] Стар[ицького] пишуть, що вони не можуть на червень, липень і серпень ... Коли се скінчиться - не відаю. Посилаю Вам три нові свої видання. Друкую № 27-й народніх. Чи я подякував Вам за любий Ваш подарунок “Чорноморські казки” etc.?

Коли був роззываю, то хоч тепер дозвольте се зробити.

Стискаю Вашу руку.

Борис Грінченко.

1898.VI.2. З Чернігова.

№38
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 29 червня 1898 р.

Високоповажаний
Борисе Дмитровичу!

Складаю Вам сердечну подяку за заслані мені книжки. Вам же оп'ять засилаю копію з власноручного патрету Т.Г.Шевченка, писаного під час заслання на дарунок Я.Г.Кухаренкові [153]. Засилаю і обіцяні пісні. Не забудьте зробити поправку, що по ст[ороні] 305 т[ому] II Ваших “Матеріаловъ,” поміщена не приказка, але приколискова пісня: “Курка скакала, тин поламала”. Як я Вже писав вам, се пісня про шпака, варіянти єї подані Івановим в “Этнограffическомъ Обозр[hnii]”, кн[ига] XXXII [154].

Бібліографію пісні, уміщеної мною під № 3 (про Данилюшу), Ви можете знайти в статі Жданова [155]: “Пѣсни о князѣ Михаилѣ,” (“Живая Старина” [156], 1890, I), а бібліографію пісень взагалі в академічній праці проф[есора] Сумцова:

“Разборъ этнографическихъ трудовъ Е.Р. Романова” СПб. 1894 [157].

В т[омі] III Етн[ографичного] Збірн[ика] наук[ового] тов[ариства] ім[ені] Ш[евченка] пісень або чогось віршованого зовсім нема.

Вибори нашого наукового товариства будуть через півтора роки, але, на мою думку і нові вибори не дадуть нічого доброго, бо раз чорноморці ще не мають національної самосвідомості остільки, щоб виступити енергично проти москалів-обrusителів, а друге у чорноморців зовсім не постерігається охоти до наукової праці. А тим часом гімназія, що дає головний контингент науковому товариству систематично проводить змосковщення: учнів, котрі мають український акцент просто пойдом їдять, зменьшуючи бал з поведення. Взагалі учителі гімназії - се такі людці, що їм більш личило б бути фельдфебелями дісциплінарних батальйонів, ніж учителями.

Я все морочусь над апокрифами для куратора Кавказького учебного округу. Міцно стискаю Вашу руку.

Щиро прихильний М.Дикарів.

18 17/VI 98.

№39
Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 15 липня 1898 р.

Високоповажаний Добродію!

Лист, пісні і Шевченків портрет одібрали. Дуже, дуже Вам дякую! Я тільки оце приїхав до Чернігова з Харківщини і через те не переглядав

Ваших пісень (не встиг), але, мабуть, сьогодні зроблю се і притулю в ті відділи, які ще не друкувалися що треба. Ви пишете, що бібліографію пісень взагалі я знайду в праці проф[есора] Сумцова “Разборъ этнографическихъ трудовъ” Е.Р.Романова”. Я не знаю сієї праці. А тим часом мені її треба неминуче, без неї я не можу бути. Будьте ласкаві, пришліть її мені, коли вона є у Вас. Верну Вам по змозі швидко. Мені б треба її так, щоб до кінця серпня (VIII), але коли сього не можна, то Ви сами визначте мені термін і я Вам верну книгу на той термін. За се Вам моя велика подяка буде. Коли ж у Вас тієї книги нема, або не можете прислати, то принаймні напишіть точний заголовок її, чи окрема се книга, чи може статія де, в якій збірці, відкіля можна її добути і скільки коштує. За все це буду Вам також вдячний, хоч книга була б ліпшою поміччу, бо добувати книги з Чернігова мені вельми важко з усякого погляду. Тільки коли ласка, то зробіть се зара же, бо діло не стойть.

Простіть за всі ці турботи, але ж маю надію, що й я колись може чимсь оддячу Вам за Вашу поміч. “Живой старины” я не маю, через те і статії Жданова не читав і бібліографії пісні про Данилюшу не можу звідти виписати. Да се не велике лихо, бо я й сам не маю сю бібліографію.

Посилаю Вам нове, побілшане, видання “Веселого оповідача”. Цenzура заборонила мені рукопис “Як люде до розуму доходють” (біографія Дж[еймса] Гарфільда [158]).

Ніколи дуже, бо діла насунуло після антракту. Через те кидаю листа.

Стискаю вашу руку.
1898.УП.З. З Чернігова.

Вас щирій Б.Грінченко.

№40
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 5 лютого 1899 р.

Високоповажаний Добродію
Борисе Дмитровичу!

Зводячи рахунки книжної торговлі в Катеринодарі за той рік, ми повинні признати її невдатною. Затого половина книжок, засланих Вами, лежать у книгарів не проданими, і книгарі знов потвержають, що найбільший попит книжок припадає на той час, коли про них що друкується в часопісі. З уваги на такий стан справи я намислив постановити торговлю інакше: буду давати менший процент книгарям, а на решту %% закупити ріжок часописи на 50 разів, і друковати оголошення двічі на тиждень.

Наші “щирі” катеринодарці з осени товчуть про заведение книжного складу при доброчиннім товаристві та й досі ніяк не дійдуть до краю.

Засилаю вам гроші за 2 пр[имірники №1 – 10 к[опійок]; 4 пр[имірники]

№2-12 к[опійок]; 2 пр[имірники] №3 - 20 к[опійок]; 4 пр[имірники] №4 - 48 к[опійок]; 3 пр[имірники] №5 - 9 к[опійок]; 1 пр[имірник] №6 - 5 к[опійок]; 7 пр[имірники] №7 - 56 к[опійок]; 2 пр[имірники] №8 - 6 к[опійок]; 6 примірників] №11 - 30 к[опійок]; 10 примірників] №12 - 1 р[убль] 50 коп[ійок]; 4 пр[имірники] №13 - 40 к[опійок]; 10 пр[имірників] №14 - 20 к[опійок]; 1 пр[имірник] №13 - 15 к[опійок]; 1 пр[имірник] №15 - 4 коп[ійки]; 4 пр[имірники] №16 - 28 к[опійок]; 4 пр[имірники] №18-20 к[опійок]; 1 пр[имірник] №19 - 5 к[опійок]; 3 пр[имірники] №20 - 15 к[опійок]; 4 пр[имірники] №21 - 12 к[опійок]; 4 пр[имірники] №22 - 12 к[опійок]; 3 пр[имірники] №23-18 к[опійок]; 3 пр[имірники] №24 - 36 к[опійок]; 1 пр[имірник] №1 - 50 к[опійок]; 2 пр[имірники] №3 - 1 р[убль] 10 к[опійок]; разом 4.95 + 1.60; скидка 2.38 + 0.40, засилаю 4[рублі] 77[копійок].

Хочу дати на комісію ще одному книгареві, тож зашліть, будьте ласкаві про його всіх №№ по 5 примірників, і окрім того №№ 10, 11, 12, 25, 24 и 26 по 10 примірників, а №№ 13, 16 по 5 примірників і №4 (оповідання) 6 [примірників] х35 [копійок] і 4 [примірники] х75 [копійок].

Повідомте, в якім стані друкованнє Ваших пісень: я нетерпляче жду їх видання, бо кожна нова книжка з української етнографії мене радує.

Що до мене, я заслав до “Этн[ографического] Обозр[hnія]” початок студії п[ід] з[аголовком] “Заметки по історії народної ботаники”. На початок я перестудіював етнографію маку [159].

До етнографічного збірника, видаваного куратором Кавказького учебного округу, теж заслав “Апокрифи (російські), собраныя въ Кубанской области” з поважною передмовою.

Після того я поклав, відкинувши всякі студії, взявшись до друковання своїх етнографічних матеріалів, зібраних з р[оку] 1892 [160]. Попереду я мавсь видати на початку “Дитяче життє”, але тут виявились де-які огріхи, котрі треба полатати, а замість того я готую “Народний календарь”. Вже переписав 230 сторін по 4°, -се календарь одиній Борисівської волости, що на Валуйщині, - та ще мабуть набереться клаптів з розних місцевостей сторін на 200, та й складеться чималий том.

Потім уже підуть: 1) дитяче життє; 2) молодече життє; 3) весілле, 4) чоловік в родині і в громаді і т.д.

Повідомте, в якім стані Ваша справа з д[обродієм] Старицьким. Міцно стискаю Вашу руку.

М.Дикарев.

24.1.1899.

№41

Б.Грінченко - М.Дикареву

Чернігів, 26 березня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Посилаю Вам два примірники третього тому “Этнографическихъ материаловъ” [161]: один Вам, а другий д[обродієві] Мельникову, що поставив пісні. Як бачите, пісні видруковано тільки в “Земскомъ

Сборникъ", а окремим одбитком ще ні, бо ще лежить він у цензурі і світа побачить хиба в другий половині цього року. Є в мене чимало матеріалу й до IV-го тому, але не знаю, коли могтиму його видати. А поки те буде, - напишіть мені що Ви думаете про сей, 3-й том.

Се вельми добре, що Ви почали видавати свої етнографичні матеріали. С того, що Ви пишете, видко, що се буде цікава збірка. Чи скоро ж світа побачить? А де друкується?

Посилаю Вам також нові видання, що повиходили останніми часами (№№ 28, 29, 30, 34, 35; "Веселого оповідача" Ви, коли не помиляюся, маєте).

Книжок на продаж, як их просите, теж посилаю. Дякую дуже за гроши і за Вашу поміч у сій справі. Думка Ваша друкувати оповістку в часописах дуже добра. Трохи недобре тільки те, що нам доводиться рахуватися з такими дрібницями, що лехко заплутатися, або - принаймні - багато Вам писати. Та тут уже, мабуть, нічого не поробиш, коли книгарі не купують і не беруть на кредит, а тільки на комісію. Я тепер ніяким книгарням на комісію не даю, тільки в кредит на шість місяців. Як що у Вас знайшли би такі книгарі, що теж брали б на кредит, то Вам було б менше клопоту з рахунками.

Справа моя з Старицьким давно вже скінчилася. Як приїхав я на суд до Київа, то сам С[тарицький] не явився, а його дочка - Л.Черняхівська. Почали мене вмовляти, що Старицький хворий, може ось-ось умре, щось уже майже не дихає, то ся справа могла б його добити, та й взагалі з цього діла вийде в літературі сварка велика, а сваритися не треба etc., etc. Я повірив у хворобу д[обродія] Стар[ицького] та й сам не був охочий до сварки і послідком цього був акт, видрукований на б[оках] 71-72 "Хроніки і бібліографії" Х-ї книжки "Літературно-Наукового Вістника" з минулого року. Трохи згодом д[обродій] Стар[ицький] уже уряджував якісь вистави, через вечерниці, чи ще щось.

Стискаю Вашу руку і бажаю всього найкращого.

Ваш Б.Грінченко.

1899.III. 14. З Чернігова.

Р.5. Дуже дякую за "Разборъ этн[ографическихъ] тр[удовъ] Е.Романова" і вертаю його. Всі книжки посилаю пакунком залізницею.

№42
М.Дикарів - Б.Грінченку

[Катеринодар], 24 липня 1899 р.

Високоповажаний Добродію!

Вибачайте, що я лише тепер одповідаю на Ваш лист. Найсамперед сердечне дякую Вам за т[ом] III Матеріалів, одержаннє котрого було мені святым. Ви просите мене висловити свою думку про сей том. На се можу сказати, що книжка Ваша повинна мати велике наукове значіннє.

Мене в піснях найбільше цікавлять колядки, щедрівки, балляди і думи, і в сім разі я заходжу в Вашім томі багато того, що мені треба. В первих особливе цікаві мені приспіви, навіть такі, котрі здаються нісенітницею, напр[иклад:]

Ей грай море,
В вік да віком,
На воду злегла.

Такі приспіви треба вважати золотими, бо вони дають можливість вистежити, відкіля колядка, чи щедрівка позичена. Переклавши наведений приспів на грецьку мову, ми побачимо, що в первотворі був не “вік да віком”, аλων (сон), але богиня Зоря Φωσ (Еос). Бо всі колядчані та щедрівчані приспіви були окликами на честь богам. Таким окликом є “Ой Дай боже” (у Вас, як і скрізь “Ой дай Боже”), переклад грецького прізвиська бога сонця Θεοδωρε, котрий в наших колядках звється Тодорко, Богданко, а в казці Чуб[инського] Богадавець Іван. Друге його ім’я Гелій у нас, в приспівах, повернулось в Алилуя, Лелія, Гіля, Ілія і т.д.

Групування пісень, розуміється залежить від особистого погляду і витиченого методу наукового обробляння надрукованого матеріялу, тим то становити тут якісь рамки річ зовсім не можлива. Я напр[иклад] постепераю, що псальми вживаються зам[ість] колядок, і відношу їх до календаря; колискові, дитячі пісні і чукикання - до дитячого життя; веснянки - до молодечого життя, і т.д. Бо інакше припало б мішати власне пісні з описом обставин, що при них вони співаються, і так[им] чином том не можна було б звати лише збіркою пісень.

Вийшов т[ом] V Етногр[афичного] Збірн[ика], де уміщена моя “Народн[я] гутірка з поводу коронації 1896 р[оку].” Взагалі в сім томі уміщено відомості відповідаючі відомостям I т[ому] Чуб[инського]. В т[омі] II Матер[иялів] до укр[аїнсько]-рус[ької] етнольогії уміщено мою програму до опису вулиці, вечерниць і складок. Поки я маю лише 1 т[ом] матеріялів, том багатий змістом. В кн[ижці] XL-XLI Етногр[афического] Обозр[іння] почались мої “Заметки по історії народної ботаники”. До “Кiev[ской] Стар[ины]” я заслав розвідку про “паляницю” [162], не знаю лиши чи надрукують, бо др[угу] мою роботу “Апокрифи, собр[анныя] въ Кубан[ской] обл[асти]”, виконану тим же методом, куратор Кавк[азького] учебн[ого] округу не схотів друковати в своїм виданні “по некотор[ымъ] педагогическимъ соображеніямъ”. Зашило до Етногр[афического] Обозр[іння], де люди поводяться лише науковими “соображеніями”. З 24 червня до 10 липня я виїздив до курорту на Жекупські сіряні води, і там що-дня ходив в військову больницю збирати від козаків етногр[афичні] відомості. Записав де-що з календаря, чимало з дитячого життя, з сотню сороміцьких пісень. Від Тихона (Павлового брата) Тарасевського [,]13 л[іт,] дістав 8 зшитків казок і 1 зшиток опису дитячого життя. Селянин Антон Субота пише народн[ий] календарь, не

прокидаючи жодного дня. Поки вистачив 4 місяці. Павло Тарасевський як що побуває на селі скінчить опис вулиці, вечерниць і складок (аркушів 100).

Серцем прихильний до Вас М.Дикарів.

12.VII.1899.

Примітки

1. “Воронежскій Этнографической Сборникъ” - первое велике видання, здійснене Митрофаном Дикаревим і яке він розсыпал визначним сучасникам з метою ознайомлення їх із результатами своїх досліджень.

2. Так в оригіналі. С.І.Гомолинський - один з сучасних М.Дикареву українських книговидавців.

3. “Енеїда” - найвідоміший твір Івана Котляревського (1769-1838), видатного українського поета і драматурга. Повний текст “Енеїди” опублікований 1842 року.

4. Тут і надалі згадується посередницька організація, яка, зокрема, розповсюджувала друковану продукцію на Вороніжчині.

5. Йдеться про твори Тараса Григоровича Шевченка.

6. Це оповідання вміщено до “Воронізького Этнографічного Збірника”

7. Мається на увазі Іван Гонта - один з ватажків народного повстання 1768 р. на Правобережній Україні. У творах Т.Шевченка “Гайдамаки”, “Холодний яр” та ін. І.Гонта зображений народним героєм.

8. Ситін Іван (1851-1934) - російський підприємець, видавець. На початку ХХ ст. - голова найбільшого російського видавництва.

9. Каменецький Данило (1830-1881) - завідувач друкарні, видавець П.Куліша та “Основ” у Петербурзі. Видавав популярні книжки для народу під назвою “метеликів”.

10. “Київська старовина” - щомісячний історико-етнографічний і художній журнал. Видавався російською мовою у Києві в 1882-1906 рр.

11. “Основа” - літературно-науковий місячник української тематики, виходив у Петербурзі від січня 1861 до жовтня 1862 р. українською і російською мовами.

12. Смаль-Стоцький Степан (1859-1939) - визначний український політико-громадський, культурний і економічний діяч, мовознавець і педагог.

13. У 1885-1891 рр. “Буковина” виходила двічі на місяць, а з початку 1892 р. вона стала з’являтися щотижня. Саме про це і згадано в листі М.Дикарева.

14. Кавція - застава, грошове забезпечення (з лат.).

15. “Руська школа” - українське педагогічне товариство на Буковині, засноване 1887 р. в Чернівцях. Діяло до 1940 р. (з 1908 -

“Українська школа”).

16. Куліш Пантелеймон (1819-1897) - український письменник, критик, перекладач, історик, етнограф, громадський діяч. З 1845 до початку 80-х рр. мешкав у Петербурзі.

17. Білозерські: Василь (1825-1899), громадський і культурний діяч, видавець “Основ” у Петербурзі (1861-1862) та Микола (1833-1896), культурний діяч, видавець “Южнорусских летописей” у Києві (1856).

18. Йдеться про першу Громаду, що виникла в Петербурзі в кінці 50-х рр. XIX ст., коли тимчасовий ліберальний курс уряду сприяв пожвавленню суспільного життя.

19. Можливо, йдеться про М.Щербака, який вів адміністративно-технічні справи в “Основі”.

20. Машина Ремінгтона - одна з перших друкарських машинок. Сконструйована американцем Шолесом. Серйно почала вироблятися 1874 р. відомою фірмою “Є.Ремінгтон і син”, яка спеціалізувалась на випуску зброї, швейних та землеробських машин.

21. “Батьківщина” - політико-економічна газета, передусім для селянства, що виходила у Львові у 1879-1896 рр.

22. “Правда” - літературно-науковий і політичний часопис. Виходив у Львові у 1867-1898 рр.

23. “Народ” - громадсько-політичний двотижневик, що виходив у Львові та Коломиї у 1890-1895 рр. Редактували часопис М.Павлик та І.Франко.

24. “Зоря” - літературно-науковий і громадсько-культурний журнал. Виходив у 1880-1897 рр. у Львові двічі на місяць.

25. Коловинці - одна з етнографічних груп української людності на російсько-українському порубіжжі.

26. Оповідання Б.Грінченка. Тут і надалі згадуються, переважно, його різні твори

27. Тобто - 25 грудня за старим стилем.

28. Тобто - на ланцюжку.

29. Йдеться про популярні “Оповідання зі святого письма” українською мовою Степана Опатовича (1832-1892), церковного письменника, православного священника у Петербурзі.

30. Твір французького письменника Віктора Гюго (1832-1892) “Людина, що сміється” (1869).

31. Митрофан Дикарів, ймовірніше за все, має на увазі “Історію русів” - пам'ятку української історичної прози і публіцистики 2-ї половини XVIII ст., авторство якої приписували зокрема і українському письменнику Григорію Кониському (1717-1795).

32. Відомий вираз, що означає постійну загрозу навіть за ознак повного благополуччя.

33. Збірник українських пісень. Зібрав й у ноти завів М.Лисенко. - Вип. 1. - Лейпциг, 1868; Вип. 2. - Липське; Київ, 1873.

34. Тобто - копія
35. Вілінська Марія (псевд.: Марко Вовчок) (1834-1907) - українська письменниця, перекладач.
36. Косач Ольга (псевд.: Олена Пчілка) (1849-1930) - українська письменниця, перекладачка, фольклористка, етнограф, громадська і культурна діячка.
37. Тургенев Іван (1818-1883) -російський письменник. Виявляв інтерес до українського народу. Був особисто знайомий з багатьма діячами української культури (Марко Вовчок, Тарас Шевченко та ін.), листувався з ними.
38. “Просвіта” - культурно-освітня громадська організація на Україні. Заснована 1868 р. у Львові з метою поширення освіти серед народу. З початку ХХ ст. осередки “Просвіти” поширились на всю Україну. Діяльність організації мала демократичне спрямування, пробуджувала національну свідомість, сприяла росту громадянської активності. Через це “Просвіта” переслідувалась фактично усіма окупаційними режимами, які панували в Україні. Остаточно заборонена більшовицьким режимом на початку 20-х рр.
39. Барвінський Олександр (1847-1927) - український громадсько-політичний діяч, педагог, історик літератури. Активно працював у “Просвіті” та Науковому товаристві ім. Шевченка (НТШ).
40. Кониський Олександр (псевд.: Перебендя та ін.) (1836-1900) - український письменник, педагог, громадсько-культурний діяч, один з фундаторів НТШ. Активно листувався з багатьма визначними представниками української культури, зокрема Ф.Вовком, Б.Грінченком, М.Дикаревим та ін..
41. Ніщинський Петро (1832-1896) - український письменник, перекладач, філолог, композитор.
42. Якого саме Левицького мав на увазі М.Дикарів, не ясно. В Україні на той час визначними постатями в громадсько-культурному житті були: Левицький Володимир Лукич (псевд.: Лукич та ін.) (1856-1938) - письменник, літературознавець, видавець; Левицький Іван Семенович (псевд.: Нечуй-Левицький та ін.) (1838-1918) - письменник; Левицький Орест Іванович (1849-1922) - історик, письменник.
43. Рудченко Панас (псевд.: Панас Мирний) (1849-1920) - український письменник.
44. Лист М.Дикарева до П.Куліша опублікований: Рулін П. До історії української етнографії (лист М.О.Дикарева до П.О.Куліша) // Етнографічний Вісник. - 1926. - Кн. 2. - С. 136-139.
45. Цитуючи лист П.Куліша, М.Дикарів навів частину відомого фрагменту зі “Слова о полку Ігоревім”: “О Бояне, соловио старого времени!... рища в тропу Трояню чрес поля на горы.” Є кілька гіпотез щодо Трояна, серед яких: це - римський імператор (ІІ ст. н.е.); це - давнє слов'янське божество. Останню поділяв відомий дослідник

давньоруської літератури Дмитро Лихачев (Сазонова С.И. Комментарии // Слово о полку Игореве. 800 лет. - М., 1986. - С. 48).

46. Йдеться про твори протоієрея Василя Гречулевича (1791-1870), що були видані серед небагатьох дозволених цензурою українських духовних творів в середині XIX ст.

47. Лободовський Михайло - український письменник, перекладач, видавець. Переклав українською мовою “Тараса Бульбу” Миколи Гоголя (1873).

48. Невстановлений дописувач М.Дикарева.

49. Йдеться, скоріш за все, про повідомлення в “Зорі”: Шкопыченко М. Оповидання про Т.Шевченка (Зъ народнихъ усть) // Зоря. - 1892. - № 5.

50. Йдеться про Пантелеймона Куліша.

51. Митрофаном Дикаревим була підготовлена збірка пісень для народу, але вона не була видана (див. лист № 11).

52 Ймовірно, один з видавців, що співробітничали з “Посередником”.

53. Один з маловживаних термінів, якими користувався М.Дикарів.

54. Ця праця О.Кониського не була завершена.

55. Йдеться про Павла Тарасевського з Вороніжчини, кореспондента М.Дикарева.

56. Крамаренко - псевдонім М.Дикарева, яким він користувався певний час в середині 90-х рр., який походить, імовірно, від прізвища діда по матері (Крамарев) (Дикарев Митрофан. Автобіографія. - Інститут літератури НАН України, ф. 77, № 171, а. 1).

57. Не раз згадуваний в листах М.Дикарева Л.М-Мельников (Мельників), однодумець і сподвижник у розповсюджені української книжки, виявився згодом його душеприкажчиком, переславши спадщину М.Дикарева до НТШ у Львів.

58. В цій поштовій листівці згадуються твори Б.Грінченка, а також оповідання О.Кониського “Дід Євмен”.

59. Йдеться про річницю з дня народження Тараса Шевченка.

60. Речінець - строк.

61. Бодуен-де-Куртене Ян (1845-1929) - польський мовознавець, дійсний член Krakівської та чл.-кор. Петербурзької Академій, дійсний член НТШ, фундатор науки про фонему та психологічної школи у мовознавстві. За громадську діяльність, пов’язану з українством, під час перебування у Петербурзі (1901-1918) зазнав репресій від царського уряду.

62. Антропофоніка - звукова організація художньої мови, а також галузь поезії.

63. Відомий український етнограф та фольклорист Олександр Малинка (1865-1941) в цей час працював в Острозі (Малинка Олександр Никифорович (Автобіографія). - Інститут рукописів НБУ НАН України, ф.10, № 5722, а. 1).

64 Янчук Микола (1859-1921) - український, російський і білоруський фольклорист, етнограф, письменник. У 1889-1916 рр. - редактор московського часопису "Этнографическое обозрение".

65. Раєвський Василь Федосійович - російський письменник середини XIX ст. Помер після 1856 р.

66. Tutti quanti.

67. Спілка Іван - можливо, псевдонім одного з українських письменників.

68. Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским. - Т.1. - СПб., 1872 . - с.; Т. 3. - СПб., 1872. - VII+486 с.

69. Шейн Павло (1826-1900) - російський і білоруський етнограф та фольклорист. М.Дикарів згадує видання: Белорусские песни, собранные П.В.Шейном // Записки Русского Географического Общества по отделению этнографии (Сборник). - Т. 5. - СПб, 1873.

70. Мабуть, М.Дикарів мав на увазі збірку Антона Коципинського: "Пісні, думки і шумки Руського Народа на Подолі, Україні і в Малоросії." - Київ; Кам'янець-Подільський, 1862. Повторні видання: Київ, 1885 та 1892.

71. Толстой Лев (1828-1910) - видатний російський письменник, громадський і культурний діяч.

72. Лутицький - російський письменник I пол. XIX ст.

73. Квітка (псевд.: Квітка-Основ'яненко та ін.) Григорій (1778-1843) - український письменник і культурно-громадський діяч. Основоположник художньої прози в новій українській літературі.

74. Збірка П.Чубинського згадана вище; Володимир Антонович і Михайло Драгоманов видали: Исторические песни малорусского народа. - Т. 1-2. - К., 1874-1875.

75. Мова йде про перший випуск "Этнографических материалов, собранных в Черниговской и соседних с ней областях" (Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.) Б.Грінченка, що вийшов у Чернігові 1895 р.

76. Йдеться про "Записки наукового товариства ім. Шевченка", що видавались у Львові з 1892 р.

77. Надруковано лише 1903 року: Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітольогії // Збірник фільологічної секції НТШ. - Т. 6. - Львів, 1903. - С. 49-59.

78. "Хатина дядька Тома" - найвідоміший роман (1852) американської письменниці Гаррієт Бічер-Стон (Beecher-Stowe). В Росії роман вийшов 1858 р. в додатку до журналу "Современник".

79. Гордієнко - можливо, один із сучасних М.Дикареву письменників.

80. Різдвяні святки в станиці Павлівській Єйського oddілу на Чорноморії // Етнографічний Збірник. - Т. 1. - 1895. - С. 1-24.

81. Потебня Олександр (1835-1891) - український мовознавець, фольклорист, літературознавець.

82. Веселовський Олександр (1838-1906) - російський літературознавець, прихильник теорії літературних запозичень. Автор кількох праць з історії української літератури.

83. Теорія "запозичення", або теорія "мандрівних сюжетів" - напрям у фольклористиці XIX ст., за яким подібності в сюжетах та образах фольклору різних народів пояснювалися запозиченнями, міграцією фольклорних творів з однієї країни до іншої. Її прихильниками були В.Стасов, О.Веселовський, М.Драгоманов, М.Сумцов, А.Лобода та ін.

84. Сумцов Микола (1854-1922) - український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадський діяч.

85. Очевидно, мова йде про Кесаря Білиловського. Так вважає Н.Козар у згаданій в передмові публікації: "Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом..." / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам'ять століть. - 1999. - № 1. - С. 50. Про це свідчить і зміст наступних листів.

86. Вороний Микола (1871-1938) - український поет, театрознавець, перекладач.

87. Франко Іван (1856-1916) - видатний український письменник, вчений, громадський діяч.

88. "Новоеристи" - прихильники т. зв. "нової ери", під час якої малось на меті досягти порозуміння між поляками і галицькими українцями, які стояли на ґрунті австрійської державної ідеї. Ця політика успіху не мала.

89. Йдеться про ювілей Марка Лукича Кропивницького (1840-1910) - українського театрального діяча.

90. Мова йде про подію, яку Митрофан Дикарів неодноразово висвітлював у своїх листах: виступи трупи Марка Кропивницького з українським репертуаром 1886 і 1887 рр. у Воронежі (Див., напр.: Кониський О.Я. До життєпису М.О.Дикарева // Науково-Літературний Вісник. - 1900. - Кн. 10. - С. 26).

91. Маються на увазі гроші, отримані від реалізації часопису "Зоря", які, очевидно, засилав М.Дикареву Б.Грінченко.

92. Праця з'явилася друком посмертно у збірнику: "Юбилейный сборник в честь В.Ф.Миллера, изданный его учениками и почитателями" (М.,1900. - С. 73-90).

93. Ця праця також з'явилася друком посмертно: Народний календар Валуйського повіту (Борисівської волости) у Вороніжчині // Матеріали до українсько-руської етнольогії. - Т. 6. - 1905. - С. 106-114.

94. In quarto - чвертка аркушу великого формата (лат.).

95. Останнє речення закреслене М.Дикаревим. Складається враження, що або лист не завершений, або кінцівка листа відсутня.

96. Опубліковано: Чорноморські народні казки й анекdoti // Етнографічний Збірник. - Т. 2. - 1896. - С. 1-50 і окрема відбитка: Львів, 1896. - 50 с.

97. “Житте і слово” - щомісячний літературно-науковий і громадсько-політичний журнал. Виходив у Львові в 1894 - 1897 pp. Видавець - Ольга Франко, редактор - Іван Франко.

98. Йдеться про видання: Малороссийские народные предания и рассказы. Свод М.Драгоманова. - Київ, 1876. -XXVI+434 с.

99. Комаров Михайло (псевд.: Комар, М.Уманець та ін.) (1844-1913) — український бібліограф, фольклорист, критик, перекладач, громадський діяч.

100. Корейво Болеслав - власник великого книжкового магазину в Києві в кінці XIX на початку ХХ ст., видавець.

101. Йдеться про видання: Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. -Вып. 2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. - Чернигов, 1896. – II+390 с.

102. М.Дикарів неодноразово переповідав Б.Грінченку відомості з життя Федора Вовка, які він отримував із листування як з ним, так і з іншими дописувачами. Згодом Ф.Вовк редагував перші сім випусків “Матеріялів до українсько-руської етнольогії” (1899-1904).

103. Василь Чайченко - один з псевдонімів Б.Грінченка.

104. Глібов Леонід (1827-1893) - український байкар, поет, журналіст. Постійно мешкав в Чернігові.

105. М.Дикарев. О царских загадках. I // Этнографическое обозрение. - 1896. - Т. 31. - № 4. - С. 1-64 і окрема відбитка: М.,1896. - 64 с.

106. Докторська дисертація Ф.Вовка “Variation squelettiques du pied chez les primates et dans les races humaines”, захищена ним 1901 року, була опублікована у “Bulletins et Memoires de la Societe d’Anthropologie de Paris. - 1903. - Т. 4. - Р. 632-707; 1904. - Т. 5. - Fasc. 1. - Р. 1-50, 720-725, Fasc. 3. - Р. 201-331, Fasc. 6. - Р. 720-725.

107. Theodore Volkov. Rites et usages nuptiaux en Ukraine // L’Anthropologie. - 1891. - Т.2. - Р. 160-184; 408-437; 537- 587; 1892.-Т.3.- 541-588.

108. Програма Географичного Товариства до досліди психології дикарів - одна з багатьох етнографічних програм Товариства, але яка сама – встановити не вдалося.

109. Очевидно, мається на увазі -для “Кубан[скаго] Сборн[іка]” (підкresлення в коментарях наші -*B.C.*..)

110. Теж — для етнографічн[ого] збірник[а] Куратора Кавказького учебного округу.

111. Матеріали і малюнки Павла Таракасевського про рибальство, отримані М.Дикаревим, були переслані Федору Вовку, який готовував

енциклопедичну працю з української етнографії: “Етнографічні особливості українського народу”. Нині ці матеріали та малюнки, як і матеріали від інших кореспондентів, зберігаються у фонді Ф.Вовка Наукового Архіву Інституту Археології НАН України.

112. На звороті письмового повідомлення напис: Отрезной купонъ. 14 руб[лей] 30 коп[Ьек]. Отъ Митрофана Алексеевича Дикарева - Екатеринодаръ, Областное Правленіе.

113. Мордовцев (Мордовець) Данило (1844-1913) - український і російський письменник.

114. Білиловський Кесарь (1859-1938), український поет, перекладач, лікар, видавець альманаху “Складка”.

115. Надруковано: Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору та мітольогії // Збірник фільологічної секції НТШ. - Т. 6. - Львів, 1903. - С. 241-258.

116. Persona grata - бажана особа (лат.).

117. Старицький Михайло (1840-1904) - український письменник, театральний і культурно-громадський діяч.

118. Герард Володимир (бл. 1830 -?) - адвокат.

119. Беренштам Вільям (1839-1904) - педагог і громадський діяч.

120. Волянський Олекса (1862-1947) - український культурний діяч.

121. Катреніч П.П. - український культурний діяч.

122. “По морю и сушн” - Огляд науки, літератури та сучасного життя. Ілюстрований щотижневик подорожей, пригод і творів для сімейного читання. Виходив у Києві 1891-1892 рр. і Одесі - з 1893 р.

123. “Жизнь Юга” - щоденна газета, що виходила в Одесі.

124. “Складка” - літературний альманах. Загалом вийшло 4 книжки (1887, 1892, 1896 - у Харкові, 1897 – у Петербурзі). Видавець і редактор перших двох - В.Олександров. наступних - К.Білиловський.

125. Скоріше за все, М.Дикарів має на увазі певну реорганізацію “Наукового Товариства імені Шевченка” зі зміною Статуту, проведену 1899 року під впливом М.Грушевського.

126. Петрі - професор антропології Петербурзького університету.

127. Вольтер Едуард (1856-?) - приват-доцент Петербурзького університету, автор праць з латиської етнографії та міфології.

128. ex improvisu - несподівано, раптом (лат.).

129. Титар - церковний староста.

130. Рабуваннє - грабування.

131. Йдеться про відбитку виданих у Львові казок, зібраних М.Дикаревим (Етнографічний Збірник, т. 2, 1896 р.).

132. Грімач М. - один із псевдонімів Б.Грінченка.

133. Александровський Г. (1873-1936) - педагог, літературознавець, громадський діяч.

134. Старицька-Черняхівська Людмила (1868-1941) - українська письменниця.

135. Олександров Володимир (1825-1893) - український і російський письменник, фольклорист.
136. "Нива" - ілюстрований тижневик літератури, політики й сучасного життя. Видавався у Петербурзі з 1870 р.
137. Касіненко Микола - (бл. 1843-1907) - актор у трупах М.Кропивницького та М.Старицького.
138. "Новости" - щоденна газета, яка видавалась у Петербурзі з 1871 р. Видавець О.К.Котович.
139. Верзилов Аркадій (1867-?) - історик і педагог, автор праць з історії та економіки Чернігівщини.
140. Коваленко Грігорій (1868-1937) - український письменник, художник, етнограф.
141. Так в оригіналі. Кониський - Олександр Якович.
142. Лотоцький Олександр Гнатович (1870-1939) — визначний український громадський і політичний діяч, письменник, публіцист.
143. Гете Йоганн Вольфганг (1749-1832) - німецький письменник, мислитель; Шіллер Йоганн Крістоф Фрідріх (1759-1805) - німецький поет, драматург, історик; Гейне Генріх (1797-1856) -німецький поет, публіцист.
144. Желехівський Євген (1844-1885) — український лексикограф, автор "Малорусько-німецького словаря" (Т. 1-2. — Львів, 1882-1886).
145. М.Дикарів. Программа для збирання відомостей про і збірки сільської молоді (вулиці, вечерниці, досвідки і складки) // Матеріали до українсько-руської етнольогії. - Т. 3. - 1900. - С. 1-15 і окрема відбитка (Львів, 1900. - 15с.)
146. Крұттадіа - сороміцьке (грец.).
147. Гнатюк Володимир (1871-1926) - український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадсько-культурний діяч.
148. Жаткович (Zsatkovics) Юрій (1855-1920) - український та угорський перекладач, літературознавець, історик та етнограф.
149. Це публікація самого Митрофана Дикарева: Чорноморські народні казки й анекдоти // Етнографічний Збірник. - Т. 2. - 1896. - С. 1-50.
150. Короленко Прокіп (1834-1913) - історик та етнограф Кубані, літератор.
151. Мається на увазі видання V тому Крұттадіа
152. Тобто Комарова М.Ф.
153. Автопортрет, який Т.Г.Шевченко 22 квітня надіслав Я.Г.Кухаренкові, не зберігся і відомий з фотознімка, що знаходиться в архіві Олени Пчілки (Інститут літератури НАН України (Владич Л.В. Автопортрети Тараса Шевченка. - К., 1973. - С. 14-15). Щодо датування автопортрету, то найприйнятніша нині думка - 1853-1854 рр. (Паламарчук Г.П.. Нескорений Прометей. - К., 1968. - С. 50)).
154. Иванов П. Этнографические материалы, собранные в Купянском уезде Харьковской губернии // Этнографическое Обозрение.

- 1897. - Кн. 32. (№ 1). - С. 22-81.

155. Жданов Іван (1846-1901) - російський літературознавець, фольклорист.

156. “Живая Старина” - журнал, що видавався відділенням етнографії Російського Географічного Товариства у Петербурзі в 1890-1916рр.

157. “Разборъ этнографическихъ трудовъ Е.Р. Романова”. - СПб, 1894.

158. Джеймс Авраам Гарфілд (Garfield) (1831-1881) - президент США із 17 березня 1881 р. Помер після поранення 19 вересня того ж року.

159. Дикарев М. Заметки по истории народной ботаники // Этнографическое Обозрение. - 1899. - Кн. 50-51. (№ 1- 2). - С. 19-53.

160. Про свої наміри зосередити зусилля на публікації вже отриманих результатів М.Дикарів повідомляв і інших своїх кореспондентів, зокрема Федора Вовка. (Див.: Валерій Старков. Митрофан Дикарів - повпред нації. Листи М.Дикарева до Ф.К.Вовка // Берегиня. - 1999. - Ч. 4. - С. 16).

161. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. - Вып. 3. Песни. - Чернигов, 1899. - XXX+768 с. (Додаток до № 11-12 “Земского Сборника Черниговской губ.” за 1898 р.).

162. Опубліковано: Дикарев М. Малорусское слово “паляница” и греческое “πελανοξ” // Киевская Старина. - 1899. - № 10.- С. 31-49.

ЗМІСТ

Федорук О.О. “Ответ ‘Бояну’-Стебельскому на ‘Письмо до Кулиша’ (Письмо к редактору ‘Правды’)” питання авторства.....	3
ДОДАТОКЪ до Ч. 14. „ПРАВДИ” отвѣт “Бояну” - Стебельському на „Письмо до Кулиша”.....	18
Любченко В.Г. Пантелеїмон Куліш і українська національна ідея.....	47
Луняк Є.М Роль П.Куліша в Кирило-Мефодіївському товаристві.....	55
Нахлік Є.К. Вплив П.Плєтньова на перцепцію Пушкіна в морально-естетичній свідомості раннього П.Куліша.....	63
Ісаєнко К.П. Античний міф у творчих пошуках раннього П.Куліша.....	76
Астраф'єв О.Г. Поезія Пантелеїмона Куліша: від архаїки до міфо-історичної топіки.....	82
Моціяка О.М. Жанрові особливості притчі у романі П.Куліша “Чорна рада”.....	93
Банзерук О.В., Рябко Т.Л. Епоха Руїни в інтерпретації Пантелеїмона Куліша (історизми в романі “Чорна рада”).....	100
Ролік А.В. Перекладацька діяльність Пантелеїмона Куліша.....	106
Самойленко Г.В. Спадщина Пантелеїмона Куліша в оцінці Бориса Грінченка.....	109
Бойко Н.І. Засоби вираження лексичної експресивності (на матеріалі творів П.Куліша).....	125
Зеленська Л.І. Матеріали про життя і творчість П.Куліша (за фондами Чернігівських музеїв).....	136
Зеленська Л.І. І.Шраг та Ганна Барвінок (документи).....	180
Материалы к биографии П.Кулиша, написанные И.Шрагом.....	184
Старков В.А. Листування Бориса Грінченка та Митрофана Дикарева.....	199
Листи.....	204

Підписано до друку .11.2001 Формат 60x84/16 Папір офсетний
Гарнітура Computer Modern Ум.друк.арк. 19,3 Тираж 300 пр.
Замовлення №

Різограф НДПУ імені Миколи Гоголя, м.Ніжин, Кропив'янського, 2.

Редакційно-видавничий відділ університету

8 (04631) 2-22-37

E-mail: yavp@ne.cg.ukrtel.net

"... нема такого безодні, з котрої б не викарабкалася
нація моральної переваги над стихійною силою
незапланованого гено-благатства і над силою власті, не
оправданою філософією природи"

(Задивлений лист до української інтелігенції)

"Отак видерхи пробу, коли справді твоє рідне слово -
святиня непорогна, і дорожче вона тобі од усякої матони!"

"Аби ми своє діло щирим серцем зробили, а вже наше
слово "дасти під свой во врем'я своє"

(Передне слово до громади)

A handwritten signature in cursive script, likely belonging to Mykhailo Hrushevskyi, featuring stylized letters and a decorative flourish at the end.